

Dragoslav Avramović

Rekonstrukcija monetarnog sistema

Jugoslavije i pobeda nad inflacijom 1994.



EVROPSKI CENTAR ZA MIR I RAZVOJ
Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija

REKONSTRUKCIJA MONETARNOG SISTEMA JUGOSLAVIJE I POBEDA NAD INFLACIJOM 1994.

DRAGOSLAV AVRAMOVIĆ



*EVROPSKI CENTAR ZA MIR I RAZVOJ
UNIVERZITETA ZA MIR UJEDINJENIH NACIJA*

AKADEMIK PROF. DR DRAGOSLAV AVRAMOVIĆ
**REKONSTRUKCIJA MONETARNOG SISTEMA JUGOSLAVIJE
I POBEDA NAD INFLACIJOM 1994.**

IZDAVAČ:

Evropski centar za mir i razvoj (ECPD)
Univerziteta za mir Ujedinjenih Nacija
Terazije 41, 11000 Beograd
tel: (+381 11) 3246-041, 3246-042, 3246-043, 3246-044, 3246-045,
2652-190, 2652-170; fax: 3240-673, 3234-082, 2651-344;
e-mail: ecpd@EUnet.yu, ecpd@org.yu

ZA IZDAVAČA:

dr Negoslav P. Ostojić,
Izvršni direktor ECPD

DIZAJN:

Nataša Ostojić-Ilić, M.A.

LEKTOR:

Tamara Gruden

ŠTAMPA:

GRAFIKOM-UNO, N. Beograd

Godina izdanja: 2007.

Tiraž: 1000 primeraka

© All rights reserved. No part of this book may be reproduced
in any form without permission from the publisher.

ISBN: 978-86-7236-047-9

PREDGOVOR

„Rekonstrukcija monetarnog sistema Jugoslavije i pobjeda nad inflacijom 1994“ opisuje okolnosti pod kojima je došlo do naše strahovite inflacije u 1993, analizira ondašnje planove za njeno smirivanje, prikazuje Program monetarne rekonstrukcije koji je konačno bio primenjen i debate o tom Programu, i ispituje uslove koji su doveli do njegovog uspeha. Hiper inflacija je bila slomljena iz jednog poteza u poslednjoj nedelji januara 1994, bez inostrane podrške i pod međunarodnom blokadom.

Ako okolnosti dozvole, namera mi je da pripremim nastavak ove studije koji bi opisao okolnosti pod kojima je došlo do suspenzije konvertibilnosti novog dinara u jesen 1994, stagnaciju jugoslovenske privrede u 1995. i njene uzroke, donošenje Programa 2. liberalizacije i restrukturacije u kasnu jesen 1995. i neuspeh mojih napora u proleće 1996. da ubedim državu da moramo da izađemo iz međunarodne finansijske izolacije radi obezbeđenja trajnosti stabilizacije i obnove i ekspanzije naše privrede.

Ova knjiga, kao i ona koja će eventualno slediti, pisana je na osnovu mojih ličnih iskustava kao člana Ekonomskog saveta Srbije u 1992. i 1993, predsednika Ekspertskog tima 1993. za pripremu programa ekonomskog oporavka Jugoslavije u 1994. i guvernera Narodne banke Jugoslavije od početka marta 1994. do polovine maja 1996.

Jun 1998.

Dragoslav Avramović

SADRŽAJ

I. RANA UPOZORENJA MONETARNOG SLOMA	1
II. HIPER INFLACIJA JUL–DECEMBAR 1993.	9
III. REŠENJA PREDLOŽENA U STUDIJI „KRIZA DINARA JULA–AVGUSTA 1993: ŠTA SADA?“	39
IV. PROJEKT NAUČNIH EKONOMSKIH USTANOVA, SEPTEMBAR 1993.	35
V. RAD EKSPERTSKOG TIMA, NOVEMBAR–DECEMBAR 1993.	45
VI. PROGRAM REKONSTRUKCIJE MONETARNOG SISTEMA, DECEMBAR 1993.	51
VII. ALTERNATIVNI PROGRAMI	56
VIII. ZAKASNELI I NEUSPEŠNI PRISTUP MEĐUNARODNIM ORGANIZACIJAMA I ODLUKA O PARALELNOJ UPOTREBI NOVOG I STAROGDINARA DECEMBRA 1993.	64
IX. DEBATE O PROGRAMU MONETARNE REKONSTRUKCIJE U VLADAMA JUGOSLAVIJE DECEMBRA 1993. I JANUARA 1994. I USVAJANJE PROGRAMA	72
X. NESLAGANJA I KRITIČKE OPSERVACIJE NEKIH SARADNIKA NA PROGRAM MONETARNE REKONSTRUKCIJE, JANUARA 1994.	82
XI. REAKCIJE EKONOMISTA NA PROGRAM MONETARNE REKONSTRUKCIJE	90
XII. NADE I SUMNJE PRIVREDNIH RUKOVODILACA UOČI PROGRAMA	98
XIII. RADNIČKI SINDIKATI I PROGRAM	104
XIV. TRIJUMF PROGRAMA MONETARNE REKONSTRUKCIJE JANUAR–JUN 1994.	108
POGOVOR	125

RANA UPOZORENJA MONETARNOG SLOMA

INFLACIJA: STALNA CRTA JUGOSLOVENSKE PRIVREDE?

„Istorija cena u Jugoslaviji je istorija inflacije. Osim u kratkim, polugodišnjim razdobljima tokom 1900. i 1994. godine, inflacija predstavlja stalno prisutnu činjenicu već decenijama. Uzroci inflacije su bili razni – od obilnog kratkoročnog kreditiranja preduzeća, preko monopolske politike, rasta zarada, poreza, kursa i ostalih troškova, do budžetskih deficita – pri čemu je monetarna politika uvek bila prilagodljiva. Dinamika inflacije bila je različita, ali sa tendencijom ubrzanja: od nekoliko desetina procenata godišnje tokom sedamdesetih i osamdesetih godina (sa vrhuncem od 1,267 procenata 1989), pa do dvadesetocifrene inflacije 1993. godine.“¹

Ovo je mišljenje dr Boška Mijatovića, poznatog beogradskog ekonomiste, i ogromna većina jugoslovenskih stručnjaka i građana će se složiti sa njegovom tezom da je inflacija konstanta u jugoslovenskoj ekonomskoj istoriji posle 1945. Slično gledište je izrazio dr Kazimierz Laski, naučni rukovodilac Instituta za uporedne ekonomske studije u Beču, polovinom 1995. godine. U odgovoru na moje pismo u kome sam mu izložio osnovne crte Programa 2 – liberalizacije i restrukturacije jugoslovenske privrede kao druge faze ekonomske stabilizacije onda u pripremi – on je naveo „mišljenje mnogih ekonomista da jugoslovenska privreda ne može da egzistira bez inflacije.“ Ja nisam siguran da li se slažem sa ovim mišljenjem; može se reći da i nedavno, mada kratkoročno iskustvo u 1977. ukazuje na stabilnost cena. Ali moje iskustvo u celini potvrđuje da u jugoslovenskoj privredi pri njenoj sadašnjoj organizaciji i političkoj upravi inflacija predstavlja ozbiljnu i stalnu pretnju.

TEORIJA GUVERNERA ČOLANOVIĆA I GLEDIŠTE PREMIJERA DRNOVŠEKA

Guverner Branko Čolanović, jedan od uspešnih guvernera Narodne banke Jugoslavije, gledišta je da postoje činioci koji vode kvazi-permanentnosti ju-

¹ Milica Bisić i Boško Mijatović, *Determinante inflacije u Jugoslaviji 1994-96*, mimeo., str. 1, 1996.

goslovenske inflacije. U brojnim razgovorima koje smo vodili uoči izbijanja građanskog rata 1991. u Miločeru tokom Konferencije o tranziciji istočnoevropskih privreda, organizovane od strane Evropskog centra za mir i razvoj, guverner Čolanović je tvrdio da u njegovom iskustvu Jugoslavija nikada nije bila u stanju da uravnoteži svoj budžet ili da namakne neinflacione izvore finansiranja. Stoga je monetarna stabilizacija, a njih je bilo nekoliko, uvek bila kratkog života. Čolanović nije bio izričit u pogledu uzroka državnih deficita. Pritisak individualnih republika za veći deo državnih rashoda nego što su mogle da finansiraju porezima ili zaduživanjem od sopstvenog stanovništva i u inostranstvu bio je važan činilac. U ovom pogledu, pa i šire, od interesa je gledište gospodina Janeza Drnovška, sadašnjeg predsednika Vlade Slovenije, koje mi je izložio u jednom razgovoru u Vašingtonu početkom 1980-ih godina gde sam ja onda radio. On je najveći deo odgovornosti za nered u finansijskoj politici i za rastući regionalni konflikt unutar Jugoslavije pripisao problemu plaćanja naših spoljnih dugova i svađama oko toga ko i koliko treba da plati. Drnovšek je onda bio delegat Slovenije u međudržavnim (ili međupartijskim) forumima u Beogradu i znao je za ove konflikte iz prve ruke. Sporovi između republika su postojali i kada je Jugoslavija dobijala spoljne zajmove, ali onda, u 1960-im i 1970-im godinama bilo je relativno lako sporazumeti se jer se onda delilo samo šta će ko da dobije – ko će dobiti više. Konflikt između republika je postao daleko oštiji i sve manje rešiv kada smo mi, u 1980-im godinama, imali da otplaćujemo dugove – onda je problem bio ko će manje da plati. Nije slučajnost što je najgora inflacija pre rata 1993. nastupila krajem 1980-ih godina kada je posle Titove smrti Jugoslavija vršila velike negativne transfere otplaćujući spoljne dugove. Moja impresija je da je plaćanje spoljnog duga bilo jedan od važnih činilaca kako naše inflacije, tako i raspada AVNOJ-ske Jugoslavije.

STRUKTURNI ČINIOCI NAŠE INFLACIJE

Ali regionalni problem nije mogao da bude jedini uzrok naše inflacije. Posle sloma 1991, Jugoslavija je postala homogenija država, a onda je doživela jednu od najvećih inflacija u svetu i istoriji. Problemi su očevidno bili neregionalne prirode u 1992–93. U sadašnjoj „skraćenoj“ Jugoslaviji regionalni konflikti nisu eliminisani. Budžetska podrška će morati da bude davana siromašnim krajevima na jugu Jugoslavije i drugde. Ali bar za izvesno vreme centralni uzrok naše inflacije neće biti budžetski transferi za nedovoljno razvijena područja, već transferi i krediti bolesnom delu privrede i veliki rashodi ogromne i glomazne administrativne i paraadministrativne mašine Jugoslavije. Ovih mišljenja su neki naši istaknuti ekonomisti. Gledište da je glavni uzrok inflacije nesrazmerno visok teret državnih rashoda koje naša privreda

ne može da podnese i stoga podiže cene i stvara inflaciju zastupali su ekonomisti u konsultantskoj firmi CES MECON, naročito gospodin Pavle Petrović, direktor studija, kao i gospodin Stojan Stamenković i gospođa Aleksandra Pošarac iz Instituta ekonomskih nauka, i gospodin Miroљjub Labus, profesor ekonomije na Pravnom fakultetu, svi iz Beograda. Gledište da je neefikasnost naše privredne organizacije glavni uzrok inflacije jer naš javni (društveni) sektor ne proizvodi dovoljno jeftino i dovoljno velike količine robe u odnosu na plate i profitne marže koje zahteva, naročito su zastupali profesor Miodrag Zec i profesor Nebojša Savić, Beograd, i gospodin Stanko Radmić, direktor Finansing centra iz Novog Sada, kao i profesor Labus. Meni je bilo potrebno vreme od početka mog rada na jugoslovenskim problemima 1990. i naročito moje iskustvo kao guvernera Narodne banke Jugoslavije u 1994–96. da shvatim dubinu teškoća koje su ovi „strukturni“ ekonomisti već poznavali. Moj prvi susret sa našom inflacijom je bio u njenoj virulentnoj fazi 1992–93. kada su u isto vreme operisali kako ovi strukturni činoci, tako i čisto monetarni uzroci: ogromno štampanje para umesto upotrebe poreskog sistema koji bi imao da snosi teret prouzrokovan raspadom Jugoslavije, građanskim ratom i međunarodnim sankcijama.

POKUŠAJ STABILIZACIJE 1992. POD PREMIJEROM BOŽOVIĆEM

Moje angažovanje na rešenju našeg inflacionog problema počelo je u proleće 1992, kada sam postao član Ekonomskog saveta Srbije, na inicijativu gospodina Ivana Maksimovića, akademika, mog prijatelja iz ranih 1950-ih godina (kada smo obojica bili asistenti Beogradskog univerziteta na katedri ekonomskih nauka Pravnog fakulteta). Maksimović je bio profesor gospodinu Radomanu Božoviću kada je ovaj bio mladi uspešni političar u Vojvodini, koji je u isto vreme imao naučni interes i ambicije. Posle uspeha u administraciji Vojvodine, gospodin Božović je postao predsednik Vlade Srbije pod gospodinom Miloševićem. Gospodin Božović je želeo da obezbedi naučni input ekonomskoj politici vlade; a ova politika je postala dominantna u radu vlade iako je građanski rat bio praćen sankcijama koje su se nadodale već ogromnim problemima nastalim usled raspada jugoslovenskog ekonomskog prostora. Gospodin Božović je imao veliko poštovanje za akademika Maksimovića. U isto vreme, on je pokazao veliki interes za stavove profesionalnih ekonomista po pitanjima ekonomske politike. Organizovao je Ekonomski savet Srbije koji je nekad postojao i onda zamro, i, nečuveno za predsednika vlade, nalazio vremena da prisustvuje i aktivno učestvuje u čestim sednicama Saveta. Šta više, povukao je za sobom i resorne ministre; većinom mlađi i sposobni ljudi, oni su prisustvovali i aktivno radili u Savetu i sa Savetom.

Centralno pitanje u kasnom proleću i letu 1992. bilo je smirivanje inflacije. Ona je tokom prva četiri meseca 1992. iznosila oko 45% mesečno, merena porastom cena na malo. Za čudo, izgledalo je da naša privreda može da funkcioniše sa ovim tempom inflacije u to vreme; za druge zemlje, ovo bi bila skoro hiper inflacija; naše tržište i proizvodnja su izgledali nekako prilagodljivi ovom inflacionom tempu. Teškoće su nastajale kada bi se ozbiljno prekoracio limit od 50%. U maju 1992, inflacioni tempo je skočio na 80%, a u junu na 100% mesečno, i ovo je stvorilo uznemirenost na skoro svim tržištima. Ekonomski savet Srbije je počeo duge diskusije o tome šta se može i šta treba uraditi: nas je bilo oko petnaest i diskusije su bile plodne i žive. Ali centralno pitanje – šta je bio osnovni uzrok inflacije – nije bilo diskutovano. Jedan od nedostataka Saveta je bio odsustvo funkcionera Narodne banke Jugoslavije, a oni su bili ti koji su držali prst na jednom od osnovnih obarača inflacije: tempo porasta novčane mase. Ono što me je uvek zanimalo je bila osnova naše ondašnje ekonomske strategije, a ona nije bila jasna.

Naime, sa početkom građanskog rata u leto 1991, pred Jugoslavijom je postojao izbor da li će uvesti režim ratne ekonomije ili će nastaviti sa tržišnim sistemom; i u ovom drugom slučaju, da li će vojni napor finansirati iz oporezivanja ili iz zaduživanja kod centralne banke. (I zaduživanje od stanovništva je bilo jedan od izbora u principu, ali tržište kapitala nije kod nas bilo dovoljno razvijeno da bi se ozbiljno računalo na ovu alternativu.) Može izgledati čudno, ali izgleda da ovaj ključni izbor između ratne privrede, tj. racioniranja i kontrole, i tržišne privrede nije uopšte bio diskutovan i razmatran. Mislim da je razlog bio dvostruk. Prvo, jugoslovenski rukovodioci su bili ponosni na sistem radničkog samoupravljanja koji je bio praćen autonomijom preduzeća, znatnom slobodom određivanja cena i slobodom unutrašnjeg robnog tržišta; i oni su verovali da bi napuštanje slobodnog tržišta, čak i privremeno, bilo veliki korak natrag u administrativni sistem. Drugo, verovalo se da će i građanski rat i sankcije biti kratkotrajni, te stoga ne bi imalo smisla praviti drastične sistemske promene. Ostalo je pitanje finansiranja vojnih izdataka i prilagođavanja raspadu Jugoslavije. Dopunski rashodi koje su ova dva činioca zahtevala mogli su se u principu finansirati iz dopunskog oporezivanja; ali čini mi se da ni ovo pitanje nije bilo ozbiljno razmatrano. Sećam se razgovora sa jednim bliskim savetnikom gospodina Miloševića: on, savetnik, mi je rekao da je savetovao gospodina Miloševića da malo inflacije ne bi smetalo. Njenom razvoju je doprinela početna lakoća sa kojom je privreda izgledala da apsorbuje inflaciju; to je verovatno zavelo rukovodstvo da se mogu štampati sve veće količine para, dok situacija nije izmakla kontroli i pretvorila se u hiper inflaciju koju niko više nije mogao da kontroliše.

U leto i ranu jesen 1992. mi smo uspeli da snizimo tempo inflacije, na ispod 50% mesečno. Ova epizoda zaslužuje da bude opisana i analizirana de-

taljnije nego što to ja ovde mogu da učinim. Početni plan za ovu kratkoročnu stabilizaciju izradili smo profesor Nebojša Savić, sekretar Saveta i tadašnji direktor Republičkog zavoda za razvoj Srbije, i ja. Plan je bio zasnovan na hipotezi da bi oštra redukcija tempa porasta novčane mase rezultirala u redukciji porasta cena, i da bi smirivanje porasta cena moglo da bude podržano „inteligentnom“ kontrolom cena. Sva nameravana povećanja cena bi imala da budu prijavljena uredu za cene pre primene, sa obrazloženjem: ured ne bi pravio nikakve primedbe ako su povećavanja cena bila rezultat povećanja troškova inputa, ali bi blokirao sva povećanja cena tražena u očekivanju porasta troškova ili širenja profitnih marži. Ovaj mehanizam kontrole cena, koji u principu eliminiše element inflacionih očekivanja, ali dozvoljava „objektivne“ činjenice porasta troškova, preneo sam iz američkog iskustva pod Niksonovom administracijom. Ovaj mehanizam je tamo bio kritikovan, ali ja sam mislio da je bio sasvim dobar. Svaka kontrola cena je po mom mišljenju loša; ali ako se već mora primeniti, ona mora da bude elastična da ne bi blokirala proizvodnju usled nepriznavanja porasta troškova inputa, i mora da bude relativno kratkog trajanja. U našem slučaju, u leto 1992, ovaj sistem cena je funkcionisao, koliko sam ja mogao da utvrdim.

Pored ovog elastičnog sistema prijave nameravanog povećanja cena (na koje je ured za cene morao da reaguje brzo, mislim za nedelju dana), stabilizacioni program 1992. predviđao je za izvesne „vitalne“ proizvode režim „zamrznutih“ cena; ovde je procedura za promenu (tj. povećanje) cena bila mnogo kompleksnija i duža, jer nije bilo automatizma u određenom kratkom roku kakav je postojao u slučaju proizvoda pod prijavom. Stoga je režim „zamrznutih“ cena bio manje elastičan i dovodio do oskudica i spekulativne akumulacije zaliha. Radna grupa Saveta kojoj sam ja predsedavao² preporučila je u svom izveštaju od 10. jula 1992. da se u celini ili bar do maksimuma pređe sa sistema zamrzavanja cena na sistem prijave traženog povećanja. Koliko se sećam, ova preporuka je bila delimično primenjena.

Imali smo teškoća u određivanju „dozvoljene“ ekspanzije novčane mase. Radi ovoga sam morao da odem u Narodnu banku Jugoslavije i da tamo razgovaram sa gospodinom Jovanom Petrovićem, rukovodiocem Istraživačkog centra i glavnim ekspertom NBJ po pitanjima monetarnih projekcija. Gospodinu Petroviću je bio potpuno poznat monetarni model Međunarodnog monetarnog fonda; i kako ga je on primenio – ili kako sam ja shvatio ovu primenu – projekcija je uvek ispadala da odgovara ranijem trendu. Ja sam hteo da subordiniram trend, a kod gospodina Petrovića je trend ostajao isti. Tre-

² Sekretar grupe bio je dr Miroljub Hadžić, pomoćnik direktora Republičkog zavoda za razvoj Srbije i sada (1998) pomoćnik ministra za privatizaciju u vladi Srbije.

balo mi je vremena da shvatim da je ceo model, u našoj interpretaciji, uvek odgovarao ranijem trendu, jer je sve bilo ekstrapolirano: ranija stopa rasta primarnog novca, raniji kreditni multiplikator, raniji koeficijent brzine optičaja novca. Kad smo počeli da menjamo ove veličine, rezultati su, razume se, varirali: tako smo došli do granice „poželjne“ veličine monetarne ekspanzije koja je u isto vreme izgledala podnošljiva iz perspektive nužnog budžetskog deficita i zadovoljavajuće kreditne ekspanzije za privredu. U ovom poslu radio sam zajedno sa gospodinom Jovanom Zebićem, onda ministrom finansija Srbije: zajednički smo koristili strpljenje i dobru volju gospodina Petrovića. Jedan rezultat ovog rada bio je da sam potvrdio moju već raniju skepsu u pogledu monetarnih projekcija: možeš da dokažeš skoro šta god hoćeš, u granicama, i vrlo malom broju ljudi će biti dovoljno jasne pretpostavke modela da bi mogli da osporavaju vaše rezultate. Ali usporavanje porasta novčane mase o kome smo u ovim diskusijama razgovarali ne bi bilo moguće da ondašnji guverner Narodne banke Jugoslavije, gospodin Vuk Ognjanović, nije na to dao svoju saglasnost: ova saglasnost je bila verovatna jer je on na početku svog mandata u julu 1992. najavio odlučnu odbranu dinara, kako je to nedavno komentarisala novinarka gospođica Jasna Kesić (nedeljna „Naša borba“, 25. aprila 1998).

Kada je anti-inflacioni program 1992. bio gotov, prezentirali smo ga na televiziji gospoda Božović, Maksimović i ja. Bilo je dosta nervoze sve do poslednjeg momenta: čekali smo gospodina Božovića u kancelariji gospodina Milorada Vučelića, onda direktora televizije: Božović je trebalo da donese odluku o proizvodima čije su cene trebale da ostanu zamrznute, a o ovome se očevidno odlučivalo do poslednjeg mogućeg momenta, verovatno u kancelariji ili stanu gospodina Miloševića. Bez znanja ovog vitalnog elementa, bilo bi teško odgovarati na pitanja publike koja su bila predviđena za znatan deo programa na televiziji. Ovo je bilo moje prvo iskustvo u prezentaciji programa i odgovorima na pitanja slušalaca u Jugoslaviji. Ranija iskustva su mi bila u svojstvu člana Brantove komisije (Nezavisne komisije za međunarodna pitanja razvoja, 1979–80, na međunarodnom forumu u Davosu) i kao predsednika vladine Komisije za industriju šećera u Mauricijusu (1983). Naučio sam da budem jasan i kratak. Odziv publike na našu prezentaciju anti-inflacionog programa u julu 1992. bio je brojan i reakcije povoljne. Publika je očevidno čekala na pozitivne akcije.

Jedno od nerešenih pitanja u programu ticalo se kontrole plata i nadnica. Ja sam bio protiv nje: naš nivo plata je već oštro padao u realnom iznosu pošto su cene rasle brže od nominalnih zarada. Veliki protagonist kontrole dohodaka je bila pokojna Sofija Popov, supruga ekonomiste i člana Saveta Zorana Popova. Ne sećam se šta smo konačno odlučili; u praksi, kontrola se

pokazala neefektivna, jer je bilo teško prevesti u praksu limite na specifične zarade polazeći od generalnog zamrzavanja zarada kao celine.

Stabilizacioni plan 1992. bio je uspешan u smirivanju porasta cena. Pišući o njegovim rezultatima godinu dana kasnije, usred naše ogromne hiper inflacije 1993, ekonomski urednik Politike, gospodin Gerić, je rekao:

„Sada su mnogi i sa nostalgijom počeli da se prisećaju razdoblja od pre samo nekoliko meseci u kome je vladala velika ekonomska stabilnost i inflacija bila jedva stotinak procenata mesečno. Neki su se prisetili i da je tim eksperata srpskog ekonomskog saveta podkraj prošle godine uspeo tako da naštimuje privredne mere da se u ono vreme inflacija uveliko spustila i ispod 40 procenata mesečno, dok su stanje zaliha i drugi pokazatelji ukazivali da privreda izlazi iz recesije.“³

TEŠKOĆE U PRIMENI BOŽOVIĆEVOG STABILIZACIONOG PLANA U JESEN 1992.

Prvi proboj u primeni plana gospodina Božovića odigrao se u jesen 1992. kada je kurs dinara na crnom tržištu počeo naglo i znatno da slabi, uprkos smirivanju porasta robnih cena i novčane mase. Morali su da budu na delu neki specifični razlozi za ovaj pad spoljne vrednosti dinara. Setio sam se jedne ranije analize Stenlija Fišera (Stanley Fisher), zamenika Generalnog direktora Međunarodnog monetarnog fonda, inače profesora ekonomije u Bostonu (MIT – Massachusetts Institute of Technology): na misiji u Jugoslaviji u jednom periodu rapidnog pada kursa dinara, on nije bio zadovoljan opštim objašnjenjem da u inflaciji ponekad kurs, a ponekad cene, preuzimaju vođstvo u depresijaciji valute. Po Fišeru, iza svakog brzog pada kursa mora da postoji specifični razlog, specifično žarište, koje dovodi do preterane ponude domaće valute ili preterane tražnje za stranom valutom; a ako su ponuda i tražnja neelastične u odnosu na cenu (kurs), vrlo velike promene u ceni (kursu) će biti potrebne da bi došlo do tržišne ravnoteže u datom periodu. U jesen 1992. dobio sam utisak da je odlučujući element tražnje za devizama bila masivna kupovina od strane dveju banaka koje su plaćale vrlo visoke kamate na depozite u stranoj valuti, Dafiment banke i Jugoskandika, naročito Dafiment. Da bi održavala mehanizam visokih kamatnih stopa – 10 do 15% mesečno na depozite u devizama – Dafiment je morala da privlači sve nove i nove devizne štediša; a ovo je mogla da učini samo nudeći vrlo visoke ili sve više kamatne stope deponentima. Razume se da Dafiment nije mogla da investira sredstva u profitabilne projekte koji bi davali prinos od 10 do 15% me-

³ Politika, 18. jula 1993.

sečno u devizama, jer takvi projekti ne postoje; jedino je ostajala mogućnost tzv. Ponzi šeme: sistema nazvanog po bankaru Ponzi, u kome se progresivno širi broj ulagača (deponenata) sa ponudom sve viših kamatnih stopa dokle god publika ne prozre da se radi o piramidi dugova bez ikakve proizvodne ili trgovačke osnove: onda novi depoziti usahnu, Ponzi banka ne može da servisira depozite, i cela šema pada kao kuća od karata. Ali vlasnici šeme – banke tipa Ponzi – pokušavaju da odlože ovaj dan konačnog obračuna i nude sve više kamatne stope novim depozitorima kako bi privukli novi novac. Tražnja vlasnika banke za devizama je skoro neograničena i oni su spremni da plate svaku cenu, tj. da ponude skoro svaku kamatnu stopu i skoro svaki kurs da bi dobili novac. Tražnja za devizama koja je neelastična u odnosu na cenu će oterati cenu deviza, u našem slučaju nemačke marke kao osnovne strane valute na jugoslovenskom tržištu, na vrlo visok nivo – i ovo je po mom mišljenju bio ključni činilac u porastu cena marke u jesen 1992. A nezadržani porast cene marke bi povukao za sobom ukupni nivo cena i stoga je predstavljao možda odlučujuću opasnost za slabljenje stabilizacionog plana 1992. Ni za jedno drugo dobro koje bi se kupilo za marke, i stoga tražnja maraka nije bila toliko neograničena bez obzira na cenu kao što bi se moglo očekivati da je tražnja vlasnika Dafiment i Skandika da bi spasli svoje banke. Prema tome, trebalo je stati na put daljem funkcionisanju ovih banaka, u interesu stabilizacije; i ovo bi u principu bilo lako uraditi oduzimanjem njihovih dozvola za rad na osnovu opravdane sumnje da su Dafiment i Skandik plasmani morali da budu vrlo spekulativne prirode kada su ove banke nudile ulagačima interesne stope u devizama od 10 do 15% mesečno. Na godišnjem nivou, ovo su bile stope od 213 do 435 odsto.

Beograd je onda bio pun glasova da vlasti imaju svoje prste u Dafiment operaciji, tj. da su one ili neki ljudi na vrlo visokim položajima bili krajnji korisnici Dafiment deviza prikupljenih od naivnog stanovništva. Pre nego što bih otišao da razgovaram sa funkcionerima Dafimenta o prirodi njihovih plasmana, cene koju plaćaju za depozite, izvorima njihovih sredstava u dinarima i volumenu njihove tražnje za devizama, mislio sam da treba da razgovaram sa nekom od naših državnih struktura. Došao sam u dodir sa profesorom Đorđem Đukićem, koji je nedavno postao član Ekonomskog saveta Srbije i tako bio moj kolega, a u isto vreme je bio narodni poslanik i predsednik kreditnog odbora (možda se zvao Odbor za kreditne i monetarne poslove) jednog od veća Narodne skupštine. Gospodin Đukić mi je rekao da kada bi on bio na mom mestu, ne bi čačkao po Dafiment operacijama. Ja sam se zamislilo, ali nisam odustao od ideje da je ovde jedan od ključeva naše inflacije. Nažalost, morao sam da prekinem rad, jer sam u jesen 1992. morao da putujem u Ameriku po nekom ličnom poslu; tamo sam se razboleo i ostao sve do aprila 1993. godine.

II

HIPER INFLACIJA JUL–DECEMBAR 1993.

UVOD U HIPER INFLACIJU

U proleće 1993. inflaciona situacija se bila zaoštrila. Cene su ponovo rasle po stopi daleko iznad 100 procenata mesečno, kurs marke je skakao skoro svake nedelje, i strah od daljeg pogoršanja situacije je rastao. Jugoslavija je sada osećala i pritisak blokade koja je, dodata dejstvima raspada Jugoslavije, zaoštrila oskudicu deviza i time dala dalji podstrek slabljenju kursa dinara – pored podstreka koji je rezultirao od domaće inflacije i bekstva kapitala iz dinara u marke u strahu od dalje depresijacije kursa dinara i interne inflacije. Ovim „strukturnim“ činiocima izgleda da je bio dodat – ili je možda bio i primarni – oštar porast budžetskog deficita. Ministar Zebić mi je u diskusiji negde aprila 1993. rekao da su jugoslovenski državni izdaci posle napada hrvatske vojske na most preko Maslenice bili jako povećani i možda je ovo bio glavni uzrok ubrzanja inflacije. Ubrzanje je takođe koincidiralo sa ostavkom Božovićeve vlade. Politička neizvesnost je tako dodata rastućoj ekonomskoj nesigurnosti zbog blokade, rata i budžetskog deficita.

Tri specifična činioca su doprinela ubrzanju naše inflacije i njenom prelasku u hiper inflaciju u proleće 1993. Prvo, došlo je do masivne ekspanzije novčane mase usled drastičnog pojeftinjenja cene kredita u aprilu 1993. Do pojeftinjenja je došlo usled odluke Narodne banke Jugoslavije da snizi svoju eskontnu stopu i da primeni ovo sniženje povećanjem ponude novca kroz labavljenje primarne emisije. Iza ove odluke je bio pritisak industrijskih i poljoprivrednih proizvođača koji su želeli niže kamatne stope i koji su kukali da ih guše postojeće kamate, sprečavajući porast proizvodnje i onemogućavajući nove investicije. Tačno je bilo da su nominalne kamatne stope bile visoke: 65% godišnje eskontna stopa NBJ i komercijalne stope još više. Ali ove stope su bile negativne u realnim iznosima za gro proizvođača, jer je inflacija bila daleko veća. Ipak, bilo se uvrežilo verovanje da veliki finansijski troškovi predstavljaju jedan od vodećih činilaca porasta troškova generalno, i time porasta robnih cena. Ovome je bilo dodato populističko uverenje u medijima, a u izvesnoj meri u javnosti uopšte, da su bankari i banke glavni korisni-

ci visokih kamatnih stopa i možda čak i same inflacije. Bilo kako bilo, jedna od prvih odluka Saveta Narodne banke posle ostavke Božovićeve srpske vlade, odluka u kojoj je takođe bila sigurno angažovana Savezna vlada, bilo je smanjenje eskontne stope na 34% godišnje u aprilu 1993. Dobro se sećam tog dana: bio je zakazan sastanak Ekonomskog saveta Srbije i predmet je trebalo da bude monetarna politika. Ali diskusije skoro nije uopšte bilo. Posle oko dva sata čekanja, pojavili su se, mislim, gospoda Zebić, Vuk Ognjanović i neko iz Narodne banke, koji su upravo došli sa konferencije za štampu u Saveznoj vladi, na kojoj su objavili sniženje kamatnih stopa. Tempo inflacije je onda bio preko 100% mesečno, dok je eskontna stopa bila snižena na 34% godišnje: da bi ova odluka bila primenjena i dovela do željene opšte redukcije kamatnih stopa, tj. i onih komercijalnih, NBJ bi imala da uđe u masivnu ekspanziju primarnog novca, dajući zajmove bankama i preduzećima po niskoj kamatnoj stopi. Tačno to se odigralo sledećih nekoliko meseci: došlo je do ogromne ekspanzije kredita u aprilu–junu 1993: komercijalne banke i neke proizvodne i prometne firme su dobijale kredite po oko 2% mesečno i onda davale zajmove konačnim korisnicima po nekoliko puta višoj stopi; pod ovim uslovima, volumen kreditne ekspanzije je bio skoro neograničen, sa ogromnim pritiskom na robne cene i na devizno tržište. Nama u Ekonomskom savetu je bilo jasno da će aprilska odluka o sniženju kamatne stope imati dalekosežne posledice: gospoda Nebojša Savić, Nikola Zelić i ja smo se zgledali posle saopštenja, postavili nekoliko pitanja čija je svrha bila da dobijem odgovor da li su kreatori ovog najnovijeg zaokreta u ekonomskoj politici bili svesni ogromnih implikacija koje ima. Odgovori nisu bili jasni, bilo je nejasno ko je u stvari doneo ove odluke, mi smo zanemeli, i jedino što je bilo jasno je da naš Ekonomski savet nije imao više šta da radi: ulazili smo u fazu u kojoj više nije bilo mesta za ekonomsku analizu. Još jedna komplikacija je bilo uvođenje dvojnog deviznog kursa; kao i sniženje kamatne stope, uvođenje privilegovanog kursa (koji bi zaostajao 25-30% iza tržišnog) vodilo je masovnoj tražnji deviza od strane privilegovanih korisnika. Ako su to u isto vreme bili i korisnici jevtinih dinarskih kredita iz primarne emisije, ukupno dejstvo na tražnju deviza je bilo ogromno. Od ovoga su se naročito okoristili neki posrednici, uključujući neke banke koje su se obogatile fantastičnom brzinom, upotrebljavajući primarnu emisiju za kupovinu deviza koje su onda prodavale na crnom tržištu uz ogromne profite i skoro nikakav rizik.

Drugo, trebalo je doneti odluku o finansiranju žetve 1993. Svaka nova žetva u Jugoslaviji predstavlja traumatično iskustvo sa gledišta finansiranja. Obično se čeka do poslednjeg momenta sa određivanjem zaštitne cene koju će država obezbediti svojim kupovinama za Direkciju robnih rezervi; robno tržište postoji, ali na njemu vlada neizvesnost u pogledu budućih cena jer vladina politika zaštitnih cena nije poznata; finansijsko tržište takođe postoji, ali

kada je inflacija visoka, nema prodaja na duži rok, pa čak ni na srednji rok, dok se ova tržišta ustručavaju da finansiraju zalihe do sledeće sezone jer nemaju dovoljno sredstava. Pod ovim uslovima, centralna banka je ta koja treba da dà bar deo sredstava za kupovinu žetve, a to u znatnoj meri može da znači pritisak na primarnu emisiju, tj. štampanje novca. U junu 1993, ova objektivno negativna situacija je bila pogoršana pogrešnom odlukom Narodne banke. Gospodin Šainović, novi predsednik Vlade Srbije posle gospodina Božovića, u jednoj kasnijoj diskusiji samnom o uzrocima naše hiper inflacije, pripisao je dosta odgovornosti za drastični skok cene marke i robnih cena početkom jula 1993. nesrećnoj izjavi jednog od najviših funkcionera NBJ da će centralna banka obezbediti novac za finansiranje cele žetve 1993; već nervozno tržište je brzo izračunalo da bi primarna emisija potrebna za otkup žetve bila vrlo velika u odnosu na postojeću novčanu masu, i masivni skok robnih cena i cene marke je sledovao i pre nego što je i jedan jedini dinar bio pušten u opticaj radi kupovine novog žita.

Treće, duboko impresionirane brzinom porasta cena koji se odigravao maja i početkom juna 1993. i haosom koji je nastupio na robnom tržištu usled spekulativne akumulacije zaliha, vlasti su povukle pogrešan potez deklarirajući opsežno zamrzavanje cena u skoro celoj trgovinskoj mreži. Zamrzavanje cena 19. jula 1993, umesto da zaustavi spekulaciju zalihama, samo ju je potenciralo: nastala je navala skoro svih platežno-sposobnih privrednih subjekata – spekulanta, švercera, finansijera, preduzetnika, bogatih individualnih potrošača – na stokove robe u radnjama i u trgovačkoj mreži, kao i na tržištu deviza. Jedna kasnija analiza dejstava ovog zamrzavanja cena, kao i onog koje je bilo ponovo primenjeno u avgustu–septembru 1993, pripisala je slom državne (društvene) trgovine ovim merama:

„Priča o propasti velikih trgovinskih kuća u našoj zemlji vezuje se, pre svega, za kobnu 1993. godinu i ‚zamrzavanje‘ cena koje je država naredila usred najžešće inflacije, uz pretnju da će oni koji pokušaju da sakriju robu od kupaca biti najstrože kažnjeni. Direktori koji su postupili onako kako im je naloženo doživeli su, prvo, da sve stvari iz njihovih prodavnica budu budzašto razgrabljene (neretko od strane poslovođa tih istih radnji, koji su jevtino kupljenu robu kasnije prodavali za devize po znatno višim cenama, preko oglasa ili privatnih radnji), zatim, da firma ostane bez ikakvih obrtnih sredstava, zatim i bez novca za otplatu dugova prema bankama i dobavljačima, pa da račun preduzeća bude blokiran, radnici bez plate, onda u štrajku ... (Aleksandra Mijalković, Zašto su propali „giganti“? – Istraživanje Politike: putevi jugoslovenske trgovine, Politika, 23. marta 1998)

Kombinacija masivnih zaduživanja preduzeća i spekulanta usled sniženja kamatnih stopa, nesrećnog saopštenja Narodne banke da će kupiti celu žetvu, i opsežnog maksimiranja cena od strane vlasti, dodati već postojećoj visokoj inflaciji, prouzrokovali su masivno bekstvo iz dinara u robe i devize – udarac početkom jula 1993. od koga jugoslovenski monetarni sistem više nije mogao da se oporavi.

SLOM JULA 1993.

Tokom juna i prve nedelje jula 1993. moja supruga i ja smo bili u Ženevi gde sam radio kao konsultant Južnog centra (South Centre), organizacije Nesvrstanih zemalja, po pitanju dugova zemalja u razvoju. Vratili smo se negde oko 7. jula i iste večeri otišli do Kalemegdana. U Knez Mihajlovoj ulici, preko puta restorana Grčka kraljica, svratili smo u delikatesnu radnju da kupimo nešto za večeru. Radnja je izgledala sablasno. Već je skoro pao mrak, radnja nije bila dobro osvetljena, rafovi u radnji su bili skoro prazni kao da je bila rasprodaja, i bile su dve mušterije. Jedna dama je pokazivala na poluprazni raf gde je još uvek bilo desetak tegli sa nekim džemom. Nije pitala kakav je to džem: kupila je sve tegle, bez pitanja. Druga mušterija je bio stariji gospodin, hramao je na jednu nogu. On je tražio da kupi neku mortadelu koja je bila u staklenom hladnjaku. Prodavačica ga je pitala koliko želi da mu odreže. U izlogu je bilo šest glava mortadela. On je hteo da kupi sve. Scena me je podsetila na Drugi svetski rat u Beogradu: polumrak u radnji, poluprazni rafovi, mušterije koje uzimaju sve što se prodaje, za bezvredni novac: tačno u jesen 1941, kada je još uvek imalo nešto da se kupi, ali je očevidno bilo na izmaku.

Ali imao sam još jednu asocijaciju. U 1987. bio sam u Americi tokom ogromnog pada cena na Njujorškoj berzi 19. oktobra. Sećam se prezentacije i analize na televiziji te večeri, kada su bili rezimirani i komentarisani rezultati tog dana: pad Dau Jons (Dow Jones) indeksa vrednosti akcija od 500 poena, ili skoro četvrtinu ukupne tržišne vrednosti svih akcija na ovoj berzi. Lepa dama, broker u nekoj velikoj senzalskoj firmi, opisivala je situaciju na Njujorškoj berzi tog dana. Između 11 pre podne i 3 po podne, rekla je, desila se nečuvena stvar na Volstritu: nije bilo moguće prodati nijedan paket akcije IBM-a, onda najčuvenije američke firme (poslovne mašine i računari), jer nije bilo kupaca ni po kojoj ceni: ovo, nastavila je ova dama, je stvorilo sliku sloma sistema. Onda sam shvatio šta u tom svetu fraza sistemski slom znači: kada tržište prestane da funkcionise, tj. kada ne možete da prodate robu po bilo kojoj ceni, to je smrt, slom sistema. U Njujorku, tog 19. oktobra 1987, paraliza, privremena smrt sistema je trajala četiri sata: nisi mogao ništa da pro-

daš tih četiri sata, čak ni IBM akcije. U Jugoslaviji, oko 7. jula 1993, skoro ništa nisi više mogao da kupiš: skoro sve je bilo već kupljeno i niko za dinare nije više hteo da prodaje. Scena u radnji u Knez Mihajlovoj ulici ličila je na predznak sloma našeg sistema.

SIMPTOMI HIPER INFLACIONE KRIZE

Bila su tri glavna simptoma hiper inflacione krize.

Prvo, povećanje robnih cena je bilo ogromno i sve brže. U julu 1993, cene su se učetvorostručile; tokom avgusta su porasle osamnaest puta; redukcija porasta u septembru usled nove kontrole cena bila je praćena povećanjem od 20 puta u novembru i daljim ogromnim ubrzanjem do rekonstrukcije monetarnog sistema 24. januara 1994. Najviši nivo inflacije je bio postignut u januaru 1994, uoči rekonstrukcije: cene su onda rasle po stopi od više nego 60 procenata dnevno.

PORAST CENA U SRBIJI, JULI 1993. – JANUAR 1994.

1993. mesec	Mesečna stopa inflacije	Godišnja stopa inflacije	Dnevna inflacija	<i>u procentima</i>
				Časovna inflacija
Juli	436,6	$2,2 \times 10^6$	5,37	0,23
Avgust	1881,0	$3,2 \times 10^7$	1,07	0,40
Septembar	643,2	$1,5 \times 10^8$	6,69	0,27
Oktobar	1856,0	$1,9 \times 10^9$	10,38	0,41
Novembar	20290	$2,8 \times 10^{11}$	18,77	0,72
Decembar	$1,78 \times 10^5$	$3,5 \times 10^{14}$	28,30	1,04
Januar 1994.	$3,13 \times 10^8$	$5,2 \times 10^{20}$	61,83	2,03

Izvor: Bojan Dimitrijević, *Hiper inflacija*, Svetlostkomerc, Beograd, 1996, str. 372.

Drugo, cene strane valute – nemačke marke, švajcarskog franka i američkog dolara – na uličnom tržištu skočile su deset puta tokom jula 1993, tj. za jedan mesec, i pad dinara se nastavljao strahovitim tempom. Imao se utisak da su oči svih spekulnata, trgovaca i proizvođača bile upravljene na crno tržište deviza; oni su prilagođavali svoje robne prodajne cene kretanju kursa marke. Iako je uvoz bio mala proporcija naše potrošnje i izvoz mala proporcija proizvodnje u uslovima sankcija, devize su postale omiljeno sredstvo štednje, obračunsko merilo, sredstvo za bekstvo kapitala i čak preferirani oblik u kome sve veći krugovi potrošača drže svoju gotovinu i na kratki rok, u periodu između mesečnih plata. Kao rezultat, tražnja za devizama je bila ogromna, dok je ponuda, pod uslovima sankcija, bila ograničena. Stigli smo u fazu u kojoj su poljoprivredni proizvođači na skoro masivnoj osnovi određivali svoje cene u markama i pfenzima i onda ih prevodili u dinare kroz crni devizni

kurs tog dana; dok je rastući broj prodavaca industrijske robe upotrebljavao sistem „bodova“ u određivanju dinarskih prodajnih cena – bod je označavao cenu marke na crnom tržištu deviza na dan prodaje proizvoda. Kako su stvari stajale u avgustu 1993, nije se moglo zamisliti smirenje cena bez stabilizacije kursa dinara, kao što ni stabilizacija kursa dinara nije izgledala moguća bez zaustavljanja ogromne bujice dinara koji su dolazili na tržište, kako robno, tako i devizno, iz štamparije i skladišta Narodne banke Jugoslavije.

Treće, otvorile su se makaze cena između maksimiranih cena robe u radnjama i magazinima i slobodne cene deviza. Kao rezultat, srpska trgovinska mreža je bila preko noći preplavljena kupcima iz inostranstva koji su kupovali robu po izvanredno niskim cenama izraženim u devizama, i doprineli masivnom pražnjenju jugoslovenskog tržišta i time novim porastima cena:

„U proteklih sedam dana (od 6. do 13. jula) opšteg meteža na tržištu, gotovo su opustele zaječarske prodavnice, naročito one u društvenom sektoru. Čim je marka počela naglo da skače na crnom tržištu, počela je najezda na ovdašnje prodavnice. Sve što je vredelo razgrabljeno je. U opšti grabež uključili su se i stranci sa ovdašnjeg buvljaka. Kupovali su, na primer, Bugari i po 20 pari cipela za samo sto maraka.“⁴

„Kada su domaće cene zaustavljene na dostignutom nivou 16. juna, Robne kuće Beograd su prodavale Rudnikovu košulju po 19,77 maraka, a posle dvadesedva dana, 8. jula, ta ista košulja prodavana je za 4,56 maraka. Muško odelo Železničara iz Subotice na dan zamrzavanja prodavano je po 259,20 maraka, a 8. jula po 46 maraka. Ili Jumkove pantalone koje su stajale 75,70 maraka prodavane su 8. jula po ceni od 13,43 maraka. Mi nismo mogli cene da menjamo i došlo je do izuzetno velike prodaje, što bi u normalnim prilikama odgovaralo svim trgovinama. Međutim, nama je zasmetalo što su tu robu počeli da razvlače preprodavci i šverceri. Bilo je mnogo kupaca iz Makedonije, Bugarske i Mađarske, jer je tog 8. jula roba bila 5,85 puta jeftinija nego 16. juna.“⁵ Robne kuće Beograd su onda zatvorile 42 prodavnice.

Isto to primoran je bio da učini i Centrotekstil, samo sa još više, 60 svojih radnji. Prema direktoru Centrotekstila, „u radnju su ušli neki novi kupci, preprodavci koji prodavačici kažu: ‚zaključajte radnju, kupujemo sve što je unutra i plaćamo u gotovom.‘ Napunjene kamione potom odvoze u nepoznatom pravcu, nekada i izvan granice, ili se, nešto kasnije, takva roba pojavljuje po znatno višim cenama.“⁶

⁴ Politika, 16. jula 1993, dopis iz Zaječara.

⁵ Politika, 17. jula 1993, izjava Ratka Lukovića, direktora nabavke robnih kuća Beograd. „Beograd“ se nije oporavio od ovog sloma.

⁶ Politika, 14. jula 1993, intervju sa Milojem Srejovićem.

„Pojavili su se 8. jula, kažu, neki kupci iz Sandžaka, pa iz Makedonije, i njima je sve jevtinije. Kupuju đuture i uopšte ih ne zanima šta.“⁷

Domaći spekulanti su se pridružili inostranim. Bio sam svedok sceni u radnji Soko Štark na Terazijama, negde krajem jula 1993. kada je jedan mlad čovek, u pratnji mlade plavuše, kupio čokolada i slatkiša u fantastičnoj količini, trajala je kupovina čitav sat, dok je zanemela publika gledala fascinirana kako je u korpe na kasi bacao kutije čokolada ne gledajući uopšte na cenu. Prestao je kad sam ja skupio hrabrost da ga zamolim da ostavi nešto robe za ostale potrošače koji su čekali. Mladi par je odjezdio kamionetom punim čokoladne konfekcije. Zamrznuti dinarske robne cene, a ostaviti kurs dinara da pliva, bio je put za krah. Trebalo je zamrznuti sve. Ali kako zamrznuti devizni kurs, izuzev stabilizacijom slobodnog kursa dinara? A ako se stabilizuje dinar i cene bi trebalo, kao celina, da se same stabilizuju, tako da njihovo administrativno zamrzavanje normalno ne bi bilo potrebno.

GLAVNA DEJSTVA HIPER INFLACIJE

Inflacija 1991–92. unela je mnoge promene u jugoslovensko društvo. Hiperinflacija jula–decembra 1993. prouzrokovala je tri glavna dejstva. Prvo, došlo je do ogromnog osiromašenja velikog dela stanovništva. Realne najamnine, koje su padale još od 1991, strmoglavile su se u julu–decembru 1993. U januaru 1994, pre rekonstrukcije monetarnog sistema, one su u proseku pale na ekvivalent od ispod 30 maraka mesečno. Izlaz je tražen u raspodeli hrane od strane nekih preduzeća za svoje radnike i u dobijanju hrane od rođaka po selima i manjim varošima. Najteže su bili pogođeni penzioneri sa niskim dohocima. Penzije su pale na ekvivalent od 5 maraka mesečno za veliki broj penzionera. Sećam se scene u radnji hleba u Beogradu u decembru 1993. Preko noći su cene hleba triplirane. Nekoliko starih ljudi u redu za kupovinu hleba nisu imali para da plate novu cenu – svi su bili penzioneri. Prodavac, šef radnje na uglu Balkanske i Narodnog fronta, priložio je deo razlike i pozvao sve u redu koji to mogu da sa svoje strane daju prilog. Svi smo dali, ko je koliko mogao. Primaoci-penzioneri su plakali, i ceo red je počeo da jeca zajedno sa njima. Kasnije sam čuo od prodavaca ikonica i drangulija na Kalemegdanu, na prevoju od Meštrovićevog spomenika Pobedniku do Rimskog bunara, da je znatan broj penzionera (čak i bračni parovi) izvršilo samoubistvo skačući sa zidina i kula Kalemegdanske tvrđave u ambis prema ušću Save u Dunav ispod tvrđave, preko puta kule Nebojše, gde su prema legendi turski dželatli pogubljivali srpske pobunjenike. U jednoj nedavnoj analizi bilo je zabeleženo:

⁷ Politika, 13. jula 1993.

„Stariji ljudi se često osećaju napuštenim i nepotrebnim, gube svaki motiv za dalji život, ponekad su potpuno razočarani, a ne treba zaboraviti da se mnogi penzioneri nalaze na ivici materijalne egzistencije. Zbog toga je i 1993. godina ostala crnim slovima zabeležena po broju samoubistava starijih ljudi.“⁸ A prema analizi od kraja decembra 1993, „penzioneri u Srbiji ni od koga ne dobijaju pomoć u hrani, penzije kasne zbog nedostatka sitnine i po sedam dana. Na dan kada se obračunaju vrede tek nekoliko maraka, a pri isplati često i manje od 50 pfeninga. Zato nije ni čudo što je penzionerka u naselju Braće Jerković usred Beograda preminula od gladi. Možda ju je ubio baš problem sitnine. Poštar je dobio samo krupne novčanice.“⁹

Situacija velike mase javnih službenika nije bila mnogo zavidnija. U pismu od 3. januara 1994, profesor Jelena Hristodulo, predsednik Izvršnog odbora sindikata prosvetnih radnika Srbije kaže:

„U petak, poslednjeg dana 1993, osoblju osnovne škole za decu oštećenog vida ‚Dragan Kovačević‘ u Beogradu, Ministarstvo prosvete Srbije je blagoizvolelo poslati kao zaradu iznos u protivvrednosti od dve nemačke marke. Celokupno osoblje škole je odbilo ovo poniženje. Danas, 3. januara 1994, u moju školu XII beogradsku gimnaziju, došla je isplata u protivvrednosti od jedne i po nemačke marke. Bilo mi je nemoguće da pri zdravoj pameti primim taj iznos i da na platni spisak stavim svoj potpis kao priznanje da smatram svojom sedmičnom zaradom jedan kilogram krompira... Ni za koga, pa ni za profesora sa 28 godina službe, jedna i po nemačka marka ne može biti plata. Govorim u svoje ime, a verujem da izražavam stav i mišljenje svih prosvetnih i svih drugih radnika u Srbiji.“¹⁰

Gospodin Nikola Stanić, onda savetnik Narodne banke Srbije i pre toga potpredsednik vlade Srbije, i ja jedva smo uspeli da smognemo dovoljno para da platimo kafu kod Moskve, negde u decembru 1993. A uoči nove godine 1994, gospodin Kosta Mihailović, akademik i savetnik predsednika Miloševića, gospodin Stanić i ja nismo mogli u opusteloj Knez Mihajlovoj ulici da nađemo restoran koji je servirao ručak. Konačno smo stigli u restoran JIK banke u suterenu zgrade u Knez Mihajlovoj preko puta Akademije nauka, gde smo mogli da dobijemo ručak. Bili smo jedini gosti u sali. Problem je nastao kod plaćanja: srećom, ja sam imao nešto maraka koje su nas izvukle; inače, trojica nas nismo imali dovoljno dinara da platimo. Dok smo mi ručavali do-

⁸ M. Z. Lazić, Politika, 4. januara 1997.

⁹ G. Volf, Politika, 24. decembra 1993.

¹⁰ Među nama, Politika, 6. januara 1994.

sta mršav obed – bila je samo jedna stvar na jelovniku, mislim neka kuvana govedina – pojavio se još jedan gost: video je da imamo teškoća da platimo i ponudio marke iz debelog buđelara, ali ja sam ipak pokupio dovoljno iz mojih džepova. A gospoda Mihailović, Stanić i ja smo bili na vrhu jugoslovenskog društva, u čelnom državnom i intelektualnom krugu.

Drugo, porast cena je bio toliko brz da novčana masa, uprkos ogromnom porastu, nije mogla da drži korak. Stoga se pojavljivala sve oštija i uznemiravajuća oskudica novca, naročito gotovine. Prema jednoj analizi iz novembra 1993. „mada vrednost dinara nekontrolisano i vrtoglavo pada, tražnja i potreba za njim u istoj srazmeri rastu. Jer novac jednostavno nestaje u novim vrtoglavim cenama, sve višoj minimalnoj ceni rada, sve većim platama, sve skupljoj zelenoj pijaci, na dobro snabdevenim trotoarskim tezgama i mnoštvu drugih kanala koji su odavno van domašaja planera. Sve to izaziva i nepresušnu glad za njim koja ne može da se zadovolji danonoćnom proizvodnjom u Topčideru. To je i glavni razlog za sve češće velike nestašice novca na tržištu. Štamparija novca u Topčideru radi neprekidno, a njen dnevni kapacitet je između 700 i 800 milijardi dinara. Toliko novca svakog dana dostavljamo glavnim filijalama Narodne banke Jugoslavije da ga dalje distribuiraju, ali to opet nije dovoljno da se izrazita nestašica novca, koja nastaje sa isplatama, odmah pošto se utvrdi nova cena rada, pokrije“ kaže Vojislav Tomić, generalni direktor Direkcije za poslove trezora Narodne banke Jugoslavije.¹¹

Imao se utisak da će, ma koliko brzo bilo povećanje novčane mase, oskudica novca rasti. Ljudi su čekali u redovima da bi od banke dobili blankete čekova, pa onda čekali u još dužim redovima da bi u zamenu dobili gotovinu, obično u vrlo skromnim iznosima. Gužve ljudi po bankama su bile ogromne. Sećam se jedne scene u Beobanci preko puta zgrade Albanije, u centru Beograda, kada je jedan mladi radnik na odsustvu iz Nemačke, u pratnji žene i malog deteta u njenim rukama, pošto je čekao čitav sat da bi dobio blanket čekova, i još više od sata da bi došao do šaltera da dobije gotovinu, čuo da je nema i da treba čekati dok ne dođu nove uplate; on je morao da putuje tog dana, bacio je čekovnu knjižicu u lice blagajnika, i otišao iz banke ljut kao ris. Da je on onda počeo da razbija prozore na šalterima, a malo je trebalo, imao sam utisak, mi smo lako mogli da dobijemo ulični nered i razbijanje radnji po Terazijama. Situacija je bila vrlo nategnuta, sa izmorenim nervima i očajnom publikom na granici sloma. Tog momenta mi se učinilo da smo sasvim blizu revolucije.

Prema jednoj analizi Ekonomskog saveta Savezne vlade od 26. novembra 1993. „stanje u bankarskom sistemu je bilo isto tako teško kao u sektoru re-

¹¹ S. Vujošević, *Topčider ne stiže hiper inflaciju*, Politika, 4. novembar 1993.

alne ekonomije ili čak teže. Devizni podbilans je postao daleko predominantna pozicija u bilansnoj strukturi banaka (u 98%), tako da je dinarski podbilans sveden na marginalnu veličinu (2%)... Trajni kapital poslovnih banaka usled gubitaka se gotovo istopio, tako da je njegovo učešće u bilansnoj strukturi svedeno na 1%.¹²

Jagma za gotovinom je delimično nastajala usled znatne uloge „zelene“ seljačke pijace u ukupnom snabdevanju: ova pijaca je primala samo gotov novac u dinarima ili markama. Na makroekonomskom planu, inflaciju je u periodu od 1991. do 1993. pratio pad agregatne realne kupovne moći izražene u ukupnoj realnoj novčanoj masi, posebno u poslednjoj fazi. Novčana masa u junu 1991, na početku građanskog rata, bila je procenjena na ekvivalent od 2,4 milijarde nemačkih maraka. U julu 1993, nakon sloma monetarnog sistema, vrednost novčane mase izražene u nemačkim markama je iznosila oko 600 miliona. Do decembra 1993, taj iznos je opao na oko 60 miliona maraka. Mada je ovaj pad bio delimično kompenziran povećanjem brzine opticanja novca, bili smo ipak istovremeno suočeni sa dva ogromna problema: najvećom inflacijom koja se mogla zamisliti i naglim padom domaće tražnje u realnom izrazu, tj. ogromnom deflacijom, oličenom u opštem osiromašenju i padu novčane mase. Naša inflacija 1993. je bila brža nego ona čuvena u Nemačkoj 1923. i skoro isto toliko brza kao inflacija u Mađarskoj 1947, do sada najveći rekord. A naša simultana deflacija po svojoj dubini teško da je imala presedana. Težak zadatak ekonomske politike je bio da u isto vreme rešava i jedan i drugi problem – inflaciju i deflaciju.

Treće, konfiguracija jugoslovenske inflacije je bila takva da je uprkos inostranoj blokadi Jugoslavija možda ostvarivala višak u svom bilansu plaćanja. Zvanične statistike to ne pokazuju: za 1993. zabeležen je mali deficit. Ali izgleda da su u ovom periodu 1992–93. zalihe deviza unutar zemlje verovatno porasle. Stanovništvo je imalo u džepovima iznenađujuće velike iznose maraka i druge strane valute, i ove su se upotrebljavale kao transakcioni novac u sve širim krugovima. Poslovne firme – banke, izvoznici, trgovci – su imale devize. Na moje veliko iznenađenje, kada sam pripremao program monetarne rekonstrukcije u kasnu jesen 1993, nagazio sam na statistike Narodne banke Jugoslavije koje su pokazale povećanje deviznog stoka koji je imala u zemlji – valuta i zlata. U stvari, ovo otkriće – da u trezorima imamo oko 300 miliona dolara – služilo je kao jedna od osnova programa uvođenja novog konvertibilnog dinara: pri vrlo niskom domaćem realnom opticanju (60 miliona maraka ili oko 40 miliona US dolara) mi smo imali pokriće u devi-

¹² *Izveštaj o razmatranju položaja bankarstva u svetlu makroekonomske politike*, str. 1.

zama i zlatu od oko 300 miliona dolara.¹³ Pored ovih rezervi Narodne banke Jugoslavije, postojali su i devizni holdinzi poslovnih banaka, koje je NBJ procenila na oko 295 miliona US dolara krajem septembra 1993.

Moja hipoteza je da je Jugoslavija mogla usred inflacione krize da ima toliko deviza, u javnom i poslovnom sektoru, kao i kod stanovništva, delimično stoga što je nedavno imala višak u bilansu plaćanja. Imala ga je jer je realni uvoz morao da bude drastično smanjen ne samo usled blokade, već možda još više zbog pada realne kupovne snage stanovništva; dok je izvoz, uprkos blokadi, ipak bolje išao jer je depresijacija deviznog kursa dinara, koja je često išla brže nego porast domaćih cena, davala premiju zarađivanju strane valute od strane izvoznika. Po onim kursevima, isplatilo se izvoziti sve, figurativno, čak i kamenje sa ulica. Naše verovatno povećane zalihe deviza su mogle biti, i verovatno su bile, realna protivvrednost ogromnog pada realnih najamnina koji se odigrao kod nas tokom naše inflacije, naročito u njenoj hiper fazi, u drugoj polovini 1993, po mojoj hipotezi.

FISKALNI PROBLEM U HIPER INFLACIJI

Fiskalna mašinerija države propala je tokom hiper inflacije. Pri kraju 1993, devedeset procenata ukupnih državnih prihoda su dolazili od štampanja para u koje se Narodna banka poslušno angažovala na račun države. Fiskalni prihodi su doživeli maksimum erozije kako se inflacija ubrzavala tokom 1993. Ovo je bilo sasvim u skladu sa tzv. Tanzi-Oliveira teoremom: postoji vremenska razlika između prijavljivanja dohotka za svrhe oporezivanja i prikupljanja poreza, što u uslovima visoke inflacije uništava realnu vrednost poreza. (V. Tanzi i J. Oliveira su ekonomisti u Međunarodnom monetarnom fondu koji su prvi formalizovali ponašanje fiskalnih prihoda tokom inflacije.) Kao deo ove teoreme, prisutna je bila i slabost u fiskalnom mehanizmu pošto su troškovi sakupljanja poreza počeli da premašuju vrednost poreskih prihoda; i postojalo je sve veće izbegavanje plaćanja poreza kako su poreske stope primenjivane na formalni sektor privrede bile povećavane u pokušaju da se nadoknade gubici koje je trpela država zbog inflacije. U isto vreme, „siva“ ekonomija koja nije plaćala porez je rasla, što je poboljšalo njen konkurentni položaj u odnosu na preduzeća koja su plaćala poreze. Tanzi-Oliveirov efekt je kod nas delovao sa posebnom jačinom zbog specifičnosti našeg poreskog sistema. On se u znatnoj meri zasniva na fondu nadnica (plata) radnika: uko-

¹³ Za ovo otkriće dužan sam gospodinu Zoranu Jovanoviću, onda šefu odeljenja rezervi u NBJ. Da nije bilo njegove pomoći, možda ne bi bilo novog dinara, a u svakom slučaju reforma bi možda bila sprovedena sa bolom, a ne bezbolno kako je u stvari bila sprovedena.

liko se ovaj fond menja, menja se i plaćanje poreza državi od strane preduzeća. Preduzeće će uštedeti na poreskom plaćanju ako smanji nadnice ili ako ih plaća na sve druge načine osim u novcu. Sa ubrzanjem inflacije se povećavalo plaćanje nadnica u naturi, uglavnom hrani. To je bilo povoljno za radnike pošto se time sačuvao bar jedan deo njihove realne nadnice, i to je bilo povoljno i za preduzeća pošto su time smanjivana njegova ukupna poreska plaćanja. Ali to je, s druge strane, otežalo fiskalnu situaciju države.

Inflacija je drastično smanjila naše realne državne rashode. Ova činjenica je bila podvučena od strane predsednika Savezne vlade u skupštinskoj debati o saveznom budžetu u julu 1993. Savezni ministar za odbranu procenio je da je vojni budžet u 1991. bio 1,3 milijarde dolara, u 1992. ispod jedne milijarde, a sada je bio sveden na 138 miliona dolara.¹⁴ Novi rebalans saveznog budžeta iznosio je protivvrednost od svega 241 miliona maraka.¹⁵ Po platama i penzijama od avgusta 1993, u realnoj kupovnoj snazi ili izraženo u stranoj valuti, naši državni rashodi su bili svedeni na izvanredno nizak nivo. Pad je bio toliko veliki da se već onda postavljalo pitanje povećanja nužnih budžetskih rashoda uprkos inflaciji, prema studiji koju sam onda pripremio. Zaključio sam da u neposrednoj budućnosti sa povećanjem rashoda ne treba žuriti, izuzev u slučaju zdravstvene službe, i da smo mi onda, srećom ili nesrećom, imali ogromnu prednost za postizanje stabilizacije jer su realni budžetski rashodi bili toliko pali.¹⁶

Specifična crta naše inflacije bila je tada postojeća decentralizacija odluka o primarnoj emisiji, tj. o štampanju para: one nisu bile u potpunosti u rukama Narodne banke Jugoslavije. Prema izjavi Saveznog ministra finansija i bivšeg guvernera Narodne banke, „petnaestak dana pre nedavnog stupanja na snagu zakona o NBJ, koji ukida narodne banke republika i pokrajina, nelegalnim putem emitovano je dvostruko više novca nego što je emitovala centralna banka. NBJ je pustila 240.000 milijardi, a nelegalni izvori gotovo 400.000 milijardi. Upravo to je izazvalo eksploziju žiralnog kursa (kurs marke plaćenog sa računa, ne u gotovini). Ta ogromna sredstva su ‚dolivena‘ na račune banaka i preduzeća, pa ih je kod tolikih dinara na računima bilo baš briga da li će marku platiti 15, 20 ili 30 miliona dinara,¹⁷ kada je cena marke na slobodnom tržištu za gotovinu bila znatno niža. Haos u vlasti emisije se izgleda nije popravio ni posle donošenja zakona o NBJ. To je bar proizilazilo iz izjave predsednika vlade Crne Gore od 2. avgusta 1993. da svi participiraju u kre-

¹⁴ Politika, 18. jula 1993, izjava gospodina Pavla Bulatovića.

¹⁵ Politika, 16. jula 1993.

¹⁶ Dragoslav Avramović, *Kriza dinara jula-avgusta 1993: Šta sada?*, European Centre for Peace and Development, Beograd, 1994, str. 39.

¹⁷ Borba, 4. avgusta 1993, intervju sa gospodinom Vukom Ognjanovićem.

iranju novca. Šta više, zamenik guvernera NBJ, posle sednice Saveta Narodne banke od 4. novembra 1993, izjavio je da je „zaključeno da Narodna banka Jugoslavije nije jedina monetarna vlast jer je duplo više novca u prometu nego što je emitovano. Zato se najpre mora zaustaviti emisija novca po republikama, a na nekoliko sastanaka sa predsednicima triju vlada dogovoreno je da se emisije u republikama ugase i da ona teče samo iz centralne banke.“¹⁸

Verovatno je da je primarna emisija iz republičkih izvora van Narodne banke Jugoslavije prestala tek sa uvođenjem novog dinara 24. januara 1994.

INTERAKCIJA GLAVNIH ČINILACA HIPER INFLACIJE

U drugoj polovini 1993, u jugoslovenskoj privredi su radile tri džinovske mašine koje su proizvodile nezadrživu inflaciju: rast cena strane valute prouzrokovan bekstvom iz dinara, ekspanzivna kreditna politika jevtinog novca, i deficitna državna potrošnja skoro bez limita. Ova tri činioaca su podržavala jedan drugog i pojačavala njihovo uzajamno dejstvo. Rezultat je bila inflaciona stihija koja je izgledala potpuno van kontrole. Dinar je gubio svojstvo novca. Profesor Labus, pišući u novembru 1993, je primetio. „Dinar, kao nacionalna valuta, više ne postoji. On je pretvoren u običan bon kojim se mogu kupiti novine i nešto hrane u prodavnicama ili na pijaci. Svaka druga ozbiljnija kupovina mora se obaviti u markama.“¹⁹ A ekonomski urednik Politike je dodao: „Videli smo kako su cene počele da se izražavaju u bodovima, a bodovi postali neka treća valuta koja se izračunava u dinarima po dnevnom crnom deviznom kursu. Nije nam promaklo ni kada je počela trampa mazuta za kukuruz i šećera za kese, ali smo ipak došli dotle da je i beogradski zoološki vrt odnedavno umesto za novac posetiocima stao da prodaje ulaznice u zamenu za precizno određene količine krompira i drugih prikladnih artikala.“²⁰ A jedan od naših najpoznatijih bankara, gospodin Marko Steljić, generalni direktor Jugobanke-Jubanke, zavapio je u pismu potpredsedniku Savezne vlade i zameniku guvernera Narodne banke Jugoslavije, gospodi Zebiću i Gazivodi:

„Poznato Vam je koje su osnovne funkcije novca. Sve one morale bi da važe i za našu nacionalnu valutu – dinar. Međutim, naša stvarnost kada je u pitanju nacionalna moneta skoro da je dovedena do apsurdna. Vrednosti roba odnosno usluga uglavnom se izražavaju u stranim sred-

¹⁸ Politika, 5. novembra 1993.

¹⁹ *Kraj dinara*, Vreme, novembra 1993.

²⁰ Politika, 31. oktobra 1993.

stvima plaćanja – markama, a ne retko i u bodovima. Takođe, kurs dinara se utvrđuje na osnovu stanja kurseva na uličnom crnom deviznom tržištu.

Svako dalje nastavljanje ovakvog načina obezvređivanja dinara, sigurno vodi njegovom ukidanju. Razume se koje negativne posledice taj čin sa sobom nosi.

Zbog svega navedenog, jedan od najurgentnijih i najprioritetnih zadataka Savezne vlade i Narodne banke Jugoslavije jeste zaštita dinara, odnosno očuvanje nacionalne monete.

Znamo da je to za ukupnu ekonomiju izuzetno težak zadatak. Za privredu vrlo skup, za narod bolan.

Otuda će svako odlaganje rešavanja ovog problema samo višestruko povećati njegovu cenu. U sadašnjim uslovima, zadovoljavajuće rešenje zahteva samo radikalne reforme u oblasti kreditno-monetarne i novčane politike.

Znamo da ste u potpunosti upoznati sa svim ovim problemima, ali želeli smo još jednom da Vam i na ovaj način skrenemo pažnju, kako bi ova pitanja imala prioritet u rešavanju. To nam, pored ostalog, nalaže i profesija čiji je predmet poslovanja novac.“²¹

NEPRIMENJENI POKUŠAJI ANTI-HIPER INFLACIONIH MERA U DRUGOJ POLOVINI 1993: PLANOVI EKONOMSKOG SAVETA SAVEZNE VLADE I EKONOMSKOG INSTITUTA

Dva plana su bila pripremljena tokom jula 1993. radi obuzdavanja hiper inflacije. Oba su bila nedovoljno radikalna za težinu situacije. Prvi plan, čiji je autor bio **Ekonomski savet Savezne vlade**, od 20. jula 1993, imao je „osnovni cilj da stvori platformu za smanjivanje hiper inflacije koja razara čitavo ekonomsko i socijalno tkivo zemlje i teži da dovede do sloma monetarnog sistema i haosa u privredi. Polazni kvantitativni cilj bio bi da se do kraja 1993. godine – ukoliko to bude moguće – stopa inflacije obori na nekih 50% mesečno.“²² Drugi cilj ovog plana bio je da minimizira obaranje privredne aktivnosti koje se u potpunosti ne može izbeći. Treći cilj je bio da uspori pad životnog standarda stanovništva, iako se u postojećim uslovima obaranja nivoa privredne aktivnosti ne može potpuno izbeći dalje smanjenje realne kupovne snage građana. Kod projektovanja ovog plana pošlo se od stava da je hiper inflacija u

²¹ Pismo od 3. decembra 1993.

²² Ekonomski savet Savezne vlade, *Ekonomski program*, Beograd, 20. jula 1993, povećanje cena u junu je bilo 366%, a u julu 1993, 432%.

Jugoslaviji rezultat „interakcionog“ delovanja dve grupe činilaca: primarnih – enormne emisije novca radi finansiranja budžetskog deficita i deficita obrtnih sredstava u odsustvu realne štednje; i sekundarnih – inflacionih očekivanja za koja je Ekonomski savet ocenio da su odgovorna za najmanje 50% naše hiper inflacije i koja su bila prouzrokovana padom dinara na crnom deviznom tržištu. U predlogu Ekonomskog saveta, redukcija inflacije bi se postigla paralelnim potiskivanjem i primarnih i sekundarnih činilaca: smanjenjem emisije, budžetskog deficita i tražnje za obrtnim kapitalom, i ublažavanjem depresijacije crnog deviznog kursa. Ovo ublažavanje bi se postiglo pokušajem da depresijacija kursa ne ide brže nego porast domaćih cena, ali je ostalo nejasno kako bi se usporena depresijacija kursa ostvarila.

Ekonomski institut, Beograd, je formulisao „Mini-stabilizacioni program“ koji bi se primenjivao od 1. avgusta 1993.²³ Nazvan je mini-stabilizacioni program jer je kao cilj imao redukciju inflacije na 50% mesečno a ne njevu eliminaciju, pošto po gledištu Instituta to ne bi bilo moguće: „prenosna“ inflacija, tj. samo podizanje cena kontrahirano u prethodnom periodu, bilo bi dovoljno visoko da dovede do ozbiljnog povećanja opšteg nivoa cena; a pored toga, smanjenje monetarne emisije koje bi bilo potrebno bilo bi toliko ogromno da to ne bi bilo realno. Program Instituta je uključivao:

- a) smanjenje emisije novca i povlačenje „sive“ emisije sa ulica, ali na takav način da to građani vide kao realnost, a ne kao proklamacije;
- b) smanjenje fiskalnog deficita uz maksimalno racionalno trošenje budžetskih sredstava;
- c) potpuna legalizacija crnog deviznog tržišta uz mogućnost i kupovine, pored prodaje deviza građana, i određivanje deviznog kursa na osnovu pokretnih pariteta koji su u skladu sa kretanjem domaćih cena;
- d) ograničavanje primarne emisije i korišćenje selektivnih plasmana samo za poljoprivredu; i
- e) javno odustajanje od ideje o finansiranju javnih radova, potrošačkih kredita i slično, iz primarne emisije.

Ni jedan ni drugi plan nisu bili primenjeni. Oni su bili pregaženi realnošću: u junu i julu 1993. cena marke na deviznom tržištu skočila je 864% i 1,455%; smanjenje porasta domaćih robnih cena na nivo od 50% mesečno nije bilo moguće, s obzirom na ogroman porast troškova inputa i inflatornih očekivanja generisanih ovim ogromnim skokom cene marke; i ostvareno povećanje robnih cena u proseku juna i jula 1993. iznosilo je 400% umesto planiranih 50%. Ni Ekonomski savet Savezne vlade, ni Ekonomski institut, nisu

²³ Ekonomski institut, *Mini-stabilizacioni program i mere ekonomske politike do kraja 1993*, Beograd, 1993.

imali u vidu nikakav mehanizam – ni predviđena sredstva – za stabilizaciju deviznog kursa. A ovi planovi su predviđali slobodno formiranje cena, izuzev kod privatnih monopola. Robne cene su jurnule kako je devizni kurs eksplodirao, i mini programi su pali. Robne cene u avgustu 1993. su skočile skoro 2000%.

STANIĆEV PREDLOG MASIVNE ADMINISTRATIVNE REGULACIJE KRAJEM JULA 1993.

Krajem jula 1993. gospodin Nikola Stanić, možda uz učešće i sa podrškom gospodina Koste Mihailovića, podneo je gospodinu Miloševiću predlog mera ekonomske politike do kraja 1993, uz obrazloženje da „dramatična ekonomska i socijalna situacija iziskuje ubrzano prestrojavanje privrede i preduzimanje niza istovremenih mera kako bi se ekonomska i socijalna situacija kolikotoliko sanirala i time predupredili socijalni i drugi sukobi sa nepredvidljivim ishodom“ (Predlog stavova o merama ekonomske politike do kraja 1993. str. 1-2). Bile su predviđene dalekosežne promene u socijalnoj politici i državnim rashodima socijalne i administrativne prirode; zaustavljanje pada proizvodnje kroz fizičko planiranje i investicije finansirane primarnom emisijom; i razmatranje novog zamrzavanja cena. Stoga:

1. Radi gušenja inflacije predloženo je da se preterano velika primarna emisija smanji do krajnjih mogućih granica i da se ona ograniči na pokrivanje budžetskog deficita, otkupa poljoprivrednih proizvoda i pojedinih proizvodnih programa. Preporučeno je smanjenje državnih rashoda, uključujući „mogućnosti velikih ušteda u racionalizaciji zdravstva, školstva i ostalih društvenih službi.“ Dokument se dalje zalagao za obustavljanje isplata u gotovom stare devizne štednje i umesto toga predlagao izdavanje državnih obveznica sa rokom dospeća od 15 godina uz „grejs“ period od pet godina.
2. Drastične revizije su bile predložene u socijalnoj politici: ukidanje statusa privremene nezaposlenosti zbog delovanja sankcija; radnici koji u periodu sankcija ostanu bez posla preusmeravaju se sa fondova u preduzećima na državni fond za nezaposlene i državni socijalni fond za odgovarajuću socijalnu pomoć; obaveza je svakog nezaposlenog, primaoca socijalne pomoći i korisnika primanja po osnovu nezaposlenosti da prihvati ponuđeni posao – u suprotnom gubi zaposlenje, odnosno prestaje mu socijalna pomoć i naknada zbog nezaposlenosti; treba postići sporazum sa sindikatima da se dok traju sankcije oduzta od štrajkova; i treba izvršiti reviziju, odnosno ukidanje zakona o kolektivnim ugovorima i Opšteg kolektivnog ugovora.

3. Radi zaustavljanja pada proizvodnje ne treba prezati ni od delimičnog uvođenja fizičkog planiranja proizvoda od strateškog značaja za čitavu proizvodnju i potrošnju. Iako se u praksi to ne čini zbog uticaja na povećanje inflacije, finansiranje određene proizvodnje iz primarne emisije u datim jugoslovenskim uslovima je neizbežno. Pitanje se postavlja ne da li finansirati određenu proizvodnju, već u kojoj meri i za koje svrhe upotrebiti primarnu emisiju i kako uspostaviti kontrolni mehanizam da se ova emisija ne zloupotrebi, da njen korisnik ne bude potrošnja. Mere za sprečavanje opadanja proizvodnje uz pomoć dela primarne emisije bile bi: otvaranje investicionih radova, usmeravanje dela kreditnog potencijala banaka u industrijsku proizvodnju, poljoprivredu, građevinarstvo i dr.; kupovanje berzanskih izvoznih proizvoda preko robnih direkcija; kupovanje deviznih potraživanja naših preduzeća u inostranstvu; insistiranje da se u fizičkom obimu proizvede određen broj kritičnih proizvoda (veštačka đubriva, lekovi, tečna goriva) za šta će se obezbediti sredstva; i jačanje energetske i sirovinske osnove, podrazumevajući pod tim do sada zanemarene sekundarne sirovine.
4. Novo zamrzavanje cena bilo je preporučeno za razmatranje na masivnoj osnovi. Novo zamrzavanje je bilo zasnovano na nedokazanoj pretpostavci o „psihološkoj“ inflaciji koju drukčije nije moguće savladati: „Pod pretpostavkom da ovde ponuđeni pristup bude prihvaćen i da svi programi i ekonomske mere za njihovo sprovođenje budu korektno urađeni, postavlja se pitanje da li ih je moguće efikasno sprovesti bez opšteg zamrzavanja cena svih proizvoda i usluga. Sadašnju inflaciju sa oko 50 odsto generiraju monetarni i drugi ekonomski faktori na koje se može uticati merama ekonomske politike, dok drugih 50 odsto otpada na očekivanu inflaciju koja je psihološke prirode. Ukoliko bi se prihvatilo da je, kao prelazno rešenje, opšte zamrzavanje cena svih proizvoda i usluga neophodno za sprovođenje ekonomske politike do kraja 1993. godine, a posebno za gušenje inflacije, onda bi u tom slučaju adekvatne mere u prelaznom periodu bile preduzete i na sektoru zarada, deviznog kursa i kamate. Ovakvo opredeljenje traži brižljivu proveru i procenu svih pozitivnih i negativnih posledica, kao i preduzimanje niza dodatnih mera kao podrške zamrzavanja. No valja strahovati da podivljala inflacija ne ostavlja nimalo vremena za dvoumljenja“ (Predlog stavova, op.cit., str. 10).

Plan gospodina Stanića bio je datiran 21. jula 1993, a ja sam ga dobio bilo od njega ili od gospodina Mihailovića 29. jula. Ja nisam učestvovao ni u njegovoj pripremi, ni u diskusiji koja se o njemu vodila kod gospodina Milo-

ševića. Prvi put sam proučio ovaj plan kada sam pripremao ovu knjigu. Ako se dobro sećam onoga što su mi krajem jula 1993. rekli gospoda Stanić i Mihailović, gospodin Milošević je odbacio plan ukoliko se odnosio na socijalne odnose, jer se bojavao reakcije radničke klase na predložena masivna otpuštanja iz preduzeća i na predloženo zamrzavanje najamnina koje bi moglo da dovede do pada realnih plata ako planirano zamrzavanje cena ne bi uspeo. Nije mi bilo rečeno kakva je bila reakcija gospodina Miloševića na ostale delove plana. Bila je doneta odluka o novom zamrzavanju cena i ona je bila sprovedena u avgustu 1993; i ovo novo zamrzavanje cena, kao i ono iz juna 1993, imalo je porazno dejstvo, jer je dovelo do novog ubrzanja hiperinflacije u poslednjem tromesečju 1993. i zapečatilo sudbinu dinara (molim vidite odeljak „Paraliza vlada i njihovih savetnika“ u ovom poglavlju). Stanićev plan je u stvari bio plan stavljanja Srbije na režim ratne privrede, ali on je došao suviše kasno. Privreda Srbije u akutnoj hiperinflaciji u letu 1993. je već bila toliko dezintegrisana da bi masivni pokušaj njene administrativne regulacije verovatno bilo vrlo teško sprovesti: bilo je veliko pitanje da li bi naša državna mašina, već demoralisana prošlim neuspesima ekonomske i druge politike, bila sposobna da se poduhvati ogromnog posla zamišljenog u Stanićevom planu. Iako je njegov plan propao, gospodin Stanić je ostao u dobrim odnosima sa gospodinom Miloševićem, kao i sa vladom Srbije (gospodinom Šainovićem), i njemu je bilo povereno da organizuje rad na novom pokušaju stabilizacije (molim vidite Glavu IV).

ANKETA NEKIH ČLANOVA SRPSKE AKADEMIJE NAUKA AVGUSTA 1993.

U jednoj anketi početkom avgusta 1993, akademik Ljubomir Tadić je izjavio da „način na koji se treba boriti protiv gladi je subvencioniranje cene hleba, mleka za decu ... otvaranje socijalnih kuhinja i oporezivanje onih koji imaju. Logika preživljavanja mora sve drugo da stavi u drugi red.“²⁴ Akademik Ivan Maksimović se zalagao „da se celokupnom stanovništvu po garantovanim cenama obezbedi minimalni skup namirnica iz tzv. potrošačke korpe, koji bi obezbedio minimum fizičke egzistencije.“²⁵ Akademik Mihailović se založio za drastično smanjivanje državnih rashoda. Paralelno s tim, „mislim da je neophodno povećati prihode jer mi nemamo efikasnu fiskalnu politiku. Zato je potrebno povećati stope postojećih poreza da bi se postigla kakva-takva ravnoteža između budžetskih rashoda i prihoda. Time bi se drastično smanji-

²⁴ Politika, 8. avgusta 1993.

²⁵ Politika, 11. avgusta 1993.

la primarna emisija i neutralisao glavni materijalni uzrok inflacije. Međutim, ostaje kao najvažniji uzrok anticipirana inflacija ... Naivno je pri tome verovati da će samo eliminacija žiralnog kursa uticati na smanjenje psihološke inflacije. Zato je potrebno da se uspostave paritetne cene, a zatim cene privremeno zamrznu, uz denominaciju koja ne sme biti samo tehnička, već mora da reguliše kupovnu moć.“ (Ovde se možda mislilo na poništenje dela novčanih holdinga u nekoj proporciji od veličine holdinga – mislim da je predsednik Gorbačov učinio nešto slično pred kraj svoje vlade, sa negativnim posledicama na vrednost novca i na spremnost stanovništva da u buduće poseduje novac.) „Takođe, treba uvesti i direktnije mere za usporavanje pada proizvodnje, naročito za jedan krug proizvoda od značaja za životni standard. Posebno trgovina ne funkcioniše dobro, jer imamo, recimo, velike zalihe brašna i ulja ali nema redovnog snabdevanja potrošača.“²⁶

Od ovih predloga bili su primenjeni samo novo zamrzavanje cena i pokušaj planiranja proizvodnje.

PARALIZA VLADA I NJIHOVIH SAVETNIKA

Vlada Srbije i Jugoslavije, konfrontirane ogromnim skokom cena u avgustu 1993, bile su u nedoumici šta da rade. Vlada Srbije je spremila odluku o naredbi proizvođačima da moraju da proizvode i da svoje proizvode u određeno vreme i u određenim količinama isporučuju trgovini. Ovu uredbu o obaveznoj proizvodnji i obaveznom snabdevanju tržišta pratili bi savezni i republički propisi i odluke o ispravljanju dispariteta cena. Ovo bi trebalo da bude obračun sa hroničnom nestašicom robe na tržištu.²⁷ Na nivou Savezne vlade, funkcionisala je radna grupa, mislim pod predsedništvom gospodina Zebića, koja je trebalo da donese hitni program za zaustavljanje inflacije. Grupa je odlučila da još jedared zamrzne cene. Ovaj potez nije uspeo: porast cena u septembru 1993. je iznosio nekih 640% – doduše znatno manje nego katastrofalnih 1900% u avgustu, ali je u međuvremenu roba bila povučena iz prodavnica u spekulativne zalihe, i skok cena je u oktobru ponovo iznosio skoro 1900%, da bi u novembru 1993. dostigao fantastičnih 20.000 procenata. Izgledalo je da su državna administracija i njeni ekonomski savetnici bili dostigli limit svoje imaginacije. Nije bilo izvesno da su bili spremni da razmatraju primenljivost nekonvencionalnih rešenja. Katastrofu državne politike je sa žaljenjem konstatovao tadašnji predsednik Crne Gore gospodin Bulatović. On je pripisao znatan deo krivice Narodnoj banci Jugoslavije:

²⁶ Politika, 8. avgusta 1993.

²⁷ *Naredbom do punih rafova*, Politika, 17. avgusta 1993.

„Napominjući da se, kao ekonomista, veoma teško opredelio za najnovije mere Savezne vlade, te da je crnogorska vlada te mere prihvatila sa rezervom i uz sugestiju da ‚program bude kompletiran‘, predsednik Bulatović je ocenio bilans mera poražavajućim. ‚Trgovina je potpuno uništena, proizvodnja nije dovoljno stimulisana, a najveći deo robe se preselio na sivo tržište‘ precizirao je on, naglašavajući da za to najmanje krivi Saveznu vladu. ‚Smatram da se u Saveznoj skupštini mora otvoriti rasprava oko monetarne sfere i ingerencija koje NBJ u ovim izuzetnim i promenjenim okolnostima ima, jer su objektivno kontraproduktivne sa stanovišta jednog osmišljenog programa‘, reči su predsednika Bulatovića.“²⁸

Neverovatno je, ali ostaje istina, da niko nije bio pozvan na odgovornost za hiper inflaciju 1993. Dalje, koliko je poznato, niko od vlasti i aparata Narodne banke, uključujući njen Savet, nije protestovao i podneo ostavku jer se nije slagao i nije hteo da učestvuje u odlučivanju ili sprovođenju odluka o masivnom štampanju para. A te odluke su bile fantastične. Emisija novca u poslednjem kvartalu 1993. bila je planirana na najviše 204.000 milijardi dinara, prema odluci Narodne banke Jugoslavije od 2. novembra 1993. Pošto su na kraju prethodnog kvartala krediti NBJ bili 121 milijardu dinara, zadnji kvartal je značio povećanje od blizu 1700 puta.²⁹ „U tekstu pomenute odluke o monetarnoj politici za zadnji kvartal 1993. jedino je ostao nepromenjen cilj ‚usporavanja stope rasta cena‘. Njenim brojnim izmenama, Narodna banka je stalno radila suprotno. Evo podataka o povećanju iznosa emisioh kredita iz kojih se vidi da je početni limit emisije novca povećan za 481.976 puta:

Dana	Dinara
1.10.1993.	121.000.000.000
2.11.1993.	204.193.800.000.000
23.11.1993.	748.420.000.000.000
3.12.1993.	4.045.878.400.000.000
8.12.1993.	106.142.000.000.000.000
15.12.1993.	233.641.840.000.000.000
22.12.1993.	6.777.954.185.000.000.000
29.12.1993.	54.368.800.185.000.000.000
31.12.1993.	98.416.573.285.000.000.000

Znamo šta se dogodilo sa cenama, kao posledica ovakve poplave novca.“³⁰

Politički i lični moral nisu bili na visini u slučaju naše hiper inflacije.

²⁸ Borba, 23. septembra 1993.

²⁹ Dr Milan R. Kovačević, *Kako strada dinar*, Ekonomska politika, 24. januara 1994.

³⁰ Kovačević, op.cit.

III

REŠENJA PREDLOŽENA U STUDIJI „KRIZA DINARA JULA–AVGUSTA 1993: ŠTA SADA?“

SUŠTINA PREDLOGA

Impresioniran tragedijom koja se kod nas odigravala, a u isto vreme fasciniran ekonomikom inflacionog procesa gledanog iz prve ruke, u prvoj polovini avgusta 1993. napisao sam studiju o uzrocima, simptomima i mogućem izlazu iz naizgled bezizlazne hiper inflacione situacije. Centralni zaključak studije „**Kriza dinara jula–avgusta 1993: šta sada?**“ bio je da nam je potrebna korenita novčana reforma: postojeći novac je bio beznačajno kompromitovan u strahovitoj inflacionoj krizi naše privrede, i mi smo morali da pristupimo drastičnoj stabilizaciji valute i na ovoj osnovi izgraditi novi monetarni, devizni i finansijski sistem.

„Programi stabilizacije koji su bili formulisani pre izbijanja akutne finansijske krize bili su zasnovani na pretpostavci da naša privreda može da funkcioniše sa mesečnim rastom cena od 50%, pa čak možda i više, do 100% mesečno. Stoga su se preporuke šta da se čini u suštini svele na adaptacije ekonomske politike koje bi vodile postepenom usporavanju rasta cena na 50–100% mesečno. U svetskim i istorijskim iskustvima inflacija od 50% mesečno je ogromna, ali pošto smo mi sa njom koegzistirali godinu i po dana, mislilo se da ćemo nekako progurati ako se inflacija spusti na 50% mesečno. Eksplozija cena i deviznih kurseva jula–avgusta 1993. srušila je ove pretpostavke. Porast cena koji se sada odigrava je nekoliko stotina procenata u jednom potezu. Teško je videti koja mera ili kombinacija mera može sada da smiri inflaciju za duži period, u jeku povećanih inflacionih očekivanja, sem ili (1) masivno administrativno zamrzavanje robnih cena i cene deviza, čiji je ishod neizbežno nezvestan na kratak rok i verovatno porazan za duži period, uz policijsko gonjenje svih učesnika na robnom i deviznom tržištu ako krše pravila; ili (2) pokušaj totalne stabilizacije vrednosti dinara kako u odnosu na devize (marke) tako i u odnosu na domaće robe, tj. gušenje inflacije cena. Ovo drugo rešenje znači skoro potpuni prestanak štampanja dinara, tj.

primarne emisije, bar za izvesno vreme, i sadrži rizik budžetske krize i krize likvidnosti u privredi. Ovaj se rizik, nadajmo se, može u znatnoj meri kontrolisati državnim politikom.³¹

Ja sam bio vrlo skeptičan u pogledu opcije (1) – naše sposobnosti uspešnog zamrzavanja cena i upotrebe policije za rukovođenje ekonomskom politikom, i naša iskustva u leto i jesen 1993. kada su cene vratolomno porasle brzo posle zamrzavanja potvrdila su moj pesimizam. U avgustovskoj studiji „Krizna dinara“ zaključio sam da je opcija (2) – totalna stabilizacija valute – neizbežna i predložio da za dva-tri meseca treba pripremiti detaljni plan. Osnovni elementi plana, kome sam kasnije dao ime rekonstrukcija monetarnog sistema, bi bili: (a) stabilizacija deviznog kursa dinara; (b) uravnoteženje naših unutrašnjih državnih finansija; (c) uvođenje specijalnog programa ishrane za siromašni deo stanovništva; (d) ozdravljenje naših bolesnih preduzeća; i (e) planiranje investicija za prioritete potrebe.

Da bi se izbegla budžetska kriza i kriza likvidnosti, predviđao sam potrebu zaduživanja kod inostranih banaka prijateljskih zemalja: to bi imale da budu privatne banke da bi bilo šanse da se sredstva mogu dobiti uprkos sankcijama. Zamišljao sam srednjeročni zajam, otplativ za tri godine. Mislio sam da bi US \$ 300 miliona bilo dovoljno da obezbedi stabilnost deviznog kursa i da pokrije naše potrebe koje bi inače bile finansirane primarnom emisijom za godinu dana, kako ju je procenio Ekonomski savet Savezne vlade. Pretpostavio sam da ćemo budžet moći da uravnotežimo tokom prve godine po početku stabilizacije i da stoga dalja primarna emisija za ovu svrhu neće biti potrebna. Procena od 300 miliona dolara je uključivala veliku maržu sigurnosti i stvarno potrebna sredstva su po mom mišljenju mogla da budu manja: „Što brže stavljanje kraja primarnoj emisiji, tj. i pre isteka prve godine, značilo bi vraćanje poverenja u nacionalnu valutu, stoga manju tražnju deviza i manje trošenje deviznih rezervi, pod pretpostavkom da se izdrži početni šok u kome bi špekulanti, a možda i drugi, ‚oprobali‘ sposobnost NBJ da održi kurs na kome je dinar stabilizovan.“³² Moja procena je bila da će biti utrošeno samo US \$ 84 miliona. U realnosti, pokazalo se da smo mogli da stabilizujemo valutu i bez inostranog zajma, i veliko je pitanje da li bi uopšte mogli da ga dobijemo. Već u avgustovskoj studiji sam predvideo mogućnost da moramo stabilizovati dinar čak i ako ne budemo dobili inostranu podršku:

„Osnovna teza ovog izlaganja je da i ako ne budemo uspeli da mobilizujemo strana sredstva, mi ipak moramo da idemo na totalnu stabilizaciju dinara sa sredstvima koja imamo, jer druge trajne alternative nema.

³¹ Avramović, *Krizna dinara*, op.cit., str. 34.

³² Avramović, op.cit., str. 38.

Ako je dr Laza Paču uspeo da stabilizuje dinar uprkos austrijskom carinskom ratu i okruženju i uprkos balkanskim ratovima, možemo možda i mi.³³

U pogledu uravnoteženja unutrašnjih državnih finansija, studija je podvukla da je, s obzirom na pad realnih državnih rashoda usled hiper inflacije, dalja redukcija ovih rashoda kao celine bila nepotrebna niti moguća u neposrednoj budućnosti. Ali studija je naglasila da politika striktno kontrole povećanja rashoda ostaje relevantna za period posle stabilizacije. Kasnije iskustvo je pokazalo da smo mi na ovom ispitu pali: već nekoliko meseci posle stabilizacije 24. januara 1994, došlo je do velikog povećanja učešća javne potrošnje u ukupnom proizvodu. Na strani državnih prihoda, studija je primetila da imamo veliki deficitni problem. Oni su pali sa 46% društvenog proizvoda 1990. na 23% u 1992. i na procenjenih 16% u prvoj polovini 1993.³⁴ Jedan od osnovnih razloga pada prihoda je bila inflacija (Tanzi-Oliveira efekt), i po prestanku inflacije oporavljanje prihoda je bilo brzo. Ali naša poreska administracija i naš poreski sistem su pokazali velike nedostatke koji su se kasnije odrazili u velikim gubicima usled masivnog šverca, naročito duvanskih preradevina, i usled nepostojanja poreza na ukupni dohodak. Na širem planu javnih finansija, studija se založila za totalni monopol Narodne banke Jugoslavije u emisiji novca. U vezi sa ovim, studija je podsetila da je nemačka centralna banka (Bundesbank), jedna od najpoštovanijih monetarnih vlasti u svetu, u toku pregovora o stvaranju Evropske monetarne unije i Evropske centralne banke, zauzela stav, podržan od strane nemačke vlade, da bez isključivog monopola buduće Centralne banke Evrope na emisiju novca nema ni govora o stvaranju takve banke ni monetarne unije. U ovom pogledu, ono što vredi za Bundesbanku vredi i za nas, zaključeno je u studiji.³⁵

Predlažući specijalni program osnovne ishrane za siromašne, studija je podvukla da nas je „markizacija“ naše privrede, sa već rasprostranjenom praksom određivanja cena u markama kao obračunskoj valuti i prevođenja tih cena u dinare po slobodnom crno-berzanskom kursu, dovela takoreći preko noći u situaciju da smo postali zemlja skupe hrane. Naša dotadašnja prednost da imamo dovoljno hrane prestala je da bude tržišna realnost, i ovo je pogodilo sa naročitom žestinom siromašne slojeve našeg stanovništva. Sa fizičke tačke gledišta ovo ne bi trebalo da se desi jer smo mi imali viškove osnovnih proizvoda – žitarica i ulja. Ali da bismo ove proizvode stavili na raspolaganje siromašnom delu stanovništva, potrebne bi bile specijalne mere,

³³ Avramović, op.cit., str. 39.

³⁴ Ekonomski institut, *Mini-stabilizacioni program*, op.cit., str. 23.

³⁵ Avramović, op.cit., str. 41.

i to hitno. Jedan način bi bilo uvođenje „prehrambenih bonova“ i njihova raspodela stanovništvu ispod određenog minimalnog dohotka, besplatno. Posednici ovih bonova bi mogli da ih upotrebe u svim radnjama koje prodaju osnovne poljoprivredne proizvode, za kupovinu produktne grupe koja bi u neposrednoj budućnosti uključila brašno, hleb, kukuruz, ulje i mleko; a izbor unutar grupe bi bio po opciji kupaca-posednika bonova. Radnje bi za ove bonove dobijale isporuke roba iz državnih rezervi. Proizvodi bi se kupovali i prodavali po tržišnim cenama. Ovaj predloženi sistem je imao sličnosti sa programom „tačkice za hranu“ (food stamps), primenjenim u Americi.³⁶ Dve osnovne ideje iza predloga ovog specijalnog programa su bile, prvo, da se olakša položaj siromašnog stanovništva, i drugo, da se korišćenjem robnih rezervi rastereti pritisak na državni budžet koji bi inače imao da snosi finansijske troškove pomoći siromašnom stanovništvu i troškove skladištenja rezervi koji su visoki u slučaju poljoprivrednih proizvoda.

Predlog za ozdravljenje naših bolesnih preduzeća se oslanjao na ondašnju tzv. Vranjsku inicijativu o privremenom preuzimanju odgovornosti za vođenje preduzeća izgrađenih sredstvima Republičkog fonda za razvoj Srbije, koja su onda bila u teškoćama ili nisu radila. Vlada Srbije je podržala ovu inicijativu i izrazila spremnost da razmotri generalizaciju ove inicijative i na ostala preduzeća u teškoćama. Vođenje bolesnih preduzeća bi preuzele firme koje su se uspešno izborile protiv teškoća poslednjih godina. Vranjska inicijativa je potekla od dva veća preduzeća, Jumko (tekstil) i Simpo (nameštaj), koja su uspela da održe proizvodnju i postignu zadovoljavajuće finansijske rezultate. Jumko je izrazio spremnost da obnovi proizvodnju u osam preduzeća u Srbiji izgrađenih od strane Republičkog fonda, u kojima bi se zaposlilo 2000 radnika, obezbeđujući sirovine, repro materijal, tržište, prodajnu mrežu i reklamu. Vlada Srbije je 30. jula 1993. donela uredbu kojom se reguliše pitanje aktiviranja objekata građenih sredstvima fonda, za vreme trajanja sankcija. Ona je takođe pripremila donošenje zakonskih propisa kojima bi se isti principi primenili i na ostala preduzeća u republici.³⁷ Kasnije iskustvo je pokazalo da sam ja precenio potencijal Vranjske inicijative.

ZNAČAJ PREDLOŽENE TOTALNE STABILIZACIJE ZA POLJOPRIVREDNE CENE I REALNE NAJAMNINE

Studija je podvukla dve specijalne prednosti stabilizacije dinara od ključne važnosti za činioce proizvodnje u našoj privredi. Bez stabilizacije bi bilo vrlo teško obezbediti realne zaštitne cene poljoprivrednih proizvođača i realne na-

³⁶ Avramović, op.cit., str. 42.

³⁷ Avramović, op.cit., str. 44.

jamnine radnika. Originalna namera vlade u junu 1993. bila je da se pšenica u otkupu plati po ceni od 240.000 dinara po kilogramu, ili 27 pfeninga po ondašnjem kursu marke. Ova cena je bila nešto viša od svetske cene pšenice u maju 1993. od oko 23 pfeninga po kilogramu. Usled dramatičnog skoka cene marke i odgovarajuće depresijacije dinara sledećih nedelja, nedovoljno brzo praćenih povećanjem otkupne cene u dinarima, njen ekvivalent je se srozao na ispod 10 pfeninga u roku od mesec dana.³⁸

Slično, ogroman pad realne najamnine koji se odigrao tokom poslednjih nekoliko nedelja u julu–avgustu 1993, protivno namerama vlade i njenom dogovoru sa sindikatima i privrednim komorama, bio je žrtva depresijacije dinara sa kojom domaće dinarske nadnice nisu mogle da se nose, pogotovu u uslovima zamrzavanja domaćih cena proizvođača. Pad kursa dinara je doveo do pada kontrole cena koji je onda bio praćen ogromnim porastom troškova života i padom realne najamnine. Nije bilo jasno kako bi se slične pojave sprečavale u budućnosti bez stabilizacije kursa dinara na deviznom tržištu, a ova stabilizacija ne bi bila moguća bez skoro totalnog savlađivanja domaće inflacije.³⁹

POJAVA STUDIJE U JAVNOSTI

Nacrt studije „Krizu dinara“ je bio diskutovan u Ekonomskom savetu Srbije pod predsedništvom gospodina Ivana Maksimovića 16. avgusta 1993. Studija je bila dobro primljena, ali uz rasprostranjenu nevericu da je ovakva smela koncepcija stabilizacije izvodljiva pod našim uslovima. Izuzetak od neverice je bio dr Nikola Zelić: on se složio samnom da bez obzira na rizik mi nemamo drugog izbora nego da idemo na totalnu stabilizaciju.

Bilo je odlučeno da studiju treba poslati vladi Srbije, što je bilo učinjeno, u revidiranoj verziji koju sam završio 22. avgusta 1993. Pored toga, član Saveća, pokojni profesor Lazar Pejić, koji je imao bliske odnose sa rukovodstvom Socijalističke partije Srbije, poslao je kopije studije gospodi Miloševiću i Šainoviću 12. septembra 1993, sa sledećim pismom:

„U prilogu Vam dostavljam predloge prof. dr Dragoslava Avramovića za stabilizaciju naše privrede, koje je Ekonomski savet vlade Srbije usvojio u načelu, za Vašu pažnju i Vaše potrebe.“

Javnost je saznala za studiju kroz izjavu predsednika Saveta gospodina Maksimovića. Prema Borbi od 2. novembra 1993. „pre neki dan je novinari-

³⁸ Avramović, op.cit., str. 45.

³⁹ Avramović, op.cit., str. 46.

ma koji su prisustvovali sednici Predsedništva Privredne komore Srbije bila servirana mala ‚bomba‘ vest. Akademik Ivan Maksimović je rekao da je Ekonomski savet Srbije predložio Republičkoj i Saveznoj vladi formiranje posebnog konzorcijuma privatnih banaka, iza koga bi stajala Narodna banka Jugoslavije i koji bi omogućio stabilizaciju sunovraćenog dinara, do kraja iduće godine.“

U specijalnoj izjavi Politici od 3. novembra, akademik Maksimović je objasnio da je „reč o deviznoj pozajmici koju bi dobio konzorcijum privatnih banaka i koja bi se kretala oko 400 miliona dolara. Tako dobijene devize omogućile bi da se ukloni bezvredni novac koji je naštampan bez pokrića. Vrednost dinara bismo vezali za dolar i to bi nam dozvolilo predah od godinu dana da se stabilizujemo i privredu postavimo na zdrave osnove. Inače ako nastavimo ovakvo suludo obezvređivanje dinara, mi idemo nezadrživo u naturalnu razmenu. Zemlje od kojih bi se mogao tražiti takav kredit su, na primer, Grčka, Kina, možda i Rusija, ali i neke druge za koje sličan devizni iznos ne predstavlja neki veći problem. Ali za sada je samo reč o predlogu koji je inicirao republički Ekonomski savet. Takvu zamisao su podržali članovi Saveta i mi smo predlog uputili republičkoj i saveznoj vladi. Od njih dalje zavisi sudbina i mogućnost traženja deviznog kredita. Po mom mišljenju to je dobra zamisao da se oporavi nacionalna valuta i da se pokrene ozdravljenje privrede.“

Takođe 3. novembra 1993, Borba se obratila meni kao „autoru ideje da se u Srbiji formira poseban konzorcijum privatnih banaka koji bi vratio dinaru izgubljenu vrednost ... I sam član Ekonomskog saveta, Avramović nam je rekao da je na ovu ideju došao letos nakon stravičnog pražnjenja prodavnica i pustošenja skladišta. Predlog je usmeno predložio da bi ga na molbu nekih članova Saveta i pismeno uobličio, u avgustu ... Avramović nije bio spreman da nam da bliže objašnjenje svog predloga, ali je obećao da će o svemu više reći kasnije, kada za to bude vreme.“

Bila je šteta da je u novinskim vestima ideja totalne stabilizacije, koja je bila dominantna u studiji „Krizna dinara“, bila podređena ideji dobijanja spoljnog zajma koji je bio samo jedan od instrumenata stabilizacije. Ja sam u studiji izričito rekao da mi moramo ići u stabilizaciju čak i bez inostrane podrške: bilo bi dobro ako bismo mogli da je dobijemo, ali i bez nje bi se moralo u stabilizaciju.

IV

PROJEKT NAUČNIH EKONOMSKIH USTANOVA, SEPTEMBAR 1993.

CILJEVI PROJEKTA

U beznađu septembra 1993. došlo je do nove inicijative za formulisanje programa reforme i obnove u 1994. i posle nje. Organizator ove inicijative je bio gospodin Nikola Stanić, za račun vlade Srbije. Inicijativa je bila masovna. U rad su bila uključena dva instituta (Ekonomski institut i Institut ekonomskih nauka, Beograd) i Ekonomski fakultet u Beogradu. Oni su angažovali 67 saradnika: 35 Ekonomski institut, 19 Institut ekonomskih nauka i 13 Ekonomski fakultet. Projekt je nosio naziv „Program ekonomskog oporavka Jugoslavije – privredni sistem i mere u 1994. godini.“ Specifičnu sadržinu projekta su izgleda formulisale tri organizacije, a projektom kao celinom rukovodio je gospodin Stanić. Svrhe projekta su bile definisane ambiciozno:

„Cilj projekta je stvaranje stručnih podloga za prelazak na nov sistem privređivanja i za ekonomski oporavak privrede Jugoslavije u 1994. Projekt predstavlja neposrednu podlogu za (a) utvrđivanje sveobuhvatne strategije ekonomskog oporavka jugoslovenske privrede, i (b) zaokruživanje tržišne infrastrukture, koncipiranje razvojne i ekonomske politike, i, najzad, za predlaganje nacрта sistemskih zakona i drugih konkretnih dokumenata i nove ekonomske i razvojne politike na osnovu kojih bi bilo moguće postići strategijom oporavka utvrđene ciljeve.“⁴⁰

Tri naučne institucije su se složile da pođu od premise da strategija oporavka, novi privredni sistem i izgradnja tržišnih institucija moraju biti zasnovani na:

- a) upravljanju i sprovođenju tranzicije u tržišnu privredu;
- b) izgradnji privrednog sistema, ekonomskih struktura i odnosa primenjenih evropskim privredama;
- c) strategiji otvorene privrede i izvozne promocije;

⁴⁰ Projekt, str. 2.

- d) strukturom prilagođavanju i stvaranju uslova za normalizovanje ekonomskih odnosa sa inostranstvom, Svetskom bankom i Međunarodnim monetarnim fondom;
- e) razvoju podsticajnog i konkurentnog tržišnog ambijenta.

Bilo je verovatno odmah jasno da se većina ovih zadataka ne može ostvariti dokle god traju sankcije. Stoga su bile zamišljene tri faze realizacije:

1. Prva je stabilizaciona faza u kojoj treba sprovesti usaglašenu socijalnu, stabilizacionu i anti-inflacionu politiku. Ova faza nije direktno vezana za trajanje sankcija. Međutim, zavisno od toga da li će sankcije biti ublažene ili ne u trenutku stupanja ovog projekta u realizaciju (1. januara 1994) definisao bi se i koncept anti-inflacionog programa, sa ili bez inostrane finansijske podrške.
2. Druga je faza u kojoj treba sprovesti primarni oporavak sa sanacijom preduzeća i banaka i uravnoteženjem javnih finansija. Ova faza bi se mogla započeti u trenutku otpočinjanja procesa ublažavanja sankcija i kada se steknu uslovi za priliv inostranog kapitala za pokretanja obamrle privredne aktivnosti u preduzećima i projektima sa zdravom finansijskom perspektivom i tržišnom opravdanošću.
3. Treća je faza u kojoj će se sprovesti tranzicija, tj. strukturno i institucionalno prilagođavanje privrede na tržišne uslove. Ova faza bi otpočela nakon ublažavanja sankcija i paralelno sa normalizacijom odnosa sa MMF-om, odnosno kada se stvore uslovi za vraćanje Jugoslavije na relevantna međunarodna tržišta i potpuno otvore mogućnosti izvoza i uvoza.⁴¹

Praktično, ovo je značilo da bi operativnost Projekta bila ograničena na prvu, stabilizacionu fazu ako bi sankcije trajale duže. Neki od stručnjaka-saradnika na Projektu su s vremena na vreme izjavljivali da je njihov Projekt predviđao istovremenu stabilizaciju i liberalizaciju i restrukturaciju privrede, i da je bila pogrešna moja politika kao guvernera Narodne banke, koja se koncentrisala na rekonstrukciju monetarnog sistema u prvoj fazi. Istina je kompleksnija. Ja lično sam bio ubeđen da je vaspostavljanje integriteta našeg novca bilo apsolutni uslov za sve drugo i zato sam se koncentrisao na monetarnu stabilizaciju u prvoj fazi, tj. tokom 1994. Ali ja sam pristupio predlaganju strukturnih promena u Programu II (liberalizacija, restrukturacija i demokratizacija svojinskih odnosa) već pre polovine 1995, tj. dok su još trajale sankcije i pre nego što smo stupili u kontakt sa Međunarodnim monetarnim fondom radi normalizacije naših odnosa, jer sam bio ubeđen da bez novih poteza naša stabilizacija ne može napred, niti može naš ekonomski napredak.

⁴¹ Projekt, str. 3.

U ovom pogledu, moja akcija je bila brža nego što je Projekt to zamišljao, i stoga se kritika mog stava od strane ovih saradnika na Projektu ne može smatrati opravdanom. Ali ja priznajem, i ponovo bih to uradio, da sam u januaru 1994. dao prioritet slamanju hiper inflacije kao naše najhitnije i najsmrtonosnije boljke u to vreme.

SADRŽINA PROJEKTA

Polje istraživanja u Projektu bilo je zamišljeno vrlo ekstenzivno. U **prvom delu**, Strategija ekonomskog oporavka Jugoslavije, bilo je navedeno sedam „strategija za izučavanje“: (1) „Ključni parametri strategije ekonomskog programa“ su uključili, između ostalog, podstrategiju demografskog razvoja, podstrategiju naučno-tehnološkog razvoja, podstrategiju ekološkog razvoja, i podstrategiju prostornog i regionalnog razvoja. (2) „Strategija strukturnih promena i prilagođavanja“ je uključivala podstrategiju industrijskog razvoja, podstrategiju poljoprivrednog i agro-industrijskog sektora, podstrategiju energetskog sektora, i podstrategiju infrastrukturnog i saobraćajnog sektora. (3) „Strategija povratka Srbije na svetsko tržište“ je uključila povratak na svetsko tržište roba i usluga, povratak na međunarodno tržište kapitala, osnove politike odnosa Jugoslavije sa Evropskom zajednicom i uključivanje u jedinstveni ekonomski prostor EZ i EFTA, koncept obnove ekonomske saradnje sa bivšim jugoslovenskim republikama i susedima, i revitalizaciju turističke ponude. (4) „Strategija socijalnih transfera i razvoja ljudskih resursa u funkciji tranzicije“ uključila je obrazovanje, zdravstvo, zaposlenost, produktivnost i zarade, zakonsku regulativu tržišta rada, sistem novčanih naknada, institucije i program akcije na tržištu rada, troškove tranzicije – finansijske mogućnosti i opcije, penzijsko-invalidsko osiguranje, siromaštvo i politiku socijalne zaštite, i analizu nejednakosti u raspodeli dohotka. (5) „Strategija regionalnog razvoja“ je trebalo da obrati naročitu pažnju na brdsko-planinske prostore u južnoj i jugo-istočnoj Srbiji, Kosovu i Metohiji, Sandžaku i severnoj Crnoj Gori. (6) „Strategija mikro-ekonomskog oporavka“ se odnosila na sanaciju preduzeća i banaka. (7) „Strategija upravljanja procesima dualizacije privrede (uloga i značaj skrivene-sive ekonomije u oporavku i stabilizaciji privrede“ bi se koncentrisala na detaljno istraživanje činilaca koji uslovljavaju pojavu sive ekonomije i na „formiranje analitičke osnove za formalizaciju krajnje promenljivih oblika fenomena koji se ispoljavaju u uslovima blokade.“

Prosto citiranje predmeta koje je trebalo istražiti ostavljalo je utisak ogromne mase – od igle do lokomotive – koju će biti vrlo teško integrisati u jedan dokument čija je osnovna svrha trebalo da bude da pruži analitičku osnovu za lečenje najhitnijih problema naše privrede.

Drugi deo Projekta, Operacionalizacija strategije ekonomskog oporavka Jugoslavije, sastojao se od šest odeljaka. Odeljak (1) „Uloga tržišnih instrumenata i države“ bi se koncentrisao na institucionalna rešenja na tržištu roba i usluga, na tržištu rada i na finansijskom tržištu – tržištu kapitala, novca i deviza. Odeljak (2) bi se bavio racionalizacijom državnih i para-državnih institucija. Odeljak (3) bi bio posvećen privatizaciji. Odeljak (4) bi se koncentrisao na socijalni program, njegovu zakonsku regulativu i „instrumentalizaciju“. Odeljak (5) bi bio posvećen makro-ekonomskoj politici, prvo u „prelaznom periodu“ gde bi se ispitala, između ostalog, mogućnost povećanja proizvodnje kroz monetarnu ekspanziju, a onda u „normalizovanoj situaciji“ gde bi se razmatrala kreditno-monetarna politika, politika javnih finansija, spoljno-trgovinska i devizna politika, politika zarada i dohodaka, i politika cena i tržišta. Konačno, Odeljak (6) bi sadržao kvantifikaciju mera ekonomske politike na osnovu projekcija u ekonometrijskim modelima kojima bi se „testirala i kvantitativno verifikovala doslednost predloženih ekonomskih i razvojnih politika.“

Ovakav masivni projekt morao je da bude rukovođen dosta precizno, pogotovu što je rok izrade individualnih studija bio vrlo kratak – od 15. septembra do 15. decembra 1993. Rad je finansirala vlada Srbije, blagajnom je fizički rukovodio Ekonomski institut, ali mislim pod vrhovnom kontrolom gospodina Stanića. Koordinaciju rada bi vršio Ekspertski tim (programski savet) koji je trebalo da predstavlja „tvrdo jezgro“ Projekta. Glavni zadaci Ekspertskog tima su bili: izrada strategije oporavka, koordinacija rada po potprojektima koji prate strategiju oporavka i „usaglašavanje centralnih premisa i analitičkih parametara celokupnog programa, usklađivanje metodoloških, konceptijskih i kvantitativnih osnova Projekta“⁴² – ja nisam ni onda, niti sam sada, siguran šta je ovo poslednje, kao i neke druge stvari u Projektu, trebalo da znači.

MOJE UČEŠĆE U PROJEKTU I KORESPONDENCIJA SA GOSPODINOM STANIĆEM

Za ovaj ogromni Projekt saznao sam tokom jednog ručka sa akademikom Kostom Mihailovićem i gospodinom Stanićem u drugoj polovini septembra 1993. Gospodin Stanić mi je uručio odštampani dokument u kome su bili navedeni zadaci, postavljeni rokovi i navedeni saradnici, kao i predloženi članovi Ekspertskog tima za koordinaciju. Tu sam bio i ja, prvi na listi tima, sugerirajući da ću predsedavati timom. Nije bilo jasno ko me je postavio.

⁴² Projekt, str. 4.

Dr Nebojša Savić – on je bio ne samo direktor Republičkog zavoda za razvoj Srbije nego i saradnik Ekonomskog instituta i u ovom poslednjem svojstvu učestvovao u organizaciji Projekta – rekao mi je da je on predložio da ja budem u Ekspertskom timu, ali nisam siguran da li je njegova preporuka uključivala i predsedništvo tima i da li je njegova reč bila dominantna. Možda je odluka bila doneta na nivou Mihailović-Stanić, mada mi se čini verovatnije da su me oni preporučili nego odlučili. Niti mi je bilo jasno zbog čega je izbor pao na mene. Kasnije, u jednom razgovoru, pitao sam gospođu Miru Marković, suprugu gospodina Miloševića, da li ona zna kako sam ja postao predsednik Ekspertskog tima; pretpostavljam, rekao sam, da je odluku doneo gospodin Šainović, predsednik vlade Srbije. Ona je odmahнула glavom. Implikacija je bila da je odluka bila doneta od strane gospodina Miloševića i možda nje. Razlog za moj izbor je verovatno bila moja avgustovska studija „Krizna dinara“, koju je profesor Pejić poslao gospodinu Miloševiću. Možda im se učinilo da ja znam šta treba uraditi da se savlada inflacija.

Prihvatio sam poziv gospodina Stanića da učestvujem u radu Ekspertskog tima jer mi se činilo da je bila moja dužnost da pomognem da se izađe iz ogromne tragedije, ekonomske i socijalne, od koje je onda stradao naš narod. Takođe, ovo je bio profesionalni izazov koji je bilo teško odbiti: vrlo mali broj ekonomista ikada dobije priliku da ozbiljno doprinese rešenju tako važne i kompleksne materije kao što je izlaz iz hiper inflacione krize.

Prihvatajući poziv gospodina Stanića, bilo mi je jasno, međutim, da se mora razmisliti dalje o prioritetima o ovom masivnom Projektu. O ovome sam odmah napisao pismo gospodinu Staniću, datirano 20. septembra 1993:

... „Nema sumnje da je priprema Programa za 1994. potrebna, i to hitno. Dva pitanja su otvorena: prvo, kakva vrsta programa, i drugo, kako ga pripremiti.

Program koji je zamišljen u dokumentu je ambiciozan, obrađuje veliki broj raznih pitanja, i završetak rada u vrlo kratkom roku. Problem je da sva važna pitanja ne mogu da se obrade za tri meseca; treba izabrati važna pitanja koja su takođe hitna. A mi imamo jedno ključno pitanje bez čijeg rešenja skoro ništa drugo se ne može rešiti. To pitanje je akutna kriza dinara kao naše nacionalne valute. Po mom mišljenju, mi ovu krizu ne možemo rešiti bez skoro totalne stabilizacije dinara, jer su mogućnosti postepene stabilizacije iscrpljene posle kraha u julu i sada ponovo u septembru. (Gospodin Zebić kaže, prema Politici od 19. septembra: „Ako se prodavnice do kraja nedelje ne popune robom, postavlja se dilema da li program i dalje održati u životu.“)

U mom radu „Krizna dinara jula-avgusta 1993: šta sada?“ zauzeo sam gledište da alternative za kvazi-totalnu stabilizaciju nema, da ona zah-

teva stabilizaciju tržišnog kursa marke i masivni napor na uravnoteženju unutrašnjih finansija, totalnu centralizaciju odluka o novčanoj emisiji, sa zaključenjem spoljnog zajma za stabilizaciju ako može, a i bez tog zajma ako mora. **Projekt** dva Instituta i fakulteta izgleda da zauzima gledište po ovom pitanju da je neki srednji put (i.e. mini-stabilizacija) moguć, ali ovo nije jasno. Ja smatram da je dinar već toliko kompromitovan da srednjeg puta nema: ili stabilizacija ili rizik prestanka dinara kao platežnog sredstva, a ovo poslednje može da znači socijalna, ekonomska i finansijska dejstva, uključujući dejstva na funkcionisanje države, koja danas niko ne može da predvidi. Cena marke je u petak, 17. septembra, stigla milijardu dinara, i padu dinara kao da nema kraja.

Ako alternative za kvazi-totalnu stabilizaciju nema, onda treba formulisati program stabilizacije i njenih komponenata: to sam ja na brzinu pokušao da uradim u mojoj studiji. Takođe sam trasirao osnovne pripremljene radove koje treba preduzeti: simulaciju budžeta u stabilnim dinarima, simulaciju položaja banaka posle stabilizacije, obim finansiranja potrebnog za program hrane za siromašne, i hitno ispitivanje mogućnosti zaključenja spoljnog stabilizacionog zajma kod privatnih banaka od strane naših privatnih i kooperativnih banaka, i to ne nakon što skinu ili olabave sankcije, već odmah.

Ono na šta po mom mišljenju treba sada koncentrisati sve ekonomske intelektualne snage je stabilizacija i rekonstrukcija našeg monetarnog sistema. Bez toga ništa ne može da se uradi: a ako uspemo u stabilizaciji, možda će ovo samo ukazati put za dalji rad i budućnost jer će verovatno otvoriti nove hitne i važne probleme.“

DISKUSIJA U EKONOMSKOM SAVETU SRBIJE

18. OKTOBRA 1993.

Projekat je bio diskutovan na specijalnoj sednici Ekonomskog saveta Srbije 18. oktobra 1993. U ovu svrhu bili su pozvani i neki ne-članovi. Mislim da je originalna ideja bila da se Projekat „verifikuje“ od strane ekonomista u Akademiji nauka u Beogradu. Iz nekog razloga ovo nije bilo urađeno. Ja nemam kompletnu listu onih koji su prisustvovali sednici Saveta od 18. oktobra, ali imam stenografske beleške koje pokazuju ko je sve govorio na ovoj sednici: gospoda Nikola Stanić, Nikola Čobeljić, Zoran Popov, Vljako Stojiljković, Nikola Šainović, Slobodan Komazec, Momir Pavličević, Kosta Mihailović, Ivan Maksimović, Đorđe Đukić, Svetozar Krstić, Sava Vlajković i gospođa Kostić. Od ovih lica, članovi Saveta su bili: gospoda Maksimović (predsedavajući), Popov, Đukić i Čobeljić; akademici su bili: gospoda Kosta Mihailović, Ivan

Maksimović i Nikola Čobeljić (gospodin Miloš Macura je bio pozvan ali nije mogao da dođe); članovi vlade Srbije su bili: gospoda Šainović, Pavličević i možda Krstić i Vlajković; a iz Privredne komore Srbije govorili su gospodin Stojiljković i gospoda Kostić.

Glavno uvodno izlaganje je dao gospodin Stanić koji je naglasio da Projekt ima kako stabilizacione tako i razvojne elemente i rekao da su autori sve-sni kratkoće vremena koje stoji na raspolaganju. Dodatno uvodno izlaganje je dao gospodin Popov koji se koncentrisao na elemente tržišne privrede zastupljene u Projektu. Sledila je opsežna diskusija. Ja sam iz stenografskih beležaka izvukao stavove koji su mi se činili centralni u diskusiji.

Prema profesoru **N. Čobeljiću**, Projekt je bio zamišljen na suviše širokom frontu i nije mogao da bude završen o roku. Trebalo je koncentrisati se na najhitnija pitanja: monetarno područje, fiskalna i kreditna sfera gde smo najslabiji i ovo je totalno razvaljeno područje; i drugo, potrebno je održavanje proizvodnje, i ako je moguće njeno povećanje. „Sve drugo može da čeka, može da se radi na miran i postojan način. Kad to kažem, mislim na strategiju. U ovakvim okolnostima kakve imamo praviti neki privredni sistem je apsurdno ... Stvaranje prvih normalnih uslova početne strategije je uslov da bi se mogao napraviti nekakav prelaz ka nekakvoj drugačijoj proizvodnoj i tržišnoj orijentaciji. Ja ne sporim da treba i ovo drugo raditi, ali to je dugoročni posao ... Ono što nam je sada potrebno, sada je važno izaći iz ovog košmara u kome se nalazimo.“

Profesor Komazec je naglasio da bi sada bilo hitno potrebno da se izradi jedan kvalitetan anti-inflacioni ili stabilizacioni projekt ili program, iz svih naših dosadašnjih poteza i predloga. To je prva faza, da raščistimo ovo bolešno tkivo, da stvorimo zdravu osnovu na kojoj ćemo izgraditi jedan kvalitetan, dakle dubinski suštinski program reformi privrednog sistema.

Prema gospodinu **Stojiljkoviću**, „mi se moramo vratiti na stvar kakva ona jeste, a to je da je dinar sredstvo plaćanja ... znači da treba da idemo na jedinstveno tržište uz uključivanje preduzeća preko banaka, banke uz podršku Narodne banke Jugoslavije, jer devizno tržište ne može da funkcioniše bez Narodne banke, ali devize moraju biti na jednom mestu i da bude približno realan kurs formiran. Tek tada mi se čini da bi mogli da uđemo u jednu stabilizaciju.“

Predsednik vlade Srbije, gospodin **Šainović**, u svojoj prvoj intervenciji, je rekao: „Naš sistem, onakav kakvog ga mi danas imamo i kakav vlada pokušava da primeni, kad nam kažu ekonomisti i mentaristi – napravljena je monetarna politika, onda je to za mene jedan sistem na koji se oslanja, a vrlo brzo se pokaže da on uopšte ne funkcioniše. Ne funkcioniše: (a) centralna banka, (b) kontrolni sistem centralne banke, (c) količina emitovanog novca

itd., i nema smisla da pišemo program, jer sistem nije upravljen i kada idemo dalje, to su društvena preduzeća ... Zato mislim da bi bilo dobro da dobijemo brzo neki skup predloga kako da fiksiramo funkciju jednog broja elemenata sistema koje moramo da ostvarimo do kraja i da ih ostvarimo čvrsto. Ja znam da ćete vi možda reći da je to teoretski poznato, ali naša situacija nije takva da bismo onda mogli da određujemo odnose između tih elemenata sistema u okviru kriznih bilansa, jer bilanse roba, bilanse raspoloživih resursa, to smo mi stavili i imamo i sada. Ali nam se kod sfere monetarne vlasti, Centralne banke, bankarskog sistema, poreske vlasti, robe i materijalni tokovi razlivaju i izgube iz uzde upravljanja. Na tu temu je neophodan brz odgovor i to ova i svaka druga vlada će morati da napravi krupan rez u tim osnovnim elementima funkcionisanja ekonomskog sistema, krajnje radikalno da bi se uopšte nešto moglo da uradi.“

Prema akademiku **Kosti Mihailoviću**, „mi program možemo da zamislimo kao jedan sistem koncentričnih krugova. On može da bude vrlo širok, da obuhvati jedan veoma širok kompleks odnosa, i može da se svede na jedan užu, esencijalni deo koji se tiče proizvodnje, koji se tiče drastičnog smanjivanja inflacije, koji se svodi na adekvatno rešavanje socijalnih problema ... Ja u ovako jedan širok program verujem ukoliko se ide na duži rok, ali složio bih se sa akademikom Čobeljićem da se tu mora ići postupno, pre svega od onog esencijalnog, a onda etapno ga širiti ukoliko dođe do jedne revitalizacije privrede i uslova da počne da raste proizvodnja i samim tim da privreda pođe putem jednog oporavka. Stoga bi taj program morao da bude dinamiziran. To je indirektno rečeno u samom izlaganju Nikole Stanića, ali je to nekako udenuto (ovaj užu program je udenut u ovaj širi), ali čini mi se da treba od ovog užeg poći da bi se on dalje širio. Treba poći od onog što je esencijalno ... (Moram da dodam još jednu stvar.) Mi možemo napraviti najbolji program, ali mi nismo u stanju, naš je nivo i naša društvena organizacija takva da ne možemo ni najuži program da ostvarimo. To je katastrofalno. Ja bih hteo da podsetim na to da stavovi Komisije o privrednom sistemu nisu ni sa 20% realizovani. Mi se s tim problemom još uvek opterećujemo. To je jedan izuzetno važan problem, pre svega je nemoguće ostvariti jednu koordinaciju institucija. Od onih mera koje su preduzete u avgustu, Narodna banka se držala potpuno po strani. Kakve mere mogu biti efikasne ako Narodna banka izađe sa projekcijom primarne emisije? Mislim da je to jedan ogroman problem, tako da se mora misliti istovremeno koje su to institucije koje mogu da realizuju takav program.“

Predsednik Ekonomskog saveta i predsedavajući diskusije 18. oktobra, akademik **Ivan Maksimović** izložio je svoje gledište. „Čini mi se zbilja da stoji konstatacija da je ovo jedan preozbiljni i preglomazni program za ono što nam treba da pomogne da brzo dođemo do nekih rezultata, i što se ovog sa-

veta tiče mislim da je on avgusta, na poslednjem sastanku, i posle u tekstu koji je dao kolega Avramović⁴³ da je tu uhvaćeno ono što je u ovom momentu bitno, a to je centralno pitanje u trouglu odnosa koji postoje između deviznog kursa, vrednosti dinara i cena. Ako mi ne rešimo taj trougao odnosa, gde devizni kurs koji se svakodnevno menja i koji se skoro udvostručuje mesečno određuje vrednost dinara odnosno devalvira vrednost dinara, a preko devalvacije vrednosti dinara imamo pritisak na cene koje idu u ekspanziju koja je nemoguća. Mi idemo za onim što smo još prošle godine pominjali, a to je da će dinar kao moneta, kao sredstvo plaćanja i sredstvo prometa potpuno izgubiti svaku vrednost, a to nam pokazuje sledeći broj pojedinačnih pojava, da poljoprivrednici, radnje, trgovine itd., traže isplatu i mere u markama. Na tom trouglu je ponuđena jedna sadržina programa stabilizacije dinara koji je po mom mišljenju i po mišljenju čitavog saveta kondicija bez koje mi uopšte ne možemo. To je ono, a ja sam tako shvatio predsednika Šainovića, što moramo da vidimo – kako ćemo bilo kakvu od ovih silnih programskih mera da realizujemo ako bar u jednom vremenskom periodu ne dovedemo do stabilizacije deviznog kursa, preko toga stabilizacije dinara, stabilizacije cena. To su tri momenta bez kojih mi po mom mišljenju ne možemo, a mi smo dali jednu projekciju takvog programa za koji mislim da treba da ima prioritet u odnosu na ovaj program sada. Možda će se uspeti kada dođe kolega Avramović da se to integriira u ovaj tekst, da on bude sastavni deo ovoga, ali sa vrlo jasnim kratkoročnim programom.“

U svojoj drugoj intervenciji, predsednik Šainović je dao pozadinu Projekta i inicijative republičke vlade u materiji koja bi normalno bila u sferi rada Savezne vlade: „Mi smo se kao republička vlada potrudili da pomognemo Saveznoj vladi koja je trebalo da kreira monetarnu politiku, da to ona radi i da je mi podržimo i da izađemo iz toga da republike rade po svome kada imamo Saveznu vladu. Međutim, vrlo brzo se pokazalo da pored dobre volje stanje operacionalizacije i tokovi koji su se odvijali po svim linijama su nas u republici doveli u nemoguću poziciju da povlačimo niz interventnih mera koje su bile odbrana od stihijskih udara sa strane. Mi smo pokušali da unutar same vlade uz pomoć jednog broja saradnika napravimo drugačiji pristup, jezgro programa koji treba nametnuti Saveznoj vladi i Narodnoj banci Jugoslavije sa ciljem da se očuva federacija i da bi ona funkcionisala, i tu smo učinili veliki napor, potrošili mnogo energije i vremena i onda je iz tog niza sticajem okolnosti potpuno iskočila Narodna banka Jugoslavije nečinjenjem. Činjenje je otišlo u drugom pravcu ... Zbog toga ja mislim da bi bilo dobro da mi razgovaramo da bismo došli do jednog interventnog paketa, da raspravimo o

⁴³ *Kriza dinara*, op.cit.

tome kako se u ovim sada uslovima, u ovoj našoj zemlji, treba da obavi platni promet, devizno tržište, kontrola banaka i kontrola finansijskog sektora da bi pošli od osnovne premise – da branimo dinar. Koja je to struktura kod nas i sa kakvom efikasnošću i metodologijom taj dinar treba da se odbrani?“

Akademik **Maksimović** je tokom svoje diskusije izrazio misao sličnu ovoj poslednjoj misli predsednika Šainovića: „Mi svi manje-više znamo za probleme i ciljeve, ali ne znamo kako ćemo ih operacionalizovati, u kojim institucijama, kojim merama, kojim tempom, kojim dinamikom.“

Ja nisam prisustvovao sednici od 18. oktobra niti sam znao za njen tok i ishod dok nisam pročitao stenografske beleške, a to sam učinio tek tokom pisanja ovog teksta, u 1997–98. Dominantno gledište u diskusiji je bilo da prioritet u Projektu treba dati likvidaciji monetarnog haosa i restauraciji nacionalne valute – tačno ono što sam ja naveo u mom pismu gospodinu Staniću od 20. septembra 1993. Možda je kod nekih učesnika ovo reflektovalo skepsu prema ubrzanju prelaska na tržišnu privredu za koje su se tri institucije koje su formulisale projekt – Ekonomski institut, Institut ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet – zalagale. Bila je šteta što predstavnici ovih institucija, sa izuzetkom profesora Popova, nisu prisustvovali diskusiji od 18. oktobra. Ali ja sumnjam da bi ishod bio mnogo drugačiji: ništa nije moglo da promeni činjenicu da se ništa ozbiljno nije moglo uraditi ni u ekonomskom sistemu, ni na razvoju privrede, ni na popravljanju položaja stanovništva dok se ne izađe iz hiper inflacije, i to na odlučan način, tj. dok se ne vaspostavi jedna od osnovnih cena u privredi – cena novca – i obezbedi njena stabilnost.

Druga dominantna crta diskusije od 18. oktobra 1993. bila je nedoumica kako da se izađe iz inflacionog i spekulativnog haosa i kako da se u isto vreme zaustavi pad, i ako je moguće otpočne porast već posrnule proizvodnje. Učesnici u diskusiji, kao i autori Projekta, izgleda da nisu imali jasnu ideju kojim mehanizmom i kojim tempom se može restaurirati zdrav novac u našoj privredi. Naročito nejasan je ostao odnos između monetarne stabilizacije i povećanja proizvodnje: nije se shvatilo da bi odlučna monetarna stabilizacija, uz uvođenje realne kamatne stope, vodila likvidaciji spekulativnih i drugih zaliha i time ne samo doprinela stabilizaciji robnih cena, već i otvorila prostor za povećanje tražnje i proizvodnje; niti se shvatilo da bi povećanje proizvodnje bilo stimulirano likvidacijom kontrole cena i time širenjem očekivanih profitnih marži.

Treća dominantna crta diskusije od 18. oktobra 1993. je bila znatna doza očajanja u pogledu sposobnosti naših tadašnjih institucija, i naročito u pogledu sposobnosti i volje Savezne vlade i Narodne banke Jugoslavije, da formulišu i primene efektivni program monetarne stabilizacije. Iskustvo tokom monetarne krize 1997–98. i devalvacije novog dinara koja je sledila, pokazalo je da se u tom pogledu nije mnogo promenilo u našoj državi.

*RAD EKSPERTSKOG TIMA,
NOVEMBAR–DECEMBAR 1993.*

SASTAV I USLOVI RADA

Ekspertski tim za koordinaciju Projekta bio je predložen u sledećem sastavu u originalnom dokumentu od 10. septembra 1993. koji sam dobio od gospodina Stanića:

Dragoslav Avramović

Oskar Kovač

Zoran Popov

Tomislav Popović

Đorđe Đukić

Dejan Popović

Profesor Kovač.

Profesor Kovač, bivši potpredsednik Savezne vlade, odbio je da se primi, kako sam saznao. On je došao na moj poziv da učestvuje u jednoj od sednica Ekspertskog tima, ali je odbio da nam da svoje mišljenje o tome šta treba preduzeti na planu stabilizacije, izjavljujući da je sve ovo jedna velika zabuna: nije naš Ekspertski tim bio nadležan da radi po pitanjima stabilizacije, jer je ovo stvar Savezne vlade koja je imala svoju radnu grupu u kojoj je on, dr Kovač, bio rukovodeći član.

Originalno predloženo članstvo Ekspertskog tima nije uključivalo nikoga iz Crne Gore. Na moj predlog, za člana tima postavljen je gospodin Janko Radulović, ondašnji direktor Republičkog zavoda za razvoj Crne Gore. Originalno članstvo takođe nije uključilo ni profesora Nebojšu Savića, iako je on bio naveden kao konsultant; na moj predlog, i on je bio postavljen za člana tima. Sastavu tima su takođe bili dodati gospoda Miroљub Hadžić i Branko Hinić, zamenici direktora Republičkog zavoda za razvoj Srbije: sa obojicom ja sam već tada radio kao član Ekonomskog saveta Srbije i duboko sam cenio njihovu stručnost.

Ekspertski tim je završio rad u sledećem sastavu:

Dragoslav Avramović, predsednik

Nikola Stanić, organizator Projekta

Danko Đunić, Izvršni direktor Ekonomskog instituta
Predrag Jovanović-Gavrilović, dekan Ekonomskog fakulteta
Tomislav Popović, generalni direktor, Institut ekonomskih nauka
Zoran Popov, Ekonomski fakultet, Ekonomski institut
Dejan Popović, Ekonomsko odeljenje Pravnog fakulteta
Janko Radulović, direktor Republičkog zavoda za razvoj, Crna Gora
Nebojša Savić, direktor Republičkog zavoda za razvoj, Srbija
Ivan Stojanović, Ekonomski fakultet
Miroljub Hadžić, sekretar
Branko Hinić, savetnik za statistiku

Gospoda Đunić, Jovanović-Gavrilović i Tomislav Popović su bili „menadžerski“ deo: oni su ušli u Ekspertski tim *ex officio* kao rukovodioci ekonomskih institucija koje su saradivale u Projektu. Gospodin Stanić je takođe spadao u ovu „menadžersku“ grupu kao organizator projekta. U radu Ekspertskog tima su učestvovali, po mom pozivu, gospoda Ivan Maksimović, predsednik Ekonomskog saveta Srbije i Milutin Ćirović, predsednik Ekonomskog saveta Savezne vlade. Ekspertski tim je konsultovao, na specijalnim sednicama i po specijalnim pitanjima, nekoliko domaćih ekonomista: akademika Kostu Mihailovića, gospodu Milana Kovačevića, Mladena Kovačevića, Radovana Kovačevića i Mile Njegovana. Kroz korespondenciju konsultovana su tri inostrana stručnjaka: dr Džerald Olter (Gerald Alter) iz Vašingtona D.C., USA, bivši direktor Ekonomskog odeljenja i potpredsednik Svetske banke; dr Džerald Helajner (Gerald Helleiner), profesor Univerziteta u Torontu, Kanada, i koordinator studija Grupe 24 (zemlje u razvoju); i dr Kar (Carr), takođe profesor u Torontu.

Ekspertski tim je radio od 4. novembra do 4. decembra 1993, skoro svakodnevno, u sesijama koje su trajale po nekoliko sati. Zasedao je u prostorijama Ekonomskog instituta u ulici Srpskih vladara (ranije Maršala Tita i originalno Kralja Milana), preko puta kancelarije gospodina Miloševića (sada gospodina Milutinovića) na Andrićevom vencu. Sednice su se održavale u kabinetu sa krasnom drvenarijom, koji je, rekli su mi, u svoje vreme koristio čuveni slovenački klerikalni političar Anton Korošec, kada je bio ministar unutrašnjih poslova (policije) Jugoslavije. U novembru i decembru 1993. kriza grejanja u Beogradu je bila na vrhuncu i u kabinetu gde smo radili bilo je strahovito hladno. Đunić, direktor Instituta i ljubazni domaćin, posluživao nas je svake sesije kruškovom rakijom Viljamovkom, odličnog kvaliteta. Kao predsednik ja sam jedino mogao da donosim jabuke – to je bila skoro jedina stvar koja se onda mogla lako kupiti, oskudica je bila tako oštra.

Govoreći o oskudici tih meseci, sećam se još jednog incidenta. Kao bubrežni bolesnik, trebalo je da imam neslanu dijetu. To je zahtevalo makar delimično neslan hleb. Počeo sam da obilazim državne i onda privatne pekare

po Beogradu da bih pronašao neku koja proizvodi ili je voljna da proizvodi neslani hleb. (Moja žena je onda bila na putu i nije imao ko da mesi neslani hleb kod kuće.) Svi moji pokušaji da kupim neslani hleb bili su bezuspešni. Onda sam došao na ideju koja mi se učinila vrlo bistrom, da se neslani hleb sigurno daje bubrežnim bolesnicima na našoj urološkoj klinici. Otišao sam tamo i stigao do lekarske sobe i rekao nekolicini prisutnih šta tražim. Oni su me pogledali sa puno simpatija. Ali jedna otresita dama, lekarka, reče da takvih stvari kod nas sada nema, i da su naši bolesnici srećni da dobiju bilo kakav hleb, u krizi u kojoj smo se našli. Ovim lekarima, učinilo mi se, izgledao sam kao neko ko je pao s Marsa: tražim neslan hleb kada oni ne mogu da obezbede ni obični hleb bilo za zdrave ili za bolesne. Kako se rad našeg Ekspertskog tima odvijao, mi smo srljali u kraj godine i još jednu zimu u očajnoj i sve gorjoj situaciji uz galopirajuću hiper inflaciju.

AKTIVNOSTI

Studije za koje su bili angažovani instituti i fakultet pokrivala su tako ogromni front – od problema inflacije do stagnacije stanovništva – i imale su da budu urađene tako brzo da ih Ekspertski tim nije mogao ozbiljno nadgledati: studije nisu mogle da budu gotove u novembru 1993. kada se odvijao glavni deo rada Ekspertskog tima. Radovi instituta i fakulteta bili su kompletirani pri kraju 1993. i predati vladi Srbije i Saveznoj vladi 25. decembra 1993. Rad instituta i fakulteta je nadzirao gospodin Stanić. Rezime ovih studija je sadržan u Drugom delu Izveštaja Ekspertskog tima (Strategija ekonomskog oporavka Jugoslavije i njena primena). Rezime smo pripremili gospodin Stanić i ja. Diskusije Ekspertskog tima o pitanjima iz Prvog dela Izveštaja (Rekonstrukcija monetarnog sistema Jugoslavije) trajale su tokom novembra 1993. paralelno i nezavisno od ovih studija, mada su direktori instituta i dekan fakulteta, kao i neki članovi Ekspertskog tima bili upoznati sa rezultatima studija u toku. Nezavisnost rada Ekspertskog tima je bila rezultat moje odluke da ovaj rad treba da bude koncentrisan na hitno rešenje najhitnijeg problema – slamanje katastrofalne inflacije u kojoj smo se nalazili. Za rešenje ovog problema nije bio potreban gro studija koje su bile pripremljene; one su mogle da budu od koristi za kasnije potrebe ekonomske politike. Rad na slamanju inflacije imao je da bude zasnovan na već postojećem znanju i studijama. Sa ovim mojim stavom se složio Ekspertski tim:

„U vezi metoda rada Koordinacione grupe (tj. Ekspertskog tima) ponovo je pokrenuto pitanje povezanosti inicijative za izradu stabilizacionog paketa i rada na verifikaciji projekata tranzicije, odnosno da li ima opravdanja i mogućnosti da predlog programa (stabilizacije) prethodno okončanju istraživačkih projekata. Zaključeno je da loše stanje u kome

se nalazi domaća ekonomija i situacija u kojoj se Jugoslavija našla u odnosima sa međunarodnim finansijskim organizacijama tera da se pristupi skiciranju stabilizacionog paketa uporedo sa privođenjem kraju istraživačkog rada.⁴⁴

Odluka da se rad Ekspertskog tima koncentriše na slamanje inflacije omogućila je da program bude donet za nekoliko nedelja: Prvi deo Izveštaja Ekspertskog tima (Rekonstrukcija monetarnog sistema Jugoslavije) bio je gotov 5. decembra 1993.

REDOSLED REFORMI

Jedno od ključnih pitanja za budućnost programa monetarne rekonstrukcije, pokrenuto u Ekspertskom timu, bilo je da li paralelno sa rekonstrukcijom monetarnog sistema mi treba da sprovedemo još dve reforme: ozbiljnu liberalizaciju uvoza i spoljne trgovine uopšte, i privatizaciju. Ovakav sistem mera je bio sproveden u većini zemalja istočne Evrope pod intelektualnim uticajem Kornai-a i Sachs-a: Kornai, mađarski ekonomist, i Jeffrey Sachs, profesor iz Harvarda, zastupali su tezu da samo kompakt stabilizacija-liberalizacija-privatizacija može da dâ rezultate; inače će ukupni uspeh biti osujećen, pošto će sporost u jednom od ovih elemenata blokirati progres na celom frontu, po principu da je brzina konvoja određena brzinom najsporijeg broda u konvoju. Ja sam bio protiv ove teorije kompakta jer sam se bojao da će upravo kompakt verovatno osujetiti uspeh monetarne rekonstrukcije koja je imala prioritet kod nas u 1993. Naime, stabilizacija već nosi rizik povećanja nezaposlenosti usled mogućnosti krize nelikvidnosti; ako se njoj dodaju nezaposlenost koja može nastati usled znatnog naglog uvoza konkurentne robe iz inostranstva stimuliranog liberalizacijom uvoza, i nezaposlenost do koje može doći kao rezultat privatizacije i mogućeg otpuštanja radne snage usled privatizacije, postoji opasnost da će propasti i stabilizacija u socijalnom i političkom protestu koji može nastati i time ugroziti ceo reformski projekt. Ovo je po mom mišljenju bio jedan od razloga zbog koga su reforme, kako u istočnoj Evropi tako i u zemljama u razvoju, često dovodile do masivnog radničkog otpora, socijalnih protesta, i ljudske bede u delu tranzicije, i stoga je bilo bolje pristupiti reformi u fazama, počev sa rekonstrukcijom monetarnog sistema koja je kod nas, u strahovitoj hiper inflaciji, bila najhitniji zadatak. Posle žive diskusije, ovo moje gledište je preovladalo u Ekspertskom timu. Nažalost, kada je početkom i tokom 1995. postalo jasno da se, posle monetarne rekonstrukcije, mora preći u dalje reforme, program je bio spor.

⁴⁴ Zapisnik sa sastanka Ekspertskog tima od 18. novembra 1993.

UVOĐENJE NOVE VALUTE

Jedno od takođe centralnih pitanja u razmatranju Ekspertskog tima bila je moja teza da se postojeći novac ne može rehabilitovati i da moramo da pređemo na novi; da novi novac treba da bude konvertibilan u stranu valutu; da treba ukinuti kontrolu cena i zarada; da treba uravnotežiti budžet maksimalnom brzinom; do uravnoteženja budžeta, deficit bi se finansirao delimično emisijom novog konvertibilnog dinara u okviru raspoloživog deviznog i zlatnog pokrića, a delimično korišćenjem robnih rezervi za potrebe siromašnog stanovništva. Gro članova Ekspertskog tima su u jednom ili drugom periodu bili angažovani u ranijim stabilizacionim programima sa mnogo skromnijim ciljem usporavanja inflacije, i bilo im je teško da prihvate tezu da su ovakvi pokušaji stabilizacije već iscrpli svoju snagu i da je sada moguće samo radikalno rešenje – uvođenje novog stabilizovanog i slobodnog (konvertibilnog) dinara. Akademik Maksimović je naročito insistirao na potrebi solidnog pretresanja pitanja da li postoji alternativa ovom radikalnom rešenju: nekih deset dana vraćali smo se na diskusiju ovog predmeta skoro svakog dana. Konačno je bila postignuta saglasnost po ovom centralnom pitanju u prilog uvođenja nove konvertibilne valute, jer nije bila ponuđena specifična prihvatljiva alternativa. Svakako nije bila prihvatljiva alternativa da nije moguće učiniti ništa ozbiljno na slamanju inflacije dok traju sankcije – teza koja se onda mogla često čuti u krugovima Savezne vlade.

ČVRSTI VS. FLUKTUIRAJUĆI KURS DINARA

Uoči samog prihvatanja programa monetarne rekonstrukcije u Ekspertskom timu, profesor Ćirović, predsednik Ekonomskog saveta Savezne vlade, predložio je da umesto da idemo na fiksni kurs novog dinara u odnosu na nemačku marku mi treba da usvojimo fluktuirajući kurs. Obrazloženje za ovaj predlog je bilo da mi nećemo biti u stanju da održimo čvrstu finansijsku disciplinu i da će naše robne cene neizbežno rasti, te da stoga nije ni moguće ni poželjno imati fiksni kurs. Ovaj argument ima težinu, mada je njegova slabost da će u režimu fluktuirajućeg kursa kamatne stope normalno biti više nego pri fiksnom kursu jer je ugrađena institucionalna novčana nestabilnost za koju će se zaposlodavci kompenzirati kroz više kamatne stope. Ali bez obzira na ovaj moment (kome se može prigovoriti da će tržište u svakom slučaju izvršiti kompenzaciju kada fiksni kurs ode u precenjenost), za naše uslove u januaru 1994. nije dolazio u obzir fluktuirajući kurs, po mom mišljenju. Mi smo upravo bili prošli kroz katastrofalne fluktuacije kursa oko oštrog nezlaznog trenda, naše društvo je žudilo za stabilnošću, i ja sam bio ubeđen da bi stabilizacija propala da mi nismo ponudili čvrstu vrednost novog di-

nara i njegovu stabilnu cenu – fiksni kurs u odnosu na nemačku marku. Pod drugim uslovima mogli bismo razgovarati o fluktuirajućem kursu: dr Stojan Stamenković, urednik časopisa Mesečne analize i projekcije (MAP) Instituta ekonomskih nauka i bivši Ekonomski savetnik Savezne vlade, je gledišta da je u našim uslovima 1980-ih godina fluktuirajući kurs dobro funkcionisao, i ja cenim njegovo gledište. Verovatno se i profesor Ćirović oslanjao na ovo isto iskustvo. Ali u januaru 1994. imali smo da obezbedimo valutu čvrstu kao grad da bismo od inflacije od 60 procenata dnevno ušli u stabilnost.

SA ILI BEZ KONTROLE CENA I PLATA?

Profesor Popov je predložio zamrzavanje cena i plata za period od 2 do 3 meseca po lansiranju stabilizacionog programa, radi presecanja inflatornih očekivanja. Profesor Jovanović-Gavrilović je predložio određivanje maksimalnih cena za grupu osnovnih proizvoda i usluga od kojih zavise troškovi proizvodnje i životni standard (električna energija, ugalj, nafta, gas, gvožđe i čelik, bakar, aluminijum, sumporna kiselina, papir, veštačka đubriva, sredstva za zaštitu bilja, železnički, autobuski i gradski prevoz, pšenica, brašno i hleb, kukuruz, šećerna repa i šećer, suncokret i zejtin, mleko, so, šampon, deterdžent, pasta za zube, stanarina, grejanje, PTT usluge). Država bi garantovala ove maksimalne cene u periodu ne kraćem od godinu dana, a svrha bi bila da se ovim stvore pouzdane osnove za pravljenje poslovnih kalkulacija i porodičnih budžeta i za utvrđivanje ostalih cena koje se slobodno formiraju.

Ovi predlozi nisu prošli u Ekspertskom timu jer se stalo na gledištu da bi koncept liberalizacije cena i plata bio verovatno uspešan ako se obezbede čvrsta monetarna politika sa pozitivnim realnim kamatnim stopama i čvrsto budžetsko ograničenje. Kasniji razvoj je pokazao da kontrola cena i plata nije bila potrebna za presecanje inflatornih očekivanja i ona su bila u potpunosti eliminisana od početka stabilizacije. Preterano povećanje plata se pojavilo kasnije, polovinom 1994, prvenstveno u državnom i para-državnom aparatu. Cene su skočile pri kraju 1994. i u 1995, i onda je pokušana kontrola cena kroz funkcionisanje vladinih „koordinacionih timova“, ali ona nije bila uspešna. Predlog profesora Jovanovića-Gavrilovića je uključivao upotrebu robnih rezervi radi stabilizacije cena, ali ovo je bilo učinjeno samo delimično. Tokom celog rada Ekspertskog tima, gospodin Stanić nije pomenuo svoj julski plan fizičke administracije privrede i zamrzavanja cena (molim vidite odeljak „Stanićev predlog masivne administrativne regulacije krajem jula 1993.“ u Glavi II).

VI

PROGRAM REKONSTRUKCIJE MONETARNOG SISTEMA, DECEMBAR 1993.

OSNOVNE CRTE

Nacrt Programa rekonstrukcije monetarnog sistema, tj. prvog dela Izveštaja Ekspertskog tima, napisao sam tokom tri noći početkom decembra 1993. u predsoblju malog stana u Narodnog fronta 38, i on je bio diskutovan u Ekspertskom timu 3–4. decembra 1993. Program se sastojao od 13 tačaka: (1) postizanje stabilnosti cena i deviznog kursa; (2) ukidanje preostalih administrativnih kontrola nad proizvodnjom, investicijama, cenama, plata-ma i kamatnim stopama; (3) ponovno uspostavljanje ključne uloge Narodne banke Jugoslavije u održavanju monetarne stabilnosti; (4) reorganizacije javnih finansija kroz efikasniji poreski sistem uz ublažavanje sadašnjeg preteranog poreskog opterećenja registrovanog sektora privrede stimulišući ga tim ublažavanjem za veću proizvodnju, uz smanjenje državnih rashoda za administraciju i odbranu u najvećoj mogućoj meri i uz unapređenje kontrole kako prikupljanja poreza tako i javnih rashoda; (5) povećanje proizvodne aktivnosti sve tri vrste preduzeća: privatnih, zadružnih i autonomnih državnih, bez diskriminacije u oporezivanju, pristupu kreditima i uslovima odobravanja kredita i raspoloživih državnih olakšica i usluga. Istovremeno, Program je trebalo da obezbedi (6) radnicima i ostalim zaposlenim pravo na učešće u rezultatima privrednog rasta omogućavajući njihovoj pregovaračkoj snazi da se u potpunosti ispolji u kolektivnim ugovorima, uz vladu koja pruža sindikatima potrebne informacije, savete i tehničku pomoć i koja propisuje minimalni nivo nadnica; (7) snošenje troškova održavanja dohotka za nezaposlene u iznosima i trajanju kako je dogovoreno između države i sindikata; (8) snabdevanje najsiromašnijih i najslabijih delova stanovništva adekvatnim količinama hrane čijih viškova ima, i to besplatno. Jugoslavija treba da nastavi sa (9) obezbeđivanjem zaštitnih cena za značajne poljoprivredne proizvode u novim slobodnim dinarima. Jugoslavija treba (10) da stimuliše priliv stranih direktnih investicija uklaňanjem prepreka pravne i administrativne prirode i putem usvajanja mera za ubrzanje procedure za odobravanje i registraciju takvih investicija. Vlada treba da (11) nastavi sa svojim započetim projek-

tom podsticanja i olakšavanja preuzimanja slabih i nezaposlenih preduzeća od strane jakih i ekspanzivnih firmi koje su pokazale sposobnost da povećaju proizvodnju i održe uspešne rezultate uprkos ogromnim teškoćama prouzrokovanim sankcijama i inflacijom. Ovaj proces industrijske koncentracije treba da se nastavi bez diskriminacije pojedinih vrsta preduzeća: bolesne državne firme mogu biti preuzete od strane jakih privatnih firmi, i vice versa. Efikasnost treba da bude test, a ne ideološke predrasude. Vlada treba da (12) pokuša da unapredi aktivnost na tržištu kapitala što je moguće pre, pošto bi to bilo od pomoći ne-inflacionom finansiranju deficita javnih finansija, i, na duži rok, oživljeno tržište kapitala treba da postane glavni izvor finansiranja investicija, javnih i privatnih. Konačno, preporučuje se da (13) vlada preuzme obaveze banaka po osnovu stare devizne štednje, konvertuje ovaj dug u npr. desetogodišnje obveznice na donosioca, sa periodom početka od tri godine, ali koje nose kamate od npr. 6% godišnje. Te obveznice bi vlasnici mogli odmah da prodaju na sekundarnom tržištu. Ova prodaja bi bila olakšana povećanjem odmah isplata u gotovom koje su do sada bile ograničene na 20 nemačkih maraka po depozitu mesečno.⁴⁵

KARAKTERISTIKE NOVOG DINARA

Ključno mesto u Programu imalo je uvođenje novog dinara u vrednosti jedan dinar jednak 1 nemačkoj marki. Novi dinar – slobodni stabilizovani dinar – je trebalo da ima sledeće karakteristike: (a) 100% pokriće u devizama i zlatu; Narodna banka Jugoslavije bi stvorila specijalni fond u okviru svojih slobodnih sredstava i blokirala ih u ovu svrhu; (b) slobodni stabilizovani dinar bi bio konvertibilan bez ograničenja; (c) nikakva specijalna dozvola, registracija i slično ne bi bili uvedeni ni kod primanja ili kod isplate slobodnih stabilizovanih dinara; (d) slobodni stabilizovani dinar bi bio legalno sredstvo plaćanja u neograničenim iznosima za plaćanje poreza i obaveza po dugovima; (e) država bi plaćala vlasnicima depozita u slobodnim stabilizovanim dinarima interes po stopi od 6% godišnje koji bi se isplaćivao svaka tri meseca ili bi se kapitalizovao po opciji vlasnika. Ovo se smatralo potrebnim da bi se povratilo poverenje u jugoslovensku valutu posle 50 godina inflacije i depresijacije.⁴⁶

Zbog čega 1 dinar: 1 marka? Zašto ne neki drugi odnos? Jedno vreme ja sam imao u vidu 100 dinara (novih) za 1 marku; mislim da mi je gos-

⁴⁵ Izveštaj Ekspertskog tima, *prvi deo, Rekonstrukcija monetarnog sistema Jugoslavije*, 5. decembra 1993.

⁴⁶ Dragoslav Avramović, *Aneks III: Pokriće deficita konsolidovanog budžeta Jugoslavije u januaru 1994. i uvođenje slobodnog stabilizovanog dinara*, 31. decembra 1993.

podin Šainović savetovao da simplificiramo dalje, u 1:1, i ja sam prihvatio ovu sugestiju. Imala je veliku prednost jasnoće i jednostavnosti. Pitanje da li 100 dinara za 1 DM ili 1 dinar za 1 DM nije bilo ekonomsko pitanje, već psihološko. Ekonomsko pitanje je bilo drukčije. Tokom decembra 1993, tokom maksimalne hiper inflacije, došlo je do jednog čudnog fenomena: naše cene, izražene u markama, su takođe počele da rastu, pored fantastičnog porasta u dinarima. Razlog za ovo, po mom mišljenju, bio je sledeći: tempo naše inflacije je bio toliko visok da je prouzrokovao očekivanje buduće inflacije čak više nego ona fantastično visoka koju smo već imali; po ovoj očekivanoj inflaciji buduće cene u markama, prevedene u dinare po tekucem kursu, počele su da rastu. Drugim rečima, čak ni tekuci kurs dinara, uprkos svojoj ogromnoj depresijaciji, nije držao korak sa očekivanom inflacijom. Rast cena u markama imao je, između ostalog, posledicu da se kod nas počelo da širi uverenje da smo mi nesposobni da proizvodimo skoro bilo šta jevtino i da su naši realni troškovi proizvodnje visoki. Čak je i gospodin Milošević bio ovog gledišta, u kritičnom razgovoru koji smo imali uoči usvajanja Programa monetarne rekonstrukcije. Teza o našim visokim proizvodnim troškovima bila je apsurdna, jer su naše ondašnje najamnine bile verovatno ispod nivoa Albanije ili Afrike; i ma koliko da su naši uvozni inputi bili realno skupi, naši ukupni proizvodni troškovi su morali da budu niski. Ja sam bio ubeđen da će naše cene izražene u markama pasti odmah čim se uvede Program i stokirana roba izađe na ulice, i bio sam u pravu.

Ideja da su naše cene visoke u odnosu na inostrane prenela se i na novi dinar; u Saveznoj vladi je s vremena na vreme tokom 1994. bila isticana ova teza, uključujući i od strane predsednika gospodina Kontića. Ova ideja nije bila tačna: ja sam vršio proveravanja na nizu proizvoda, i mi smo sve do polovine 1994. sa cenama u novim dinarima bili ispod inostranih cena. Ono što se odigralo bilo je da su naše cene u starim dinarima, prevedene u nove dinare po kursu od 12 miliona starih za 1 novi dinar (to je bio i kurs starih dinara u markama), početno iznad inostranog nivoa, pale tokom zadnje nedelje januara 1994. (po uvođenju reforme) i februara 1994, tako da smo, posle ovog pada, izbegli precenjivanje novog dinara koje je moglo da bude fatalno. Cene u novim dinarima su se stabilizovale brzo i ravnotežno: bilo u novim dinarima ili u markama, cene su bar tokom prvih šest meseci stabilizacije bile ne samo perfektno stabilne nego i konkurentne sa inostranim cenama. Naš spoljno-trgovinski deficit u januaru–junu 1994. je iznosio svega 13 miliona US dolara (u poređenju, tokom prvih šest meseci 1997. deficit je iznosio oko 1 milijardu dolara) i naša proizvodnja se oporavljala vrlo brzo. Januar–jun 1994. je bio zlatni period naše stabilizacije.

Zbog čega smo „vezali“ dinar za marku, a ne za neku drugu valutu? Zbog toga što je marka već bila dominantna strana valuta na jugoslovenskom tržištu.

Moja fraza iz Programa „slobodni stabilizacioni dinar“ nije zaživela u javnosti. Nije zaživela ni fraza Narodne banke Jugoslavije „novi dinar“ upotrebljavana u njenoj zvaničnoj korespondenciji. Publika, verovatno mlađa publika, dala je novoj valuti naziv „super dinar“, i taj naziv je ostao niz meseci. Bio je kratak i jasan, i odražavao poverenje u novu valutu koje ja ni do danas nisam u stanju da objasnim, s obzirom na okolnosti pod kojima smo je uveli: posle ogromne inflacije, bez ikakve inostrane pomoći, zemlja pod blokadom. Ali ipak je bio novac izvesnog poverenja – super dinar, tako nazvan možda iz milošte, a možda i iz nacionalnog ponosa.

Fraza „rekonstrukcija monetarnog sistema“, kako sam ja nazvao našu valutnu reformu 1994, imala je duži život nego nazivi novog dinara; ona se čuje u javnosti i sada, u 1998. Ovu frazu sam uzeo iz dokumentacije na prvom, inauguralnom, sastanku MMF-a i Svetske banke, održanom u Savani (Savannah), Džordžija (Georgia), na Američkom jugu, marta 1946. Udruženje američkih banaka smatralo je da su zajmovi MMF-a, predviđeni u Bretton-Vuds (Bretton Woods) sporazumima, bili suviše kratkoročni da bi bili od adekvatne pomoći za zemlje opustošene Evrope tokom Drugog svetskog rata, i stoga je predložilo da Svetska banka bude ovlašćena da daje dugoročne zajmove takvim zemljama za obnovu njihovih deviznih rezervi koje bi služile kao osnova za „rekonstrukciju njihovih monetarnih sistema.“ Činilo mi se da je naša situacija u 1994, posle destrukcije našeg novca tokom hiper inflacije 1992–93, tačno odgovarala potrebi rekonstrukcije našeg monetarnog sistema. Nije se radilo o stabilizaciji stare valute, ona je takoreći izgorela u ognju hiper inflacije, i imalo se početi od početka, tj. od obnove sistema.

VREMENA SE MENJAJU

Poslednje diskusije u Ekspertskom timu su dobile i semikomičnu crtu. U nacrtu Programa monetarne rekonstrukcije, uvodeći tačke 6-9, ja sam upotrebio frazu da treba zaštititi interese radničke klase, u ovoj rekonstrukciji. Nije bilo spora oko ove ideje ili tačaka, ali članovi Ekspertskog tima su se zagrcnuli oko fraze „radnička klasa“. To im se činilo – ili su se bojali da će se drugima činiti – kao politička parola. Ja sam bio zapanjen: to je neutralni izraz, definicija interesne grupe, usvojena u nauci, i zašto bi to bilo kome smetalo? Ali vremena se menjaju, i ja očevidno nisam bio dovoljno u toku. Naša ekonomija i žurnalistika, koje su do nedavno bile krcate marksističko-lenjinističkim i kardeljevskim konstrukcijama, okrenule su ćurak poslednjih godina i ušle punom parom u neoklasične liberalističke vode. Ustručavanje da se pomene „klasa“ je bilo rezultat ovog okreta od 180 stepeni. Nijedan jedini član Ekspertskog tima nije hteo da me podrži u upotrebi izraza „klasa“. Do-

nekle sam razumeo nekoliko poznatih „liberala“ koji to nisu hteli, ali u timu je bilo bar nekoliko marksista, uključujući jednog člana visokog rukovodstva Socijalističke partije Srbije, koji su sada glasali „protiv“ radničke klase. Potražio sam kompromis i promenili smo frazu: radnička klasa je postala „radnici i ostali zaposleni“ u tekstu Programa. Kraj ove priče nije tu. U prevodu Programa na engleski jezik, dama-prevodilac, ne znajući finese iza kojih stoji fraza „radnici i ostali zaposleni“, ovo je pojednostavila i prosto napisala *working class* (radnička klasa).

Ovaj poslednji incident je potvrdio uverenje koje sam odavno imao: naše fraze, govore i saopštenja treba uvek prevesti na engleski jezik, i onda bi se sve skratilo, pojednostavilo i možda postalo jasno.

VII

ALTERNATIVNI PROGRAMI

Program rekonstrukcije monetarnog sistema nije bio jedini ekonomski program u pripremi krajem 1993. i početkom 1994. godine. Pored njega postojali su program Savezne vlade; program gospodina Vuka Ognjanovića, ministra finansija Savezne vlade; program CES MECON-a, konsultantske firme iz Beograda, pripremljen za Saveznu vladu; i ideje Narodne banke Jugoslavije. Konačno, postojali su predlozi za skoro potpunu „dolarizaciju“ naše privrede. Svi ovi programi i predlozi bili su u konkurenciji sa Programom rekonstrukcije monetarnog sistema Ekspertskog tima.

PROGRAM SAVEZNE VLADE

U svom dokumentu „Ekonomska politika Savezne vlade u 1994. godini“ od januara 1994, ova vlada je predložila gradualistički program smanjenja inflacije sa sledećim osnovnim crtama:

1. Porast cena bi se ograničio na 800% u januaru i 150% u februaru 1994, a stopa porasta bi se onda stabilizovala na 50% mesečno za ostatak godine.
2. Očekivao se dalji pad proizvodnje u prvoj polovini 1994. pod pritiskom smanjenja tempa novčane emisije koji je bio osnovni mehanizam za redukciju inflacije. Vlada se nadala da bi se proizvodnja oporavila u drugoj polovini 1994.
3. Devizni kurs bi ostao slobodan i fluktuirajući. Bila bi primenjena izvesna kontrola zarada.

U sferi cena, ovaj program bi predstavljao veliki napredak u odnosu na stanje iz kraja 1993, kada su cene rasle po stopi od 178.000% mesečno. Ali ostale su nejasne četiri stvari. Prvo, kojim mehanizmom bi porast cena bio survan od 178.000% na 800% mesečno, i onda na 50%; drugo, čak i ako bi ovo bilo postignuto, mi bismo sa 50% mesečno ostali na rubu hiper inflacije; treće, naš socijalni sistem bi teško podneo dalji pad proizvodnje, posle ogromnog pada od 37% u 1993; i četvrto, nije bilo izvesno kako bi se postigla sinhronizacija između smanjivanja inflacije i funkcionisanja slobodnog deviznog kursa.

U izvesnom smislu, program Savezne vlade je ogledao stav predsednika Kontića da „u uslovima sankcija ne možemo živeti bez inflacije. Pitanje je samo da li sadašnjih 300–400% možemo svesti na 50%.“⁴⁷ Kao što je kasniji razvoj sa gušenjem inflacije u 1994. pokazao, gospodin Kontić nije bio u pravu: mi smo uspeli da stabilizujemo valutu usred sankcija.

PROGRAM SAVEZNOG MINISTRA FINANSIJA GOSPODINA VUKA OGNJANOVIĆA

Nezavisno od programa Savezne vlade, njen ministar finansija, gospodin Vuk Ognjanović, ranije guverner Narodne banke Jugoslavije, je 7. januara 1994. podneo svoj lični predlog „Elementi efikasnog programa za obaranje jugoslovenske hiper inflacije“, sa sledećom sadržinom:

1. Porast cena bi se ograničio na ispod 30%.⁴⁸ Glavni mehanizmi bi bili oštra redukcija novčane emisije, utvrđivanje fiksnog deviznog kursa, čvrsta kontrola cena osnovnih proizvoda, i drakonske kaznene mere države radi primene anti-inflacione politike.
2. Podrška centralne banke finansiranju države bila bi ograničena na kratkoročno finansiranje do 25% Saveznog budžeta. Podrška centralne banke proizvodnji bi se sastojala od re-eskontnog kontingenta za preduzeća radi finansiranja porasta proizvodnje ako ona koristi kapacitete za više od 55%, i relombardnog kontingenta za banke koje adekvatnom poslovnom politikom i kreditnom podrškom učestvuju u porastu proizvodnje. Tri meseca posle otpočinjanja programa, podrška privredi bi bila zasnovana samo na monetarnoj ekspanziji koja bi rezultirala iz prodaje deviza Narodnoj banci.
3. Bilo bi neophodno sprovesti politiku fiksnog kursa dinara. „Jugoslovensko iskustvo pokazuje da kurs dinara ima primarnu ulogu u kretanju hiper inflacije ... Ogoljena depresijacija kursa nacionalne valute u poslednjih godinu dana, te posebno u poslednja dva meseca i u uslovima bujanja spekulativne i sive ekonomije, dovodi do prelivanja nacionalnog dohotka u inostranstvo, značajne preraspodele između privrede i stanovništva, grube socijalne diferencijacije, a i do potpuno vidljive preraspodele između tzv. društvene imovine i privatnih preduzeća ... To pokazuje iskustvo iz naše poslednje četiri devalvacije, a posebno neprimereni način na koji je centralna banka ustanovljavala

⁴⁷ Izjava u Kraljevu, Borba, 24. jula 1993. Gospodin Kontić je verovatno imao u vidu porast cena na mesečnom nivou.

⁴⁸ Gospodin Ognjanović je verovatno imao u vidu mesečnu inflaciju od 30%.

kurs dinara u toku novembra i decembra 1993.⁴⁹ Uz fiksni kurs dinara bio je predviđen oštri režim restrikcije upotrebe novca, u predlogu gospodina Ognjanovića.

4. „Područje cena treba rekonstruisati. U tom cilju hitno se mora izvršiti ispravka u disparitetima cena i blokirati cene u dva bitna područja: području bitnom za odvijanje reprodukcije (električna energija, ugalj, nafta – svetske cene), železnički saobraćaj, PTT usluge – državne monopolske cene, i području poljoprivrednih proizvoda i životnog standarda (hleb, šećer, ulje, mleko, komunalije) ... Područje cena koje bi se slobodno formirale moralo bi da afirmiše dva principa: državni referentni indeks cena koji bi objavljivala Privredna komora Jugoslavije i koji bi sugerisao pretpostavljeni nivo objektiviziranih domaćih cena, kao i princip da nijedna cena na jugoslovenskom tržištu ne može biti veća od evropske cene ili one u Mađarskoj.“⁵⁰
5. „U programu se mora uspostaviti efikasna društvena organizovanost u politički posredovanom i vođenom pokretu za obaranje hiperinflacije, i u tom cilju ustanoviti jasne i javne procedure za strogo (po principu vojnih sudova) sankcionisanje prekršaja i izdaje u borbi sa hiperinflacijom.“⁵¹

Nije mi poznato da li je predlog gospodina Ognjanovića bio razmatran u Saveznoj vladi ili na nivou predsednika republika. To je bio odlučan program, daleko radikalniji od predloga Savezne vlade, ali je imao tri ozbiljna otvorena pitanja. Prvo, nije bilo jasno na koji bi se način stabilizovao i održavao devizni kurs. „Politika deviznog kursa bi bila branjena: efikasnom i čvrstom projekcijom emisije novca, jačanjem deviznih rezervi i ustanovljenjem posebnog deviznog režima za aktuelne jugoslovenske uslove i u skladu sa ciljevima programa. Devizne rezerve bi se jačale: uvođenjem deviznih taksi na sve izlaskne u inostranstvo, odnosno na sve *cash* (gotovinske) devizne operacije, kao i uvođenjem deviznog poreza na devizni promet u specijalizovanim trgovinskim prodavnicama, otkupom monetarnog i nemonetarnog zlata i srebra, deblokiranjem dela zamrznutih potraživanja u inostranstvu, i prodajom dinara na deviznom tržištu.“⁵² Deblokada je bila sumnjiva stvar, prodaja dinara bi dovela do pada kursa, i gospodin Ognjanović izgleda da nije predviđao korišćenje domaćih deviznih rezervi, tj. onih u Narodnoj banci Jugoslavije.

Drugo, naše iskustvo sa opsežnom i produženom kontrolom cena nije bilo dobro, i svaki program koji se oslanjao na takvu kontrolu cena nosio je

⁴⁹ Ognjanović, *Elementi*, str. 6.

⁵⁰ Ognjanović, op.cit., str. 7.

⁵¹ Ognjanović, op.cit., str. 2.

⁵² Ognjanović, op.cit., str. 6.

veliki rizik neuspaha. Treće, primena policijske sile („vojni sudovi“) u sprovođenju politike deviznog kursa i cena, opet u našem iskustvu, vodila bi pogoršanju inflacije kroz opsežnu crnu berzu, stvaranje spekulativnih zaliha i pad ponude u periodima kada je cena bila dekretovana na nivou nedovoljno stimulativnom za proizvođače. Kako gospodin Ognjanović, tako i njegov šef, gospodin Kontić, i politički režim skoro generalno, bili su ubeđeni u neizbežnost upotrebe biča u vođenju ekonomske politike, iako im je praksa mnogo puta pokazala da bič ne vredi kao metod ekonomskog upravljanja. Prema Kontiću, „crno tržište ne možemo drukčije suzbiti nego policijom i inspektorima, mada je ono praktično neuništivo.“⁵³ Ono što naše vlasti nisu shvatile je da policijska prinuda može da bude efikasna kada pogađa 2-3% privrednika, ali da postaje neprimenjiva kada se kriminalcima smatra jedna velika proporcija privrednika. A ovo je pokazala jedna naša anketa iz leta 1993, kada je jedna trećina privrednika bila pod raznim kaznenim postupcima. Ovo je, posle mesec-dva, bilo praćeno katastrofalnom inflacijom i slomom monetarnog sistema. Nešto slično, mada u manjoj proporciji, desilo se u našoj novčanoj krizi početkom 1998. Posle skoka crnog deviznog kursa marke i početnog porast cena, država je uvela oštru kontrolu cena – i svaki peti kontrolisani privrednik je bio prekršilac propisa.⁵⁴ Posle dva meseca dinar je formalno devalvirao za 44%. Kako u 1993. tako i u 1998. nešto fundamentalno nije valjalo sa sistemom i njegovim propisima kada je tolika proporcija privrede bila gonjena od strane policije.

PROGRAM CES MECON-A

Beogradska konsultantska firma CES MECON je decembra 1993. pripremila „Program makro-ekonomske stabilizacije“ koji je po svojim ciljevima, ekonomskoj filozofiji i analitičkim osnovama bio sličan Programu rekonstrukcije monetarnog sistema i različit od programa Savezne vlade i gospodina Ognjanovića. Specifično:

1. Program CES MECON je polazio od analitičkog zaključka da predlozi postepene stabilizacije (kao onaj Savezne vlade) nisu imali šanse za uspeh jer nisu prekidali inflatorna očekivanja, i, već ispoljeni u hiperinflaciji, nisu više mogli dati neto dopunske prihode državi.
2. Program CES MECON-a je zaključio da bi projekt korenite (totalne) monetarne stabilizacije, za koji se zalagao, doveo kako do ekonom-

⁵³ Izjava gospodina Kontića u Kraljevu 24. jula 1993.

⁵⁴ Politika, 5. februara 1998.

skog oživljavanja tako i do oporavka fiskalne situacije kroz reversni Tanzi-Oliveira efekt.

3. Program CES MECON-a je tvrdio da se do potpune stabilizacije može doći bez inostrane podrške, jedinstvenim prekidom monetarne emisije. Jedino bi za period mesec-dva dana bilo potrebno do 100 miliona dolara za isplatu plata i penzija dok se fiskalni sistem dovoljno ne oporavi; po oporavku nikakva dalja devizna podrška stabilizaciji ne bi bila potrebna.
4. Pripremila bi se liberalizacija cena izuzev u pogledu ključnih inputa (električna energija, nafta i slično), i to u početnom periodu programa. Liberalizacija cena bi se kombinovala sa anti-monopolskom politikom, primarno kroz upotrebu robnih rezervi i liberalizacijom uvoza.

Glavne razlike između Programa rekonstrukcije monetarnog sistema Ekspertskog tima i CES MECON-ovog projekta stabilizacije su bile po pitanjima novog dinara i stabilizacije deviznog kursa. Za Program monetarne rekonstrukcije uvođenje nove valute sa fiksnim odnosom prema nemačkoj marki bilo je centralna tačka Programa, kroz upotrebu domaćih deviznih rezervi koliko je bilo potrebno i moguće. (U realnosti ta upotreba nije bila potrebna, ali je garancija bila tu.) Kod CES MECON-a jedino „sidro“ je bila monetarna restrikcija koja bi onda bila propraćena, očekivalo se, stabilizacijom tržišnog kursa usled vrlo oštrestriktivne monetarne politike. Utoliko je projekt CES MECON-a bio deflatorni u poređenju sa Programom monetarne rekonstrukcije: ovaj Program je ubacivanjem novog zdravog novca u sistem obezbedio brzinu ekonomske obnove, dok je kod CES MECON-a brzina bila neizvesna. S druge strane, CES MECON-ov program je obratio veću pažnju fiskalnoj stabilizaciji nego što je to naglasio Program monetarne rekonstrukcije. Utoliko je CES MECON-ov program predlagao robustniju, mada sporiju, stabilizaciju nego što je to imao u vidu Program monetarne rekonstrukcije, koji je u prvoj fazi svoje glavno težište stavio na stabilizaciju deviznog kursa i cena i na brzo povećanje dohotka.

VARIJACIJE NARODNE BANKE JUGOSLAVIJE

Narodna banka Jugoslavije nije podnela svoj program stabilizacije. U komentarima koje je dala na Program rekonstrukcije monetarnog sistema, ona se složila sa nekim od osnovnih postavki Programa, ali je u isto vreme načinila primedbe koje su značile uzdržavanje od podrške Programu.⁵⁵

⁵⁵ Narodna banka Jugoslavije, *Mišljenje o Programu ekonomskog oporavka Jugoslavije*, nota zamenika guvernera od 5. januara 1994.

NBJ je smatrala prihvatljivim ocene da faza stabilizacije mora otpočeti oštrim anti-inflacionim programom čiji primarni cilj mora da bude obaranje hiper inflacije u kratkom roku. Ona je takođe smatrala prihvatljivim stavove o nužnosti radikalnih promena u onim sektorima koji su dati u Programu. Dalje, ona je tvrdila da treba raskinuti vezu između fiskalnog deficita i emisije novca kako bi monetarna politika mogla da ima presudnu ulogu u slamanju inflacije, s tim da fiskalna politika mora da pruži adekvatnu podršku restriktivnoj monetarnoj politici. Konačno, NBJ je smatrala prihvatljivim opredeljenje da eskontna stopa NBJ, kao i sve kamatne stope banaka, budu realno pozitivne, tj. iznad stope inflacije. Pri tome je posebno podržala opredeljenje da se svi krediti finansiraju iz realnih izvora, posebno kada se radi o poljoprivredi, zbog čega bi bilo potrebno da se u budžetima za ove potrebe predvide odgovarajuća izdavanja sredstava.

NBJ je imala pet primedbi na Program rekonstrukcije monetarnog sistema. **Prvo**, nije im bilo jasno šta se dešava sa deficitnim finansiranjem budžeta: oni očevidno nisu shvatili da bi to bila funkcija emisije novog dinara za nekoliko meseci, u periodu remonetizacije, s tim da država mora prestati sa oslanjanjem na NBJ posle šest meseci od početka Programa. **Drugo**, NBJ se bojala da bi monetarna politika morala da bude toliko oštro restriktivna da ne bi dozvolila nikakvu ekspanziju kredita za privredu tokom prvog polugođa 1994. Oni očevidno nisu shvatili da će remonetizacija privrede novim stabilnim dinarima dovesti do formiranja depozita i time omogućiti kreditnu aktivnost. **Treće**, NBJ je procenila da njen stok deviza raspoloživ u zemlji iznosi samo oko US \$ 220 miliona i da ona u uslovima blokade uvek mora da raspolaže sa najmanje 150 miliona. To bi ostavilo kao rezervu za pokriće Programa svega 70 miliona, očevidno nedovoljno za podršku stabilizaciji. Računica je bila pogrešna. Pored deviza, NBJ je imala i stok zlata u iznosu od nekih 80 miliona dolara. Ocenjena potreba rezerviranja od 150 miliona je očevidno bila arbitrarna. Sa mojim dolaskom na čelo NBJ početkom marta 1995, sve rezerve u zemlji su postale raspoložive za podršku Programa. **Četvrto**, NBJ je zauzela gledište da se konvertibilnost ne može obezbediti kada se plaćanja ne mogu vršiti u platnom prometu sa inostranstvom. Ovo je bilo netačno: limitacija na konvertibilnost je nastajala usled oskudice strane valute, a ne usled oskudice kanala platnog prometa: naši bankari i trgovci brzo su savladali problem platnog prometa čim su došli do deviza. **Peto**, kao rezultat ovih primedbi, NBJ je zaključila da bi „Program morao predvideti neki prelazni period (verovatno prvo tromesečje) u kojem bi se izvršile određene pripreme u svim makro-politikama, kako bi se u narednoj fazi moglo pristupiti primeni anti-inflacionog programa. Pri tome bi se u prelaznom periodu primenio nešto umereniji program ekonomske politike koji bi obezbedio usporavanje inflacije uz vrlo restriktivnu fiskalnu i monetarnu politiku.“

Ovaj zaključak je bio neprihvatljiv. NBJ se ustvari zalagala za program postepene redukcije inflacije sličan onom Savezne vlade, uprkos svim dotadašnjim iskustvima da takvi postepeni programi u uslovima hiper inflacije ne vode ničemu i u stvari su neoperativni. Mi u monetarnom haosu januara 1994. apsolutno nismo imali mogućnosti odlaganja drastičnog anti-inflacionog programa, i bilo je začuđujuće da ni Savezna vlada ni NBJ ovo nisu razumele.

PREDLOZI ZA „DOLARIZACIJU“ PRIVREDE

U konfuziji i očajanju koji su markirali poslednje dane 1993, kada je dinar skoro prestao da postoji kao nacionalna valuta, pojavili su se predlozi da se u zemlji pređe na inostrano valutno važenje, tj. da nemačka marka, US \$ i švajcarski franak budu proglašeni za valute u kojima se mogu vršiti sva plaćanja, uključujući plaćanja poreza i izmirivanja svih dugova. Radnici bi primali plate u devizama od strane svih firmi, uključujući banke, koje su imale ili mogle dobiti devize, a država bi upotrebila domaći stok deviznih i zlatnih rezervi NBJ za isplate plata činovničkom aparatu, vojsci, policiji, ostalim javnim službama i dobavljačima. U praksi, otišlo se dalje od predloga: vlada Crne Gore je pred kraj decembra 1993. počela da isplaćuje plate i penzije u nemačkim markama. Ovo je dovelo do oštre kritike u jednom delu javnog mišljenja:

„Pošto su državni činovnici, ministri, radio-televizijski novinari, železničari i svi oni koji se finansiraju iz budžeta dobili od crnogorske vlade po 70 maraka za zimnicu, ili kako se ovde kaže za turšiju, vlada je, verovatno pritisnuta najsnažnijim biračkim telom – penzionerima – odlučila da i njima da po 35 maraka na račun zimnice, a ostalo, u vrednosti do 67 maraka, u namirnicama. Ova zvanična promocija nemačke valute u Crnoj Gori izazvala je burna negodovanja. Prva je reagovala Narodna stranka čiji su poslanici odbili da prime devizni poklon ... Dr Novak Kilibarda rekao je da to smatra sramnim činom: crnogorski narod nikada do sada nije bio toliko unižen kao vladinom odlukom ... Drago Bakrač, potpredsednik Skupštine Crne Gore, jedan od čelnika radikala u ovoj republici rekao je: „Ovo pokazuje da država, ukidajući dinar, ukida sebe, a da prihvata i priznanje crnogorsku okupaciju i ponižavajući položaj koji ovaj narod nikad i ni pred kim nije priznavao.“ Poslanici njegove stranke primiće od vlade deviznu zimnicu, ali su rešili da je uplate u humanitarne svrhe. Oglasila se Konferencija za novinare i Socijaldemokratska stranka. Njeni čelnici su rekli: „Podela zimnice i plata u devizama je ko-

načno priznanje sloma monetarnog sistema i kraha jedne ekonomske i monetarne politike.“⁵⁶

Ali uprkos ovim komentarima, jedna analiza je bila kategorična u pogledu reakcije na ove mere od strane onih koji su dobili stranu valutu od države: „Sasvim je sigurno da će ovu odluku crnogorskog premijera pozdraviti svi koji ovu za sada jednokratnu pomoć primaju. Inflacija koja se procenjuje na 35 odsto dnevno neće je obezvređiti. Ljudi će napokon moći da kupe i malo više hrane. Zvaničan komentar ove odluke vlade Crne Gore nismo uspeli da dobijemo ni u Narodnoj banci Jugoslavije ni u Saveznom ministarstvu finansija, čiji je prvi čovek Vuk Ognjanović bio baš na putu po Crnoj Gori, niti od nekog drugog predstavnika Savezne vlade, pa ni u Službi za platni promet Jugoslavije.“⁵⁷ U svakom slučaju, za prelazak na stranu valutu nije mogla da bude smatrana odgovornom samo crnogorska vlada: u stvari, ona je pokušavala da spase što se spasiti može u očajnoj situaciji, a odgovorne su bile sve tri vlade – Savezna, Srbije i Crne Gore – kao i Narodna banka Jugoslavije. Ukupna politika je bila ta koja je u osnovi bila odgovorna, a pošto je uticaj Crne Gore na tu politiku bio verovatno najmanji, i njena odgovornost je bila najmanja.

Bez obzira na razne reakcije na ovu početnu „dolarizaciju“, ili, tačnije, „markizaciju“ naše privrede, izvesno je da upotreba deviza za unutrašnja plaćanja nije mogla da bude održiva duže od dva-tri meseca u uslovima blokade i stoga odsustva svakog ozbiljnog priliva kapitala iz inostranstva: mi bismo slupali devize koje smo imali, i šta onda? Moralo se primeniti rešenje u kome je naš stok zlata i deviza služio kao osnova za rekonstrukciju domaćeg monetarnog sistema umesto da bude potrošen iz jednog poteza, jedared za uvek.

⁵⁶ Politika, 22. decembar 1993.

⁵⁷ G. Volf, *Sve više plata u markama*, Politika, 24. decembra 1993.

VIII

ZAKASNELI I NEUSPEŠNI PRISTUP MEĐUNARODNIM ORGANIZACIJAMA I ODLUKA O PARALELNOJ UPOTREBI NOVOG I STAROG DINARA DECEMBRA 1993.

Program rekonstrukcije monetarnog sistema bio je podnet naručiocima – predsjednicima Miloševiću i Šainoviću – 5. decembra 1993. Gospodin Šainović je već bio upoznat sa njegovim osnovnim nalazima jer je pratio rad Ekspertskog tima. Gospodin Milošević je posle dva dana poslao poruku da je Program za njega prihvatljiv, ali da ga treba poslati Saveznoj vladi za njihovu reakciju. Ovde treba da napomenem da političke vlasti nisu ničim intervenisale u radu Ekspertskog tima i pripremi Programa opisanog u Glavi VI. Sa mnom o ovome niko nije razgovarao za sve vreme rada. Gospodin Šainović se interesovao za progres rada, ali, izuzev u pogledu sugestije o denominaciji novog dinara (molim vidite odeljak Karakteristike novog dinara u Glavi VI), nije intervenisao sa svojim savetima. Sadržina programa i njegov tekst su bili isključiva odgovornost Ekspertskog tima i moja kao predsednika tima.

ZAKASNELI I NEUSPEŠNI PRISTUP MEĐUNARODNIM ORGANIZACIJAMA

Program monetarne rekonstrukcije, koji je uključivao i nacrt konsolidovanog budžeta javnog sektora za 1994, bio je dostavljen Saveznoj vladi 8. decembra 1993, sa preporukom da ovaj materijal ona pošalje Međunarodnom monetarnom fondu, Svetskoj banci i Evropskoj banci za obnovu i razvoj, kao i Komitetu za sankcije Ujedinjenih nacija, i to sa ciljem (1) da tri finansijske organizacije pošalju svoje stručne timove radi ocene Programa i razgovora o pomoći koju mogu da pruže njegovoj primeni, i (2) da Komitet za sankcije oslobodi finansijska sredstva Narodne banke Jugoslavije i naših poslovnih banaka, koja su bila blokirana u inostranstvu, jer su ova sredstva bila potrebna kao podrška za sprovođenje Programa monetarne rekonstrukcije. Tekst pisma Međunarodnom monetarnom fondu (pisma Svetskoj banci i Evropskoj banci su bila slična) bio je sledeći:

„Vlada Savezne Republike Jugoslavije odlučila je da zatraži da pošaljete Vašu misiju u Jugoslaviju što je pre moguće. Naši ekonomski ek-

sperti su pripremili program rekonstrukcije monetarnog sistema Jugoslavije i mi bismo bili zahvalni ako biste ga razmotrili, tako da bismo mogli da koristimo od Vašeg tehničkog saveta i druge pomoći koje biste nam mogli dati. Jugoslavija sada ima hiper inflaciju sa porastom cena od više nego 20 procenata dnevno, što dovodi do povlačenja sa tržišta robe, usluga i faktora proizvodnje. Mi smo svesni hitne potrebe da stabilizujemo našu nacionalnu valutu i da uđemo u fazu zdravih finansija kao preuslova za ekonomsku obnovu i obnovu ekonomskog rasta koji je nama hitno potreban. Inflacija pogađa slabe i siromašne slojeve našeg društva sa naročitom žestinom.

Uzimam slobodu da priložim rezime izveštaja naših ekonomskih stručnjaka koji, verujem, odražava u celini mišljenje velikog dela našeg društva danas. Ali pre nego što ga primenimo 17. januara 1994, što je naš cilj za stupanje na snagu našeg programa monetarne rekonstrukcije, mi bismo želeli da čujemo mišljenje Vaših stručnjaka u pogledu njegove adekvatnosti. Vaša misija bi bila dobro došla u svako vreme pre 14. januara 1994. koje je Vama zgodno. Pored toga, naši eksperti bi bili spremni da posete Vaše sedište i ranije da bi dali bilo kakva objašnjenja i detalje koje biste želeli pre dana Vaše misije.

Treba da dodam da mi tražimo od Komiteta za sankcije Ujedinjenih nacija da oslobodi naša blokirana sredstva u inostranstvu (rezerve centralne banke i depozite komercijalnih banaka). Nama su ova sredstva potrebna kao pokriće za našu valutu koju nameravamo da stabilizujemo 17. januara 1994. i kao zaštita za tranziciju od inflacionog finansiranja u priredu zdravog novca.

Hteo bih da iskoristim ovu priliku da izjavim da ćemo mi servisirati i otplatiti naše dugove, stare i nove, u skladu sa aranžmanima koji su ili će biti dogovoreni.“

Iz razloga koji nisu objašnjeni, predsednik Savezne vlade gospodin Kontić je potpisao ovo (i druga slična pisma), tek 28. decembra 1993, dvadeset dana pošto su pisma bila spremljena. Verovatan razlog za ovaj zastoj bio je da se on nije slagao sa Programom, kako su to indicirale diskusije u Saveznoj vladi i drugde u ovo vreme.⁵⁸ Zastoj je skoro onemogućio da misije za ocenu Programa i eventualnu pomoć stignu na vreme, čak i da je postojala dobra

⁵⁸ Negativan stav gospodina Kontića prema Programu monetarne rekonstrukcije je bio opšte znanje. Čak i nedavni „Profil“ koji je o gospodinu Kontiću napisao beogradski „Građanin“ (3. jun 1997) povodom novog Kontićevog mandata za predsednika Savezne vlade, je pisao pod „Činjenice“: „Negirao je da postoje razlike između republičke i Savezne vlade u vezi sa Avramovićevim programom, ali ga je podržao tek posle Šainovića.“

volja da nam se pomogne. Međunarodni monetarni fond je poslao učtiv negativan odgovor: oni nam nažalost sada ne mogu pomoći s obzirom na postojeće međunarodne okolnosti (ovo je po svoj prilici bilo pozivanje na sankcije), ali se nadaju da će u budućnosti to biti moguće. Svetska banka, koliko je meni poznato, nije odgovorila, ali je moguće da je odgovor zaglavio u nekom ćošku naše administracije, a da o tome mene niko nije obavestio. Ne znam kakav je odgovor došao od Ujedinjenih nacija: sigurno je bio negativan. Odgovor Evropske banke je bio da ne mogu sa nama da razgovaraju jer još nismo bili zemlja članica. (Bili smo podneli zahtev za prijem u članstvo negde uoči izbijanja građanskog rata u Jugoslaviji, ali je procedura bila obustavljena sa izbijanjem rata.) Ja sam negde zagubio ovu korespondenciju, ali mislim da se dobro sećam odgovora Evropske banke: gospodin De Larosiere, predsednik Evropske banke i ranije izvršni direktor (tj. generalni direktor u našoj terminologiji) Međunarodnog monetarnog fonda i guverner centralne banke Francuske, otvoren i hitar gospodin, malog rasta i bez dlake na jeziku, dodao je u odgovoru da je međunarodno javno mišljenje tada, početkom 1994, bilo tako neraspoloženo prema Jugoslaviji da ukoliko ne dođe do masivne promene mi ne bi trebalo da gajimo nade u skoro članstvo. (De Larosiere je sa Jugoslavijom imao vrlo dobre odnose do rata 1991.)

Tako smo uprkos odlučnom i kako se kasnije pokazalo efikasnom programu, bili ostavljeni sami sebi da se izvlačimo iz jedne od najgorih inflacija koje je svet video, zemlja u ratnom okruženju i pod blokadom, bez dovoljne podrške čak i od svoje sopstvene federalne vlade. Gori uslovi se nisu mogli zamisliti.

Ali ja sam predvideo da ćemo možda morati sami, sa samo sopstvenim sredstvima. Poslednji paragraf Izveštaja Ekspertskog tima o Programu monetarne rekonstrukcije glasio je:

„Ukoliko ovi zahtevi (poslati međunarodnim organizacijama) ne budu naišli na zadovoljavajuće odgovore, vladi se preporučuje da krene napred sa sprovođenjem Programa kako je predviđeno (17. januara 1994. – ovo je bio originalni cilj). U međuvremenu, razmotrićemo koja sredstva mogu biti upotrebljena za obezbeđivanje tranzicije pod ovakvim nepovoljnim okolnostima.“

Od 8. decembra kada sam poslao gospodinu Kontiću materijal za međunarodne organizacije, do 27. decembra kada je održan ključni sastanak o Programu u sali za konferencije predsednika Miloševića, proveo sam u traženju alternative koja bi nam dala nešto dopunskih sredstava. To je bila upotreba paralelne valute: simultana upotreba, tj. simultano važenje, novog i starog dinara.

RAZLOZI ZA UPOTREBU PARALELNE VALUTE I NJENI MODALITETI

Uvođenje nove konvertibilne valute je značilo rizik gubljenja rezervi deviza i zlata. Bez inostrane podrške ovim rezervama, morali smo da štedimo na sopstvenim rezervama do maksimuma, a da još uvek obezbedimo konvertibilnost. Mi smo bili obavezni, prema Programu, da obezbedimo 100% pokrivena novog (super) dinara devizama i zlatom bar u početnom periodu. Nove emisije su bile potrebne za finansiranje budžeta i oživljavanje privrede dok se budžet ne bude uravnotežio ili bar dok ne bude mogao da bude finansiran od strane tržišta kapitala koje onda nije postojalo. Naše mogućnosti finansiranja budžeta i privrede su stoga bile maksimalno jednake stoku deviza i zlata. Ukoliko bi ovaj stok pao usled domaće kupovine deviza, utoliko bi se smanjile mogućnosti finansiranja budžeta i privrede i utoliko bi bila bliža opasnost krize nelikvidnosti. Jedan od načina smanjenja pritiska na rezerve bi bilo zadržavanje starog dinara u opticaju, paralelno sa uvođenjem super dinara, s tim da stari dinar ne bi bio konvertibilan, za jedan privremeni period: nekonvertujući stari dinar, i blokirajući svako povećanje njegove količine, mi bismo štedeli u devizama dokle god je paralelni režim trajao, tako da bi emisije novog (super) dinara bile rezervisane za novo finansiranje države i privrede do maksimuma datog stokom deviza i zlata. Stara valuta bi pomogla u održanju zaposlenosti.

Ideja o paralelnoj valuti nije bila nova. Ja sam znao da su Rusi u 1920-im godinama za izvesno vreme imali paralelnu valutu: staru depresiranu rublju i novi „čvrsti“ červonec koji je bio konvertibilan u devize i zlato. Ono što nisam znao bili su modaliteti operacije ovog sistema: imati dve valute u isto vreme je operacija nepoznatih rizika, ali je sigurno rizična. O červoncu mi je nekoliko puta govorio jedan sovjetski profesor, ukrajinskog porekla, koji je radio u Moskvi, član Ruske akademije nauka i u isto vreme član Međunarodne komisije za mir i hranu (International Commission on Peace and Food) čiji sam i ja bio član. Profesor Viktor Nazarenko se zalagao za uvođenje sistema paralelne valute u periodu tranzicije savremene Rusije. Ja sam sada pokušao da od njega dobijem detalje koji su mi bili potrebni za našu jugoslovensku operaciju i telegrafirao mu 8. decembra 1993:

„Potrebna mi je Vaša pomoć u mom radu na ekonomici tranzicije. Vi ste imali ideju uvođenja duple valute u Rusiji kao privremene mere: jedna valuta bi bila konvertibilna i stabilna, a druga (koja je sadašnja) bi bila fluktuirajuća i postepeno bi se povlačila iz sistema. Čini mi se da bi ovaj dupli standard mogao u isto vreme da uvede element stabilnosti (nova valuta), i da obezbedi likvidnost i zaposlenost (stara, sadašnja valuta), dok u izvesnom momentu stara valuta ne bi bila konvertovana u

novu i konvertibilnu valutu. Ovo se možda desilo u Sovjetskom Savezu kada je červonec bio uveden u Rusiju u 1920-im godinama, dok je stara rublja ostala u egzistenciji, ako se ja dobro sećam. Ako je moje tumačenje pravilno, Vi ste možda na pragu jednog važnog otkrića. Takva upotreba duple valute bi mogla da izbegne deflaciju u tranziciji kada je strana valuta oskudna. Kritično pitanje je za koje vrste plaćanja bi stara depresirana (i još uvek depresirajuća) valuta i dalje mogla da bude upotrebljavana dok bi koegzistirala sa novom stabilnom valutom (červoncem), verovatno za sva plaćanja, bar u odnosima sa državom, i vrlo verovatno za likvidaciju (plaćanje) starih dugova – inače bi stara valuta bila mrtva. Ali da li bi stara valuta mogla da bude upotrebljavana za servisiranje novih dugova, kontrahiranih i datih u novoj valuti (červoncu)? Gde je linija povučena, ako postoji? Zašto IMF nije razmatrao ovu upotrebu duple valute? Koji bi bili njeni nedostaci? Možda najvažnije, da li se pokazala održivom u 1920-im godinama i da li je bila od pomoći, i sa kojim tehničkim i drugim crtama ako je bila uspešna?“

Nažalost, od profesora Nazarenka nisam dobio odgovor, iako sam pokušao da dođem do njega i direktno i preko centrale naše Međunarodne komisije u Napi, Kalifornija. Takođe su bili bezuspešni moji napori da u Beogradu dođem do ovih detalja: sekretar Ekspertskog tima, dr Miroљub Hadžić, izveštio me je da nijedna od naših biblioteka u Beogradu nema literaturu o červoncu. Ako se ta literatura lako mogla naći van Rusije, to bi bilo u biblioteci Ujedinjenih nacija u Ženevi koja je nasledila biblioteku bivše Lige nacija, a ova je morala da ima materijal o červoncu: rad Lige je uključivao, u 1920-im godinama, opsežne aktivnosti na stabilizaciji valuta u centralnoj i istočnoj Evropi, organizaciji stabilizacionih zajmova ovim zemljama i opsežne studije njihovih monetarnih reformi. Stoga sam, dok je Izveštaj Ekspertskog tima bio na čitanju u Saveznoj vladi, potegao za Ženevu.

UPOTREBA PARALELNE VALUTE U SSSR-U I ISTRAŽIVANJE U ŽENEVI

U Ženevi sam došao u dodir sa mojim starim prijateljem gospodinom Radošem Stamenkovićem, bivšim visokim funkcionerom UN Ekonomske komisije za Evropu, koji mi je preporučio da razgovaram sa gospodinom Normanom Skotom (Scott), visokim funkcionerom Komisije koji je još bio aktivan. Skot je upravo onda imao u Ženevi dva britanska konsultanta po pitanjima Sovjetske privrede; jedan od njih, profesor Majkl Kejzer (Michael Kaser), iz Oksforda, koga sam ja znao od ranije, dosta je pisao o istoriji sovjetske socijalističke privrede. On je znao za epizodu červonca i uputio me na istoriju sovjetske valute koju je napisao neki profesor sa Kolumbija univerziteta u Nju-

jorku, ruskog porekla, mislim da se zvao Arzt. Ovo je bilo 23. decembra 1993, uoči Božićnih praznika: ko god je bio u Ženevi u to doba godine zna da sve praktično prestane da funkcioniše rano po podne tog dana, čak i izvanredna biblioteka Ujedinjenih nacija, za nekoliko dana, te sam morao da radim maksimalnom brzinom. Uspeo sam da nađem knjigu Arzt-a u centralnoj biblioteci, bilo je u njoj skoro sve što sam hteo da znam. Trebalo je to kopirati. Nažalost, dve mašine za kopiranje u centralnoj biblioteci su bile pokvarene (i u Švajcarskoj se to dešava); tražeći ispravnu mašinu, u skoro praznoj palati Ujedinjenih nacija, naišao sam na ispravni aparat u Pravnoj biblioteci. Šef, Italijan, bio je ne samo ljubazan da me pusti da radim, već mi je dao i ključeve da zaključam kancelariju po završetku rada jer je on odlazio kući, bilo je već tri po podne, i sve je do tada u Palati Nacija bilo prazno. Ostali smo samo Arzt, červonec i ja.

Okolnosti pod kojima je bio uveden červonec su bile sledeće: ruska papirna valuta se obezvređivala velikom brzinom 1920-ih godina, tako da su kako sovjetski preduzetnici i bogati ljudi tako i stranci koji su živeli u Rusiji koristili strane devize i zlatnike za transakcije i zaštitu svoje imovine. Jedan ruski finansijski stručnjak je tada došao na zamisao da SSSR emituje specijalnu konvertibilnu valutu u kojoj bi stranci i ruski (sovjetski) državljani mogli da drže svoja sredstva i da u njima trguju. To je bio červonec (crvena rublja) i on je odmah postigao uspeh koji je trajao oko sedam meseci. Prema vladi-noj uredbi, ne manje od 25% emisije červonca je trebalo da ima pokriće u zlatu i stranoj valuti. U stvari, ovo pokriće je prelazilo 50% izvesno vreme, a prvih meseci je iznosilo 100%. Červonec je bio emitovan (stavljen u cirkulaciju) kroz banke kao bankarski zajmovi, pre svega industrijskim i trgovačkim preduzećima. Minimalni apoen od 1 červonca bio je jednak osrednjoj radničkoj najamnini i masa červonca je bila u banknotama od 3, 5. i 10 červonca. Takve visoke vrednosti su bile upotrebljene namerno da červonec ne bi konkurisao sa nisko vrednom rubljom i da ne bi došlo do brze depresijacije červonca. U isto vreme, stanovništvo je imalo da razmenjuje ove banknote za nisko vredne rublje radi običnih kupovina.⁵⁹

Ekonomska dejstva uvođenja paralelne valute – červonca – su ocenjena visoko. „Uvođenje červonca u Sovjetskom Savezu dalo je stabilnu osnovu za ekonomske kalkulacije. U isto vreme, brzina opticaja červonca je bila manja nego brzina opticaja stare rublje, i emisija červonca je dala mogućnost povećanja realne ponude novca, ne samo nominalne. Vrednost ukupnog stoka

⁵⁹ Ovi detalji o funkcionisanju duple valute u SSSR-u su uzeti iz studije Yuri Golland-a, *Comparison of Two Successful Cases of Secondary Currency: USSR 1922-24 and Yugoslavia 1994: Similarity and Differences*, 1995. Studiju, prezentiranu u Varšavi, dobio sam ljubaznošću dr Ingrid Gazzari, administrativnog direktora Bečkog instituta za međunarodne komparativne studije.

novca od početka emisije červonca u novembru 1922. do prestanka emisije stare rublje u februaru 1924. povećala se skoro dvostruko. Ovo je omogućilo da se poveća kredit trgovini i industriji, što je dovelo do porasta proizvodnje. Na primer, industrijska proizvodnja u četvrtom kvartalu 1923. porasla je dvostruko u poređenju sa četvrtim kvartalom 1922.“⁶⁰

Prikaz ove epizode ne bi bio potpun bez opisa kraja ruske monetarne reforme. Posle sedam meseci kontrolisane emisije červonca, pojavio se u Rusiji još jedan stručnjak koji je sugerisao da je moguće emitovati veći iznos crvenih rubalja od raspoloživog pokrića u zlatu i devizama. Ovaj predlog je prihvaćen i uskoro je počeo da funkcioniše „dvojni papirni standard“ kako ga je nazvao Arzt, gde je jedna papirna valuta (stara rublja) jurila za drugom papirnom valutom (crvenom rubljom) u jednoj nekontrolisanoj inflacionoj trci. Ovo je potrajalo do 1924. godine, kada je Staljin, prezasićen valutarnim haosom koji je u SSSR-u trajao od 1917. godine, uveo monetarnu reformu, baziranu na sada kontrolisanom červoncu, koja je uz drakonske mere trebalo da dovede do uravnoteženja budžeta i zaustavljanja inflacionog finansiranja. Izgleda da je tom prilikom postreljano nekoliko finansijskih administratora i stručnjaka, ali je red bio zaveden. Staljin je imao uspeha, nova crvena rublja i finansijski integritet SSSR-a su bili uspostavljeni i stabilne finansije su trajale do početka Drugog svetskog rata. Ali crvena rublja je sada igrala samo domaću, a ne i međunarodnu ulogu.

Moj zaključak iz ovog istraživanja je bio da nema tehničkih i ekonomskih prepreka privremenoj upotrebi dvojne valute. Problem je politički – da li će se izdržati u disciplini potrebnoj za kontrolisanu emisiju nove valute i za prekid dalje emisije stare valute.

OPOZICIJA NARODNE BANKE JUGOSLAVIJE PARALELNOJ VALUTI

U svojoj odluci od 12. januara 1994, Savet Narodne banke Jugoslavije je saopštio da „smatra da se Program rekonstrukcije monetarnog sistema i strategije ekonomskog oporavka Jugoslavije ne bi mogao uspešno realizovati ukoliko bi se uveo dvojni valutni sistem jer on pretpostavlja i dvojni platni promet i paralelno vođenje knjigovodstva. Zbog toga, a u cilju uspešne realizacije Programa, predlaže se da se u zemlji izvrši zamena postojećeg novca i to prema kursu dinara za nemačku marku na dan 17. januara 1994. godine.“

NBJ očividno nije razumela ekonomske razloge za dvojni valutu: potreba uštede deviza koja je za nas u januaru 1994. bila odlučujuća, uz istovremeno održavanje volumena ukupne kupovne snage unutar zemlje. Ja bih razu-

⁶⁰ Goland, op.cit., str. 3.

meo opoziciju Narodne banke da je bila zasnovana na riziku nepredvidljivog kretanja vrednosti dveju valuta i problema koji bi usled toga mogli nastati. Ali knjigovodstveni argumenti mi nisu bili ubedljivi i začudio sam se da su to bili osnovi opozicije jedne centralne banke. Ja sam odbio da prihvatim predlog Narodne banke.

NAŠE ISKUSTVO SA UPOTREBOM PARALELNE VALUTE

U našem eksperimentu sa paralelnom valutom, kurs između dve valute – novog i starog dinara – bio je fiksiran kada je emitovan novi dinar: kurs se bazirao na cenama nemačke marke za dve domaće valute. Cena novog dinara je iznosila jednu nemačku marku, dok je cena starog dinara na slobodnom tržištu uoči stabilizacije iznosila 12 miliona za 1 nemačku marku, pa prema tome, i za jedan novi dinar. Značaj starog dinara u ukupnom monetarnom opticaju je brzo opadao jer su sve emisije starog dinara bile obustavljene, dok su sve nove emisije novca bile u novim (super) dinarima. Ceo eksperiment sa dve valute u opticaju je bio uspešno izveden, posle nekoliko dana umerne konfuzije. Paralelna valuta nije bila nikakva prepreka ni stabilizaciji cena, ni ogromnom porastu realnog dohotka koji je sledovao vrlo brzo posle stabilizacije 24. januara 1994. Naše iskustvo pokazuje da rekonstrukcija monetarnog sistema može biti izvedena privremenim kombinovanjem stare depresirane valute i nove stabilne valute, pod uslovom da:

- a) budu obustavljene dalje emisije depresirane (stare) valute;
- b) emitovanje nove valute bude strogo kontrolisano i na podlozi solidnih rezervi (u početnoj fazi deviza i zlata);
- c) budu uvedene realne kamatne stope na depozite u novoj valuti, koje su konkurentne sa onima u inostranstvu;
- d) depresirana valuta može biti korišćena za sva domaća plaćanja, ali ne može biti konvertovana u devize.

Ovaj dodatni („inkrementalni“) pristup rekonstrukciji monetarnog sistema štedi devizna sredstva za potrebe stabilizacije, bar u njenoj početnoj fazi. Mi smo ga upotrebili za period od šest meseci. Po isteku ovog perioda, stari dinari su bili povučeni u zamenu za nove (super) dinare. Za vreme ovog perioda, super dinar je u celini uspešno položio ispit na tržištu. Nova iskušenja su nastala kasnije. Gledajući unatrag, požurili smo sa zamenom starog dinara za novi, jer je ona, povećavajući optičaj novog dinara, dodala pritisku na novi dinar na deviznom tržištu koji se osetio u kritičnom periodu u jesen 1994. Ja snosim odgovornost što sam popustio bankama i osoblju Narodne banke Jugoslavije čiji je život bio nešto komplikovaniji sa dve umesto sa jednom valutom.

IX

DEBATE O PROGRAMU MONETARNE REKONSTRUKCIJE U VLADAMA JUGOSLAVIJE DECEMBRA 1993. I JANUARA 1994. I USVAJANJE PROGRAMA

SASTANAK KOD PREDSEDNIKA MILOŠEVIĆA 27. DECEMBRA 1993.

Godine 1993, decembra 25, na katolički Božić, upravo kada sam u Ženevi središao svoje beleške sa moga istraživanja paralelne valute, zvao me je telefonom iz Beograda gospodin Danko Đunić, direktor Ekonomskog instituta i član Ekspertskog tima da mi prenese poruku gospodina Šainovića, predsednika vlade Srbije. Trebalo je da se odmah vratim iz Ženeve i automobil gospodina Šainovića čekaće me na aerodromu u Budimpešti. (Onda nije bilo sletanja u Beograd zbog sankcija.) U Beogradu je u mom odsustvu održan sastanak jedne *ad hoc* grupe savetnika gospodina Miloševića, mislim u njegovom prisustvu, sa Ekspertskim timom radi diskusije Programa monetarne rekonstrukcije, rekao mi je Đunić, ali sastanak nije najbolje prošao jer su neke važne stvari ostale nerazjašnjene. Sastanak će se nastaviti 27. decembra 1993. u Predsedništvu Srbije na Andrićevom vencu i moje prisustvo je potrebno, na zahtev gospodina Miloševića. Ostavio sam goste u Ženevi – gospodu Jacobs-a, Amerikanca i Van Harten-a, Holanđanina, iz Međunarodne komisije za mir i hranu, kao i moju kćerku, Milu, bio-tehnologa, i pojurio u Budimpeštu i Beograd.

Gospodin Milošević je pozvao oko 20 ljudi. Tu je bio predsednik Savezne vlade gospodin Kontić; predsednik SRJ gospodin Lilić; predsednik vlade Srbije gospodin Šainović, mislim gospodin Dragan Tomić, predsednik Skupštine Srbije; gospodin Vlajko Stojilković, predsednik Privredne komore Srbije, mislim gospodin Mihailo Milojević, predsednik Privredne komore Jugoslavije; akademik gospodin Kosta Mihailović, ekonomski savetnik gospodina Miloševića; i grupa privrednika – sećam se gospodina Dušana Matkovića iz Sartida; gospodina Zlatana Peručića iz Beobanke i Saveta Narodne banke Jugoslavije; mislim gospodina Ljubiše Igića iz Beogradske banke; gospodina Dragana Tomića iz Simpa; i oko desetak drugih. Ne sećam se da li je bio prisutan gospodin Mirko Marjanović, iz Progres a i kasnije predsednik vlade Srbije, i takođe se ne sećam da li je tom prilikom govorio. Mislim da nije bilo nikoga iz Crne Gore.

Pre početka sastanka bio sam uveden u kancelariju gospodina Miloševića. Ovo je bio naš prvi razgovor o Programu, i drugi put kad sam se sa njim video. Raniji razgovor je bio o regulisanju (reprogramiranju) naših spoljnih dugova negde 1989, na inicijativu gospodina Koste Mihailovića. Ovog puta, na razgovoru o Programu, mislim da je bio prisutan gospodin Stanić, gospodin Milošević je izrazio bojazan da bi Program mogao da dovede do povećanja nezaposlenosti i nelikvidnosti. Drugo pitanje je bilo da li ćemo mi uopšte imati robe i sutra kada budemo stabilizovali – molim vidite odeljak „Karakteristike novog dinara“ u Glavi VI „Program rekonstrukcije monetarnog sistema.“ Po ovom drugom pitanju, ja sam mu rekao da će robe biti i mnogo više nego što bilo ko očekuje, čim budemo uveli novi dinar: više neće biti profita u skrivanju robe, već će biti pritisak da se dođe do para, naročito s obzirom na realnu kamatnu stopu koju uvodimo, i stoga će gro roba doći na tržište. U pogledu prve bojazni – strah od nezaposlenosti i nelikvidnosti – rekao sam da je ta opasnost realna, ali da mi jednostavno nemamo drugog izbora. Dalje štampanje starih dinara ne povećava ukupnu novčanu masu, već je smanjuje jer cene rastu brže od novčanog opticaja i plata. Doterali smo cara do duvara, rekao sam, i sada moramo u novi veliki korak, naglasio sam, ubeđen da će konvertibilnost novog dinara načiniti trik i dovesti do ekonomske ekspanzije, a ne kontrakcije. Ali rizik postoji, rekao sam, mada je po mom mišljenju neizbežan. Gospodin Milošević se zamislio, otkopčao žaket, možda je ustao iz fotelje i koračao minut-dva, ponovo pitao da li zaista nema druge alternative, i kada sam rekao da nema, pozvao me je da uđemo u salu gde su savetnici čekali.

Ja sam pozvao nekoliko članova Ekspertskog tima, mislim gospodina Dejana Popovića za fiskalni problem, gospodina Nebojšu Savića za banke, gospodina Stanića za strukturne promene, da uvedu pojedine komponente Programa, a ja sam dao generalni pregled, sa naglaskom na uvođenje nove valute i njene konvertibilnosti i na ukidanje svih administrativnih kontrola. Prisutni su se onda izjašnjavali. Mislim da je većina bila za uvođenje Programa. Kategoričan u tom pogledu je bio Kosta Mihailović. Dragan Tomić (Simp) je imao rezerve; kasnije mi je jednom prilikom rekao da misli da su ga te rezerve koštale mesta predsednika vlade koje bi inače verovatno mogao da dobije. Najrezervisaniji su mislim bili gospoda Matković i Peručić: njihov stav, ako sam ih pravilno razumeo, bio je da je ovo „monetaristički“ program koji će verovatno negativno pogoditi radničku klasu. Ovaj argument se čuo i drugde tih dana; na njega se pozvala i Savezna vlada u svom kominikeu od 28. decembra 1993. (molim vidite sledeći odeljak) u kome je govorila o „neizbežnosti deflacionog šoka.“ Teza da Program rekonstrukcije monetarnog sistema ne vodi računa o proizvodnji i zaposlenosti je bila jedna od pogrešnih predrasuda koja je rezultirala iz nedovoljnog razumevanja (1) da je upravo hiper

inflacija bila ta koja je vodila padu proizvodnje i zaposlenosti usled pada realne kupovne snage i da se ona, hiper inflacija, morala eliminisati da bi došlo do popravljavanja socijalne situacije, i (2) da je ubacivanje zdravog novca u prirodu, što je bila osnova predložene rekonstrukcije monetarnog sistema, trebalo da vodi povećanju proizvodnje i zaposlenosti, kao što je praksa vrlo brzo u 1994, već prvih meseci, potvrdila.

Sastanak od 27. decembra se završio zaključkom gospodina Miloševića da je sada potrebno da Savezna vlada zajedno sa Ekspertskim timom pretrase Program monetarne rekonstrukcije u detaljima i donese instrukcije za njegovu primenu. Savezna vlada je trebalo da obrazuje radnu grupu koja treba da počne da radi odmah, prema Miloševiću.

Jedna od odluka donetih na sastanku od 27. decembra je bila da se pored rezervi zlata i deviza koje će staviti na raspolaganje Narodna banka Jugoslavije (tzv. Pul I), pokuša stvaranje još jedne rezerve: Pul II u koji bi uložili devizna sredstva, za godinu dana, banke i preduzeća, i kojom bi se raspolagalo za potrebe Programa. Ideja je bila da se predupredi opasnost eventualne budžetske krize i krize nelikvidnosti. Pul II je bio formiran tokom primene Programa: gospodin Stanić, kao novopostavljeni vice guverner NBJ, bio je nadležan za organizaciju i sprovođenje ovog dela rada. Rezultati su bili skromni, prema podatku koji imam, do 8. avgusta 1994. skupljeno je bilo nešto ispod 30 miliona dolara. Sredstva su bila dobijena od 40 banaka, na dvogodišnji otplatni rok.

Tokom jedne od kasnijih diskusija, Žarko Trbojević, vice guverner NBJ, predložio je da se stvori Pul III za podršku Programa monetarne rekonstrukcije na bazi uloga lica koja žive u inostranstvu, uključujući sadašnje i bivše jugoslovenske državljane. Prvenstveno se mislilo na lica koja žive na Kipru, ali i drugde. Istu ideju je često iznosila gospođa Borka Vučić, direktor filijale Beogradske banke na Kipru, sada predsednik Beogradske banke. Ništa nije ispalo od ove ideje. Kapital je počeo da ulazi u Jugoslaviju, verovatno od bivših i sadašnjih Jugoslovena u inostranstvu, u 1996. kada su naše kamatne stope dostigle fantastični nivo od 15% mesečno (435% na godišnjem nivou), omogućavajući da se kapital učtvarostruči za godinu dana. U kretanju kapitala nema sentimentalnosti, on ide tamo gde se isplati i gde su kamatne stope dovoljno visoke da apsorbuju rizike i nepoverenje, a organizacione forme će se već naći. Ali naše katastrofalne visoke kamatne stope su dovele do krize nelikvidnosti koja je postala markantna crta naše privrede tokom poslednje dve i po godine.

KONFUZIJA NA SEDNICI SAVEZNE VLADE 28. DECEMBRA 1993.

Kako je bilo odlučeno na sednici kod gospodina Miloševića 27. decembra, održana je sednica Savezne vlade pod predsedništvom gospodina Kontića 28. decembra 1993. Ali ova sednica nije razmatrala primenu Programa monetarne rekonstrukcije kao što sam ja razumeo Miloševićev zaključak, već je takođe imala pred sobom za razmatranje i dokument Savezne vlade „Ekonomska politika Savezne vlade za 1994. godinu“, koji je sadržao ekonomski program različit od Programa monetarne rekonstrukcije (molim vidite odeljak „Program Savezne vlade“ u Glavi VII „Alternativni programi“). Opšti zaključci sa sednice od 28. decembra, koji su bili formulisani od strane Savezne vlade (obično lično od strane gospodina Kontića), govorili su o *programima*, a ne o specifičnom Programu, što je ostavilo potpuno otvorenim šta se ustvari odlučilo:

„Jedinstvena ocena sa ovog sastanka je da se bitno moraju preduzeti energične mere za obaranje hiper inflacije, što je osnovna postavka navedenih programa. Nesporno je da su za to neophodne oštre restrikcije u monetarnoj politici, smanjivanje javne potrošnje, posebno deficita u njoj, povećavanje realnih izvora za napajanje ove potrošnje i veoma snažan socijalni program, bez koga nema uslova za realizaciju antiinflationog programa, ma kako on bio koncipiran. Ovo je istovremeno i neizbežan uslov za rekonstrukciju monetarnog sistema u Jugoslaviji, za stvaranje zdrave domaće valute i za zaustavljanje daljeg smanjivanja proizvodnje, odnosno za njen postepen oporavak. Takođe, jedinstvena je ocena da odgovarajući program treba odmah primeniti, nezavisno od ocene koliko će još dugo trajati sankcije međunarodne zajednice prema našoj zemlji i kada će one biti ublažene, odnosno ukinute. Istovremeno, kao jedno od najznačajnijih pitanja jeste kako najbezbolnije prebroditi početni period sprovođenja programa (oko dva do tri meseca), obzirom na realnu činjenicu da će se na početku pojaviti tzv. deflacioni šok.“

Na sednici od 28. decembra 1993. bio je formiran „Operativni štab“ kojim će rukovoditi potpredsednik Savezne vlade Jovan Zebić, u sastavu dr Milutin Ćirović, dr Oskar Kovač, Zarija Martinović, Božidar Gazivoda, Vuk Ognjanović, Milorad Unković, Velibor Popović, Dragoslav Jovanović, Vojislav Knežević, Žarko Trbojević, Miša Jandrić, iz Ekspertskog tima Dragoslav Avramović, dr Zoran Popov i dr Dejan Popović i predstavnik vlade Crne Gore (ime će biti naknadno potvrđeno), sa zadatkom da izvrši sve neophodne pripreme ovog programa, odnosno moguće ublažavanje problema koji će biti izuzetno teški u januaru 1994. godine. Ovaj štab bi istovremeno predstavljao i stalno radno telo za sprovođenje programa, računajući i sa snažnim kontrolnim me-

hanizmima koji su već u pripremi. Prvi sastanak ovog štaba zakazan je za sutra, 29. decembra 1993. sa početkom u 19 časova.

Prema mom sećanju, „Operativni štab“ se nije sastao ni 29. decembra, ni tokom sledećih nekoliko kritičnih dana.

Sednici Savezne vlade od 28. decembra prisustvovao je i gospodin Lilić, onda predsednik Savezne Republike Jugoslavije. Gospodin Lilić je podržavao Program monetarne rekonstrukcije i hteo je to da kaže. Gospodin Kontić, predstavljajući ga pri dolasku, rekao je da on, Lilić, nema prava da učestvuje u radu vlade. Gospodin Lilić je ipak govorio na sednici, ako se dobro sećam, podržavajući Program.

Da konfuzija na sednici od 28. decembra nije bila slučajna, niti da je bio slučajan kominike sa ove sednice, pokazala je Tanjugova vest objavljena 5. januara 1994, pod naslovom „Ekonomska politika Savezne vlade u ovoj godini: oštro protiv inflacije – tek u drugoj polovini godine?“. Ova vest je u svom uvodnom delu glasila:

„Osnovni cilj ekonomske politike Savezne vlade u ovoj godini je radikalno obaranje hiper inflacije sa čime se, međutim, po mišljenju stručnjaka, može računati tek kada počne ublažavanje sankcija i odmrzavanje jugoslovenskih sredstava u inostranstvu.

Zato se tokom januara, po svojoj prilici, mogu očekivati samo neke od mera za gašenje glavnih žarišta inflacije.

Rad štamparije novca u Topčideru biće usporen, a javna potrošnja prikočena. Ali ni jedno ni drugo, najverovatnije ne u meri koje bi zahtevalo naglo i brzo kresanje hiper inflacije i prelazak na zdrav novac ... Na oštre zahvate najverovatnije treba računati u drugom polugođu, kada je i ublažavanje sankcija izvesnije.“

POHODI NA VLADINE ZGRADE UOČI NOVE GODINE 1994.

Godine 1993, 29. ili 30. decembra Stanić i ja smo imali sastanak sa gospodinom Šainovićem u predsedništvu vlade Srbije radi pripreme operacije Pula I – koliko deviznih sredstava bi bilo na raspolaganju u Narodnoj banci za obezbeđenje likvidnosti i za finansiranje deficita države u januaru 1994. Trebalo je da dođe i pretstavnik Narodne banke Jugoslavije, sada se ne sećam ko. Stanić i ja smo pokušali da dođemo u dodir sa „Operativnim štabom“ u Saveznoj vladi, ali od njega nije bilo ni traga ni glasa. Ovo je za mene bila lekcija iz funkcionisanja naše administracije: svaki veliki praznik znači da ceo državni aparat prestane da radi tri, četiri, pa i nedelju dana, bez obzira kakva kriza može biti u toku. U tom pogledu, mi smo verovatno jedinstvena država.

A problemi tih dana, uoči Novi godine, bili su stravični. Jedva smo počeli razgovor sa gospodinom Šainovićem, kada je u sobu upao gospodin Dragoslav Jovanović, onda potpredsednik vlade Srbije i kasnije naš ambasador u Brislu. Izgleda da je u pripremi bio pohod penzionera na zgrade vlade Srbije, sa protestom protiv gladi. Ovo je trajalo nekoliko sati. Gospodin Stanić i ja smo se povukli u posebnu sobu u predsedništvu vlade. Nije se grejalo: bilo je strahovito hladno, i Beograd je bio u magli. Sumorniji dan se nije mogao zamisliti. Po čestim dolascima kurira i užurbanim konferencijama u Šainovićevoj kancelariji čovek je imao utisak da smo bili na ivici revolucije. Kako je vlada uspela da umiri demonstrante nije mi bilo jasno: možda je tog dana izvršeno novo plaćanje plata i penzija u poslednjem momentu. Ali nikada neću zaboraviti taj dan. Da nisu nastupili praznici za Novu godinu i pravoslavni Božić, imao sam utisak da je na ulicama moglo da se desi svašta: činjenica da su ljudi ostali kod kuća za praznike onemogućila je koncentraciju radnika i službenika do koje bi inače moglo doći. Gospodin Šainović nam se izvinio što toga dana nismo mogli da obavimo posao zbog koga smo se našli. Ovo je verovatno bio jedan od najtežih dana u njegovom životu.

DISKUSIJE U SAVEZNOJ VLADI I NJENOM „OPERATIVNOM ŠTABU“

U Saveznoj vladi su postojale tri struje gledišta na Program monetarne rekonstrukcije. Prva je bila odlučna opozicija. Njen najglasniji predstavnik je bio profesor Oskar Kovač, čija je titula u vladi onda bila koordinator na izradi programa Savezne vlade; a njemu se pridružio i profesor Milutin Čirović, predsednik Ekonomskog saveta Savezne vlade, iako je on saradivao u Ekspertskom timu. Profesor Kovač je stajao na gledištu da će svaki pokušaj drastične stabilizacije, na šta je Program išao, pretrpeti neuspeh i da treba i dalje raditi na postepenoj stabilizaciji kroz postepenu redukciju stope porasta novčane mase. Na moju primedbu da ovakva stabilizacija više ne funkcioniše jer cene rastu brže od porasta novčane mase, te stoga se one vrlo teško mogu postepeno smiriti, dr Kovač nije imao odgovor. Takođe nije imao odgovor na primedbu da su svi naši mini-stabilizacioni programi pretrpeli neuspeh, dok bi drastično obustavljanje štampanja starog novca bez istovremenog uvođenja nove valute nosilo rizik oštre deflacije.

Druga struja je prihvatila Program monetarne rekonstrukcije, ali nije mogla da smisli njegove „liberalističke“ elemente. Diskusija se zakovala oko konvertibilnosti. Moja ideja je bila da novi dinar bude konvertibilan kako za firme tako i za građane, i da jedina restrikcija bude na očevodne transfere kapitala. Za naše kadrove odrasle pod deviznom kontrolom i pod okolnosti-

ma u kojima je strana valuta skoro uvek bila dragocena jer je dinar bio suviše jevtin, bilo je nezamislivo da ćemo sutra prodavati (tj. da će banke prodavati) devize bez ograničenja. Oko ovoga su trajale brojne diskusije i na kraju je usvojen kompromis da se ograniči prodaja deviza građanima na 100 DM po licu, s tim da oni mogu da traže dopunske devize za kasniju isporuku. Našim funkcionerima nikako nije ulazilo u glavu da je najbolja odbrana dinara ona u kojoj nema administrativne odbrane i da ograničenja neizbežno vode poja-vi crnog slobodnog kursa.

Treća struja je želela da doprinese rekonstrukciji monetarnog sistema. Ona je aktivno učestvovala u modeliranju budućih operacija i kreditne multiplikacije do koje se moglo očekivati da će doći. U živoj i korisnoj diskusiji koja je po ovim pitanjima vođena naročito se istakao ondašnji ministar spoljne trgovine gospodine Milorad Unković.

Gospodin Momir Pavličević, ministar industrije i prominentni član vlade Srbije u ovo vreme, sada predsednik Privredne komore Srbije, saopštio je svoje utiske o odnosima između naših vlada po pitanju stabilizacije: „Mi smo kao vlada hteli da uđemo u obračun sa inflacijom. Ali Savezna vlada je tada imala svoj pristup i neki svoj program koji se bitno razlikovao od našeg. Hteli su postupno obaranje inflacije, u roku od šest meseci. Neka sada priča ko šta hoće, ali program dr Avramovića je ustvari program kabineta mr Nikole Šainovića. Mi smo prvo morali da ubedimo naše rukovodioce (istina ne sve) u Srbiji, pa naše ministre u Saveznoj vladi, pa crnogorsku vladu i njihovo rukovodstvo da je obračun sa inflacijom na ovaj način moguć. A to nije išlo tako brzo. Niko nije verovao u mogućnost finansiranja budžeta bez deficita ... Mi jesmo bili vlada za čiji se mandat vezuje najveća inflacija u svetu, ali mi smo i vlada koja je tu istu mega inflaciju oborila na nulu primenom današnjeg programa i dva meseca primenjivala taj program, stvarajući čvrste osnove za njegov dalji razvoj. Tek posle nas, tačnije 18. marta 1994. godine dolazi novi kabinet sa mandatarom Mirkom Marjanovićem.“ U odgovoru na pitanje da li je dok je program pravljen bio siguran u njegov uspeh, gospodin Pavličević je odgovorio: „Ne. Bio je to jedan veliki rizik ili kako je to dr Avramović jednom prilikom rekao, ‚velika avantura,‘ ali mi jednostavno nismo imali drugog izbora. Na sreću svih nas, to je uspelo zahvaljujući pre svega poverenju i samom tvorcu dr Avramoviću koji je odmah zadobio poverenje naroda, javnosti i najvećeg dela štampe. Nikakvu materijalnu podršku ni spolja ni iznutra nismo imali, nikakve pare ni od koga nismo dobili.“⁶¹

⁶¹ Intervju sa Mirjanom Zec, *Avramovićev program je u stvari program Šainovićeve vlade*, Argument, 4. novembra 1994.

ODLUKA U BOTIĆEVOJ VILI 7. JANUARA 1994: USVAJANJE PROGRAMA MONETARNE REKONSTRUKCIJE

Na pravoslavni Božić 7. januara 1994, gospodin Stanić i ja smo radili na redakciji i sređivanju za štampu izveštaja Ekspertskeg tima, kada smo od kancelarije gospodina Miloševića dobili poziv da odmah dođemo na sastanak u Botićevoj vili na Dedinju. Ovo je vila Srbije gde se gospodin Milošević često sastaje sa saradnicima. Ovom sastanku su prisustvovali gospoda Momir Bulatović, onda predsednik Republike Crne Gore, Milo Đukanović, predsednik vlade Crne Gore, Krunislav Vukčević, potpredsednik vlade Crne Gore, Šainović, Gazivoda (NBJ) i možda Zebić, savezni ministar finansija. Gospodin Kontić nije bio prisutan. Cilj sastanka, bilo je jasno, bio je da donese konačnu odluku o prihvatanju Programa. Ovo je bio prvi sastanak sa predstavnicima Crne Gore po pitanju Programa, kome sam ja prisustvovao. Pretreseni su sada ponovo bili glavni argumenti i ponovo ocenjeni rizici. Odlučujući moment je nastao kada je gospodin Bulatović rezimirao problem. Kako je on shvatio, sada je naš novčani opticaj bio vredan oko 60 miliona maraka i mi ga ne možemo povećati štampanjem daljih starih dinara jer cene rastu brže nego štampanje para. S druge strane, Avramović nudi rešenje kojim se ubacuje u privredu 300 miliona maraka (novi dinari u protivvrednosti devizne i zlatne rezerve od 200 miliona dolara). Jasno je da je ovo drugo rešenje bolje čak i kada ne bi bilo jedino moguće.

Program je bio prihvaćen i datum stupanja na snagu utvrđen za 24. januar 1994. Narodna banka nije mogla da bude gotova ranije sa novim novcem.

Kasnije sam čuo, ne sećam se od koga, jednu ciničnu verziju razloga zbog koga je konačno bio usvojen Program monetarne rekonstrukcije na bazi novog konvertibilnog dinara po kursu 1 dinar jednak 1 DM. Po ovoj ciničnoj verziji, glavni razlog je bio da više nije bilo hartije za štampanje starog dinara jer je on iziskivao ogroman broj nula, a time i prostora i hartije za veće apoe – više hartije nego što je Narodna banka imala ili mogla da pribavi. (Hartija koju smo onda upotrebljavali za izradu novčanica bila je dosta primitivna, ali je ipak bila specijalna koja se nije mogla lako duplirati za izdavanje falsifikovanog novca.) Drugim rečima, nisu to bili argumenti ekonomske logike koji su konačno doveli do odluke da se ide u novi stabilni dinar, već jednostavna činjenica da je nedostajao papir za štampanje starih para. Delimično u prilog ove cinične verzije išla je izvesna konfuzija koja je izgleda vladala u Zavodu za izradu novčanica Narodne banke polovinom januara. Prema Politici od 15. januara 1994, „na osnovu izjave koja je stigla iz Trezora Narodne banke Jugoslavije juče je postalo gotovo izvesno da program ekonomskog oporavka koji se sa nadom očekuje – neće moći da počne da se primenjuje kako

je ranije zamišljeno 17. januara. Vojislav Tomić, generalni direktor ovog Trezora nedvosmisleno je, naime, rekao da su nalog za štampanje novih novčanica dobili isuviše kasno da bi tako kratak rok mogao da bude ispoštovan.⁶²

Ja ne verujem da je ova cinična verzija bila tačna. Pretpostavljala bi da su sastanak u Botičevoj vili i viščasovna diskusija 7. januara 1994. bili inscenirani.

FORMALNA SAOPŠTENJA VLADA

Vlada Srbije objavila je prihvatanje Programa rekonstrukcije monetarnog sistema i strategije ekonomskog oporavka Jugoslavije u 1994. godini 10. januara 1994. i preporučila Saveznoj vladi da ga odmah usvoji. Pod predsedništvom gospodina Šainovića vlada Srbije je izjavila da Program smatra „najcelishodnijim načinom izlaska iz krize.“

Vlada Crne Gore je 11. januara 1994. poslala niz komentara adresovanih predsedniku Savezne vlade:

- a) Materijal je sa teorijskog stanovišta konzistentan, naučno fundiran, i raznovrstan, ali sa metodološkog aspekta nedovoljno zaokružen. Program je više prilagođen otvorenoj privredi, što bi podrazumevalo podršku inostranog kapitala, slobodne trgovinske i druge transakcije za njegovu realizaciju, odnosno u dovoljnoj meri ne respektuje uslove blokade i delovanje sankcija međunarodne zajednice i svodi ga isključivo na ograničene i već u znatnoj meri iscrpljene materijalne i finansijske resurse.
- b) Program nije na adekvatan način izrazio sve segmente ekonomske politike, te nije u punoj meri operativan, osim u delu monetarne sfere.
- c) Uslov za realizaciju ovog programa, po oceni vlade, je potpuna unutrašnja integracija, što podrazumeva slobodan protok roba i kapitala na suženom jugoslovenskom prostoru, kao i potpunu kontrolu robnih i novčanih tokova sa okruženjem. Pri tome, mora se uspostaviti vlast Narodne banke Jugoslavije kao centralne monetarne institucije i jedine emisione ustanove na prostoru SRJ, uključujući i punu kontrolu nad Službom platnog prometa.
- d) Manjkavost Programa je što nije testiran i što nisu izvedeni svi potrebni bilansi i efekti programiranih mera, pa njegova implementacija u velikoj meri sa sobom nosi rizike i visoki stepen odgovornosti za uspeh njegove realizacije.

⁶² Anđelka Čubrilo-Kosovac, *Štampanje novca odlaže program*, Politika, 15. januar 1994.

- e) Kako rehabilitovati proizvodnju i robno tržište? Program proizvodnju u potpunosti prepušta tržištu i sopstvenim potencijalima za obezbeđenje posebno obrtnih sredstava, što dovodi u sumnju održavanje proizvodnje i na dosadašnjem nivou.
- f) Kako ublažavati nastale socijalne probleme kao posledicu rigidne monetarne politike, posebno kada se iz Programa vidi samo rešenje za prvi mesec i izvori sredstava se zasnivaju na robnom bilansu (30%) i stabilizacionom dinaru (100 miliona US dolara).
- g) Deficiti nisu bili jasno identifikovani (vojska, ne-ekonomski odliv, policija, socijala i dr.).
- h) Funkcija stabilizacionog dinara, kao platežnog sredstva, sa pretenzijom interne konvertibilnosti valute, nije dovoljno definisana. Činjenica da NBJ raspolaže sa ograničenim deviznim rezervama i da se one upotrebe za pokriće dela deficita javnog sektora, vlada izražava bojazan da li je moguće obezbediti stabilnu podlogu za njegovo emitovanje.
- i) Programom nije dat jedinstveni pristup svim resursima kojima raspolaže SRJ, a posebno kada se imaju u vidu kapaciteti pomorske i turističke privrede.
- j) Programom nije razrađen na adekvatan način regionalni razvoj, a posebno funkcije razvojne banke.

Ovo su u celini bile ozbiljne primedbe, kao i ozbiljna pitanja, mada se na većinu moglo odgovoriti. Specifično: Primedba (a) da je Program bio više prilagođen otvorenoj privredi i da se svodio na ograničene i iscrpljene materijalne i finansijske resurse nije bila opravdana – pod blokadom mi smo morali da se oslonimo na sopstvene rezerve, one su bile znatne i u devizama i u robi, u odnosu na naš dohodak koji je bio drastično reducirana usled hiper inflacije. Primedba (b) da je Program bio suviše monetaristički nije bila opravdana takođe: naš centralni problem početkom 1994. bio je teško bolestan novac i primarni naglasak na rekonstrukciji monetarnog sistema bio je neophodan. Primedba (c) da je protok roba i kapitala trebalo da bude slobodan unutar Savezne Republike Jugoslavije bila je opravdana. Sugestija da je emisiona funkcija morala da bude centralizovana u Narodnoj banci bila je već uključena u Program. Sugestija da Služba platnog prometa treba da bude stavljena pod kontrolu Narodne banke bila je opravdana: nažalost, ni ja ni ostali članovi Ekspertskog tima nismo onda znali od kolikog značaja su bile operacije Službe za kretanje novčane mase i njenu raspodelu. Primedba (d) da Program nije bio testiran i da nisu bili izvedeni „potrebni bilansi“ nije bila opravdana: ceo Program je bio zasnovan na pretpostavci da zalihe moraju biti znatne u uslovima hiper inflacije i negativnih kamatnih stopa i da stoga „materijalni bilansi“ nisu bili potrebni; ova pretpostavka se pokazala tačnom to-

kom prvih predvidljivih šest meseci po stupanju Programa na snagu. Bojazan izražena u komentaru (e) – da se proizvodnja možda neće moći održati čak i na nivou od januara 1994. – takođe je bila neopravdana. Ja sam u Programu pošao od pretpostavke da će stabilnost valute i povećanje realne kupovne snage dovesti do povećanja realne tražnje; da će stabilnost cena i uvođenje realnih kamatnih stopa naterati vlasnike zaliha da ih prodaju i time obezbede početnu ponudu roba; i da će konsekventni pad zaliha, zajedno sa otvaranjem profitnih marži usled ukidanja kontrole cena, voditi povećanju proizvodnje – molim vidite odeljak „Diskusija u Ekonomskom savetu Srbije 18. oktobra 1993“ u Glavi IV. Ove pretpostavke su se pokazale opravdanim. Primedba (f) o naraslim socijalnim problemima kao rezultat verovatne rigidne monetarne politike pokazala se neopravdanom jer je uspeh Programa u povećanju proizvodnje i stabilnosti cena doveo do povećanja zaposlenosti i naročito realnih plata. Komentar (g) o potrebi detaljnije identifikacije rashoda i deficita je bio opravdan. Primedba (h) da li su devizne rezerve NBJ mogle biti nedovoljne da obezbede stabilno pokriće za emitovanje novog dinara nije bila opravdana jer je ukupna novčana masa uoči lansiranja novog dinara iznosila ekvivalent od svega 40 miliona US dolara, dok su rezerve deviza i zlata NBJ iznosile 300 miliona, tj. sedam i po puta više. Primedba (i) da Program nije obratio dovoljnu pažnju pomorstvu i turizmu bila je delimično opravdana: za pomorstvo pod uslovima blokade nije bilo moguće nešto uraditi, ali ja sam kasnije, kao guverner NBJ, odobrio finansiranje koštanja održavanja naših brodova u inostranim lukama; dok je turizam doživeo veliku obnovu u sezoni 1994. kada se lični dohodak u SRJ dramatično povećao sa stabilizacijom valute, mada se mora dodati da turizmu nije data dovoljno značajna državna pažnja kakva je data poljoprivredi, iako turizam ima sličan značaj u Crnoj Gori kao poljoprivreda u Srbiji. Konačno, komentar (j) je bio tačan – da u Programu nije obraćana pažnja regionalnom razvoju i stvaranju razvojne banke – ali mi onda nismo mogli ovim potrebama da damo prioritet; on je morao da ide snabdevanju obrtnim kapitalom već postojećih kapaciteta i u Srbiji i u Crnoj Gori.

Uprkos ovim primedbama, predsednik vlade Crne Gore gospodin Milo Đukanović je zaključio pismo gospodinu Kontiću od 11. januara 1994, davanjem podrške Programu „Rekonstrukcija monetarnog sistema i strategija ekonomskog oporavka Jugoslavije“:

„Imajući u vidu ozbiljnost ekonomske situacije u SR Jugoslaviji, te da produžavanje ovakvog stanja vodi privredu u totalni finansijski i proizvodni kolaps sa nesagledivim socijalnim i drugim posledicama, Vlada smatra da se na ponuđenom Programu, uz potrebne korekcije i dorade, može tražiti izlaz iz situacije koja iz dana u dan postaje sve teža.“

Savezna vlada je usvojila Program 16. januara. Niko od Savezne vlade nije hteo da se pojavi pred brojnim novinarima i dâ formalno saopštenje u Palati Federacije te noći. Potpredsednik gospodin Zebić je samo kratko pri izlazu iz konferencijske sale rekao da više nema nesuglasica i da Program oficijelno stupa na snagu 24. januara. I najviši funkcioneri NBJ, gospoda Gazivoda i Trbojević, su nestali. Ostalo je vice guverneru za monetarna pitanja, gospodinu Banoviću, da objašnjava kako i kada će Narodna banka primenjivati Program. Meni je palo u dužnost, iako nisam imao nikakvo zvanično svojstvo osim predsedavajućeg Ekspertskog tima, da kažem da je Savezna vlada zvanično prihvatila Program na svojoj sednici te večeri.

Od podnošenja Programa monetarne rekonstrukcije 5. decembra 1993. do njegove primene 24. januara 1994. prošlo je pedeset dana. Za sve potrebno razmatranje, odluke i tehničke pripreme verovatno nije trebalo više od dvadeset dana, s obzirom na ogromni prioritet slamanja inflacije u to vreme. Ogromna šteta je bila naneta našoj privredi, i, još važnije, ogromno stradanje je bilo naneto našem narodu ovim ekstra mesecom odlaganja, pod hiper inflacijom sa glađu i zimom.

*NEFLAGANJA I KRITIČKE OPSERVACIJE
NEKIH SARADNIKA NA PROGRAM
MONETARNE REKONSTRUKCIJE, JANUARA 1994.*

Četiri saradnika su izrazili neslaganja ili rezerve sa nekim aspektima Programa (kako je bio redigovan) početkom januara 1994: profesor Ljubomir Madžar koji je bio saradnik Ekonomskog instituta u studijama koje je ovaj pripremio za Program, i profesori Nebojša Savić, Dejan Popović i Tomislav Popović koji su bili članovi Ekspertskog tima.

KORESPONDENCIJA SA PROFESOROM MADŽAROM

Dr Madžar je učestvovao u recenziji nekoliko specijalnih studija radenih u Ekonomskom institutu. On je tražio da se njegovo ime skine s liste saradnika. Kasnije je bio jedan od najoštrijih i najtrajnijih kritičara Programa. Profesor Madžar mi je pisao 12. januara 1994:

„Poštovani profesore Avramoviću,

Sa zaprepaščenjem sam primetio da sam u materijalu „Rekonstrukcija monetarnog sistema ...“, čiji ste urednik, naveden kao jedan od autora. Budući da u koncipiranju i formulisanoj programu nisam imao nikakvog autorskog udela, najljubavnije Vas molim da o brisanju mog imena obavestite istu onu javnost koja je došla u posed ovog materijala. Razlog za insistiranje na brisanju mog imena je jasan: ne bih hteo da mi pripadne makar i mali deo zasluga za poduhvat u kome nisam učestvovao; no, isto toliko ne bih hteo da delim odgovornost za program na koji imam suštinske primedbe i za koji sam uveren da je krajnje problematičan.

Jedino svojstvo u kome sam komunicirao sa tim programom bilo je svojstvo recenzenta. Recenzirao sam pet projekata iz tog paketa, od kojih se jedan odnosio na suzbijanje inflacije. Zavisno od svog poznavanja i uverenja, neke priloge sam hvalio a neke kudio, a najveće primedbe sam imao upravo na antiinflacioni program za koji, smatram, nisu obezbeđeni elementarni uslovi.

Primite, gospodine profesore, izraze mog dubokog uvažavanja.

Co: dr Nebojša Savić
mr Danko Đunić

Ljubomir Madžar“

Moj odgovor je sledio 14. januara 1994:

„Dragi kolega Madžar,

Hvala Vam na pismu od 12. januara povodom atribucije autorstva Vama na studije Ekonomskog instituta koje su nam pomogle u formuli- sanju Programa za monetarnu rekonstrukciju Jugoslavije.

Ja nisam imao nikakvog učešća u aranžmanima za studije, i žao mi je ako je došlo – kao što izgleda da je došlo – do nesporazuma ko je od- govoran za šta. Gospodin Stanić koji je organizovao studije i/ili gospoda Đunić i Savić će Vam odgovoriti na Vaše pismo meni.

Ja se nadam da će se ovo pitanje raščistiti na zadovoljstvo svih koji su zainteresovani. Ja ću lično učiniti sve da se problem autorstva reši na Vašu satisfakciju, i potpuno razumem da se ne slažete sa nekim delovima Programa – to je pravo svih naših građana. Ja, razume se, snosim odgo- vornost za Program.

Sa najboljim željama za Novu godinu, i poštovanjem

Kopije gospodi: Stanić

Đunić

Savić

Vaš

D. Avramović

Ime gospodina Madžara je bilo skinuto sa liste saradnika u sledećim iz- danjima Programa.

PRIMEDBE PROFESORA SAVIĆA

Profesor Nebojša Savić, član Ekspertskog tima, pisao mi je 13. janura i obja- vio u štampi svoje primedbe. Glavne su bile:

1. Gospodin Savić se nije slagao sa stavom u Izveštaju Ekspertskog tima, drugi deo, koji je glasilo: „Kontrola i zamrzavanje cena će se primeni- ti samo u izuzetnim periodima i to ne duže od tri meseca“. Dr Savić je smatrao da nikakva kontrola cena, ni pod kojim uslovima ne tre- ba da bude dozvoljena. Ja sam se slagao sa dr Savićem da je kontrola cena štetna. Ovo gledište sam branio za sve vreme mog rada na stabi- lizaciji i ekonomskoj politici uopšte. Ali sam mislio, i još uvek mislim, da za izuzetne okolnosti i za kratke periode treba ostaviti mogućnost kontrole cena. U pogledu zamrzavanja cena, složio sam se sa dr Savi- ćem da to treba izbaciti.
2. Profesor Savić je predložio da se uvede sistem pokretnih pariteta u deviznom kursu. Ja se sa ovim predlogom nisam slagao, bar u pogle- du početne faze naše stabilizacije – ovo pitanje je bilo diskutovano u Ekspertskom timu, molim vidite odeljak „Čvrsti vs. fluktuirajući kurs dinara“ u Glavi V. U momentu naše stabilizacije januara 1994. bilo je

dragoceno vezivanje kursa dinara za čvrstu valutu – nemačku marku, posle katastrofalne inflacije i fluktuacija koje smo preživeli. Gospodin Savić je mogao da bude u pravu u pogledu drugih perioda, kao možda i sada, u 1998, kada se o pokretnom paritetu može ozbiljno razmisliti kao meri za smanjenje našeg trgovinskog deficita i za olakšanje problema nelikvidnosti u našoj privredi.

3. Dr Savić je mislio da treba detaljnije razraditi pitanje uvođenja nove valute i njenog funkcionisanja pre nego što se izađe u javnost sa tom idejom jer su stvorene značajne nedoumice u tehničkom delu. Detaljnije razrađivanje od onoga do koga je došlo bilo bi, razume se, poželjno; ali za to nije više bilo vremena: naše inflaciono finansiranje kroz stare dinare iscrplo je sve mogućnosti krajem 1993, a jednostavni prestanak štampanja starog dinara bez uvođenja nove valute nosio je rizik neizdržljive deflacije. U praksi, bojazan gospodina Savića nije se pokazala dominantnom: bilo je nešto zabune za kratki period, ali privreda i stanovništvo su primili novu valutu sa spremnošću koja je bila impresivna.
4. Profesor Savić je predložio da se drastično smanji budžetski deficit od projekcije koja je bila originalno pripremljena, tj. pre nego što se znalo da nam međunarodne finansijske ustanove neće dati nikakvu finansijsku pomoć i da neće doći do deblokade naših sredstava u inostranstvu. (U pripremi originalne projekcije je učestvovao i gospodin Savić, sa gospodom Stanićem i Hinićem.) Dr Savić je bio u pravu, tražeći reviziju originalne projekcije. Ja nisam promenio projekcije, ali sam u praksi sprovodio politiku koja je skresala finansiranje budžeta od strane NBJ tokom prvih šest meseci 1994. na nivo koji je predlagao gospodin Savić.
5. Dr Savić se nije slagao sa stavom izraženim u nacrtu drugog dela Programa, u glavi o monetarnoj politici, „da će Narodna banka Jugoslavije tesno saradivati sa vrhovnim političkim vlastima u strategiji za brzi porast zaposlenosti, proizvodnje i investicija. Njena kreditna politika će biti usmerena na zadovoljavanje tražnje za kratkoročnim kreditima za proizvodnju i prodaju roba i usluga.“ Dr Savić je u ovome video krnjenje nezavisnosti Narodne banke. Meni u stvari to nije bilo ni na kraj pameti, kao što je to pokazalo moje smenjivanje sa položaja guvernera Narodne banke maja 1996. usled neslaganja sa vladinom politikom. Ali, gospodin Savić je bio u pravu jer je moja formulacija o saradnji bila neoprezna, mada sam ja na samom početku izlaganja o monetarnoj politici i ulozi Narodne banke stipulirao: „U svom poslovanju Narodna banka Jugoslavije će obezbediti stabilnost cena i deviznog kursa kao svoje osnovne zadatke.“

OPSERVACIJE PROFESORA DEJANA POPOVIĆA

Dr Dejan Popović, član Ekspertskog tima i jedan od naših vodećih fiskalnih ekonomista, kasnije dekan Pravnog fakulteta u Beogradu, pisao mi je 20. januara 1994. i objavio u časopisu *Vreme* od februara 1994. nekoliko opservacija na tekst Programa i na probleme njegovog sprovođenja, kao i na neka šira pitanja naše ekonomske politike:

1. Program je načinio napredak u odnosu na raniji izvanredno visok procenat javne potrošnje u društvenom proizvodu, procenjen za 70% u 1993, jer je za 1994. predvideo 52%; ali je po mišljenju profesora Popovića trebalo da se ide još niže, na 44%. Gledajući unatrag, profesor Popović je bio u pravu što je skrenuo pažnju na potrebe dalje redukcije javne potrošnje. Ja sam se u 1995. i 1996. uporno borio, bezuspešno, za smanjenje fiskalnog tereta (i odgovarajuće smanjenje javne potrošnje), jer je tadašnji teret ometao i stabilizaciju i obnovu investicija i privrednog rasta.
2. Profesor Popović se izjasnio protiv zamrzavanja cena, u čemu sam se ja složio s njim i sa dr Savićem.
3. U sprovođenju Programa, dr Popović se izjasnio protiv takse na firme i drumarine kao i na izlaz iz zemlje, koje je vlada donela (one nisu bile u Programu). Firmarina je bila smanjena, ali drumarina i takse na izlaz iz zemlje su ostale.
4. Dr Popović je smatrao da je bilo pogrešno što je vlada Srbije odluke o novim porezima donela uredbama umesto zakonima. Crna Gora je izabrala zakonodavni put. Zakoni su bili pravilniji put, jer su uredbe kao mehanizam uvođenja javnih dažbina u suprotnosti sa Ustavom, primetio je dr Popović.
5. Profesor Popović je naglasio potrebu postizanja političkog konsenzusa između vlade, svih vodećih političkih partija, sindikata i poslodavaca. Pitanje postizanja konsenzusa pokrenuo je i akademik Maksimović: „Nedoumica je da li su oko rigorozne primene restriktivnog programa postignuti svi neophodni politički i društveni konsenzusi.“⁶³ Važnost konsenzusa podvukao je i dr Tomislav Popović – molim vidite sledeći odeljak.
6. Profesor Dejan Popović je pokrenuo i pitanje socijalnih snaga „koje mogu izvesti preokret u našem društvu. Program koji se naziva Avramovićevim, uz sve kritike koje mu se mogu izreći, jeste program koji u biti počiva na tržišnoj orijentaciji. Nisam siguran da je vladajuća struktura svim srcem doista za njega, u punom smislu te reči. On

⁶³ Intervju u *Politici*, 12. januara 1994.

podrazumeva uspostavljanje reda u finansijama, što znači da podrazumeva napuštanje (dosadašnjeg) modela...“ Iskustvo sa krizom nelikvidnosti tokom poslednje dve i po godine i novom krizom monetarnog sistema od oktobra 1997, potvrdilo je sumnje profesora Dejana Popovića.

IZJAVE DR TOMISLAVA POPOVIĆA

Polovinom januara 1994, dr Tomislav Popović, generalni direktor Instituta ekonomskih nauka i član Ekspertskog tima, dao je nekoliko izjava u kojima se ogradio od Programa rekonstrukcije monetarnog sistema. Specifično:

1. Dr Popović je verovao da će Program pasti posle dva do dva i po meseca, uglavnom usled nedostatka sredstava. Posle toga, po dr Popoviću, zavlada bi još veća neizvesnost nego pre Programa: implicitno, očekivao je obnovu hiper inflacije. Dr Popović nije bio u pravu: dođuše, dinar je depresirao na slobodnom tržištu posle devet meseci i formalno devalvirao posle dvadeset dva meseca, ali monetarni sistem se nije ponovo raspao.
2. Dr Popović je očekivao da će Program olakšati i oživeti neke ekonomske aktivnosti, ali će u suštini predstavljati recesioni udar na postojeću proizvodnju kao celinu. Takođe je smatrao da je Program preцениo postojanje zaliha. U realnosti, došlo je do velikog povećanja proizvodnje tokom prvih devet meseci posle uvođenja Programa. Zalihe su na početku bile znatne i ovo je olakšalo održavanje stabilnosti cena tokom prvih devet meseci Programa.
3. Dr Popović je naglasio potrebu postizanja političkog i društvenog konsenzusa za primenu Programa, kao i stručnog konsenzusa o merama koje treba preduzeti. Sa konsenzusom, dr Popović je procenio trajanje Programa na 4 do 6 meseci. Program se pokazao znatno robusniji nego očekivanje dr Popovića.
4. Dr Popović je smatrao da je Program bio ishitreni rad. Bez obzira na žurbu koja je bila diktirana monetarnim slomom. „rez je trebalo da bude napravljen profesionalno, jer vremena za igru nema i ovog puta se ne sme pogrešiti.“ Ova primedba nije bila jasna: šta specifično nije bilo urađeno i na šta je trebalo još čekati u decembru 1993?

Tokom vremena, dr Popović je evoluirao u svojim pogledima. U jednom intervjuu 3. februara 1995. u NIN-u, gospodin Popović je rekao: „Naša poenta (u ranijim kritikama) je bila odbrana stabilnosti Programa. Razlika je u osnovnoj premisi od koje se pošlo. Dragoslav Avramović je pošao od kratkoročnog cilja. Sećate se da je garantovao uspeh svom programu do juna proš-

le godine? Govorio je: do juna sigurno, a posle videćemo. Nema sumnje da je više nego uspeo u tim kratkoročnim efektima stabilizacije. Naš prilaz je bio da se treba pripremiti na dugi rok, za iscrpljujuću bitku opstanka ... (Veliku) opasnost sada predstavljaju inflatorni lobiji, odnosno uticajni ‚biznismeni‘ koji su svoje ime i imidž izgradili na bogatstvu stečenom u vreme hiper inflatornog ludila. Zato gospodin Popović insistira na podršci profesoru Avramoviću.“ Kasnije je gospodin Popović imao dopunske opaske na Program i njegovu primenu, na koje sam ja reagovao.⁶⁴

Naša štampa je bila dosta uznemirena vestima, polovinom januara 1994, da postoje neslaganja i rezerve unutar Ekspertskog tima. Ovo naročito stoga što se znalo da je neki Program bio primljen, ali još nije bio primljen; stoga nije bilo moguće ni proceniti koliko su opravdane i ozbiljne primedbe koje su na Program bile stavljene od strane članova Ekspertskog tima. Program je ušao u primenu 24. januara i posle nekoliko dana je pokazao svoju robustnost i stabilnost. Primedbe koje su bile stavljene polovinom januara su delimično otišle u pozadinu, a došle su nove. Iako u pozadini, ove primedbe su znatnim delom bile od vrednosti i ja sam ih imao u vidu u mom daljem radu.

⁶⁴ Ova diskusija između gospodina Tomislava Popovića i mene objavljena je u brojevima 2. i 3. (februar i mart) 1998. Mesečnih analiza i prognoza (MAP) Instituta ekonomskih nauka. U diskusiji pod opštim naslovom *Četiri godine posle Avramovićevog programa*, održanoj u IEN-u 18. februara 1998, takođe su učestvovali gospođe Milena Jovičić i Aleksandra Pošarac i gospoda Ljubomir Madžar, Miladin Kovačević, Stojan Stamenković i Miroljub Labus. Izlaganja gospođe Jovičić i gospođe Madžara i Kovačevića su objavljena u broju 4 (april) 1998, i ja se nadam da će izlaganja gospođe Pošarac i gospođe Stamenkovića i Labusa biti objavljena u nekom od sledećih brojeva MAP-a.

REAKCIJE EKONOMISTA NA PROGRAM MONETARNE REKONSTRUKCIJE

REZIME „EKONOMSKE POLITIKE“

„Ekonomska politika“, vodeći ekonomski nedeljni časopis u Jugoslaviji, u jednom od svojih uvodnika 24. januara 1994. objavio je sledeće:

„Mada još nije zvanično objavljen, Program rekonstrukcije monetarnog sistema i strategije ekonomskog oporavka izaziva više stručnih reagovanja nego bilo koji program sadašnje i prethodne Jugoslavije. Ekonomski eksperti se od njega otvoreno distanciraju, čak i onda kada javno kažu da nisu bili u prilici da ga pročitaju. Na sve to savezni premijer uporno ćuti, tek ponešto kaže poneki ministar.“

Program je izazvao veliki interes ne samo ekonomista, već takođe rukovodilaca preduzeća, sindikalnog rukovodstva i članstva. U ovoj glavi biće sadržan rezime primedbi ekonomista. U Glavi XII će biti rezimirani pogledi privrednika, uglavnom rukovodilaca preduzeća, a u Glavi XIII će biti date reakcije radničkih sindikata.

„Ekonomska politika“ je rezimirala primedbe ekonomista po tri osnova, pokušavajući da ocrta suštinu spora:

„Ni eksperti ne spore da ponuđeni program ima i neke sasvim prihvatljive stabilizacione i tržišno orijentisane postavke. Pre svega se to odnosi na polazište da se prestane sa emisijom novca bez pokrića i traženje rešenja za pokrivanje državnih rashoda iz realnih prihoda, dakle iz poreza. Taj deo programa je sasvim primeren rešenjima zemalja visoko razvijenog tržišta i slobodne preduzetničke inicijative. Sve to kao najsolidniju pretpostavku da se privredni tokovi iz sive, crne i mafijaške opcije vrate u legalne i oporezovane kanale. Jer jedini način da i sama država iziđe iz nelegalnih radnji (inflatorno i ničim kažnjivo pljačkanje stanovništva) jeste da se okrene legalnom prikupljanju poreza i to po principu ko više ima više će i da plati ... Avramovićev program, dakle, ima segmente koji se neće moći zaobići ni u jednom budućem programu ukoliko on bude zagovarao nov sistem na principima tržišne privrede i slobode preduzeća

i preduzetništva. Osporavaoci Avramovićevog programa za sada ne pominju te činjenice ...“⁶⁵

Među zamerkama, najvažnije su bile dve. „Prvo, sporni su proračuni od kojih se polazi i na kojima se kasnije temelje mere. Pre svega oni o veličini društvenog proizvoda i budžetskim deficitima. I budžetska potrošnja i budžetski deficiti su mnogo veći nego što se tvrdi u programu, skreću pažnju ljudi koji te stvari umeju da računaju. Drugo, apsolutno je netačna tvrdnja zagovornika programa da će rešenja koja se nude pokrenuti već zamrlu proizvodnju. Posebno to neće moći u sektorima koji su do nedavno činili okosnicu društvenog proizvoda ... Bilo kakvo upumpavanje čvrstih valuta i državnih rezervi, rezervi preduzeća, ili slamarića, ovde ne rešava problem. Naša preduzeća su decenijama izgrađivana i razvijana za mnogo veće tržište i mnogo veću kupovnu moć od onoga čime raspolažemo zatvoreni sankcijama i okruženi ratom. U prethodnoj smo Jugoslaviji imali prilično zaštićenu privredu na nivou finalnih proizvoda, ali izrazito otvorenu na nivou tehnike, tehnologija, sirovina, delova, pa čak i kupaca. U uslovima onemogućene razmene sa svetom nije moguće pokrenuti proizvodnju automobila, kamiona, traktora, alatnih mašina itd., a bez toga se neće pokrenuti industrija čelika i bakra, industrija gume i plastike, neće se aktivirati svi oni silni infrastrukturni potencijali, od puteva do energetike. A uostalom šta i sa tim elektranama, ako već sutra neće moći da budu remontovane, jer opremu za njih ovde niko ne može da pravi, a nećemo moći ni da uvozimo. Njihovo ‚upumpavanje‘ može samo da poveća cene u nemačkim markama i američkim dolarima.“⁶⁶

DISKUSIJA U INSTITUTU EKONOMSKIH NAUKA

14. FEBRUARA 1994.

Generalni direktor Instituta ekonomskih nauka, dr Tomislav Popović, organizovao je raspravu 14. februara 1994. o Programu monetarne rekonstrukcije po sledećoj listi bitnih i spornih pitanja:

1. Da li je Program blagovremeno startovao?
2. Da li je bilo alternative ovom Programu?
3. Šta je osnovna svrha Programa – stabilizacija ili popunjavanje državne kase?

⁶⁵ Ekonomska politika, 24. januara 1994.

⁶⁶ Ekonomska politika, op.cit.

4. Da li su sporne konceptualne osnove Programa, odnosno njegove premise?
5. Da li su korektno izvedeni računi i procene u Programu?
6. Da li su obezbeđeni neophodni uslovi za uspešnost Programa?
7. Kakve su očekivane posledice primene Programa na kraći i duži rok?
8. Koji su mogući pravci i načini odstupanja od Programa?
9. Koje su osnovne pretpostavke nužne da bi stabilizacioni program uspeo?

U raspravi su učestvovali gospoda i gospođice: Srđan Bogosavljević (Savezni zavod za statistiku), Milena Jovičić (Ekonomski fakultet), Zlatko Kovačić (Ekonomski fakultet), Ljubomir Madžar (Ekonomski fakultet), Pavle Petrović (CES MECON), Dana Popović (CES MECON), Tomislav Popović (Institut ekonomskih nauka), Aleksandra Pošarac (Institut ekonomskih nauka), Nebojša Savić (Ekonomski institut), Sparious Todor (Institut ekonomskih nauka), Stojan Stamenković (Institut ekonomskih nauka), Božidar Cerović (Ekonomski fakultet), Daniel Cvjetičanin (Ekonomski institut), Jelica Minić (Institut ekonomskih nauka), Milojko Arsić (CES MECON) i Branko Hinić (Ekonomski institut). Poziv je bio upućen još sedmorici eksperata, ali oni nisu mogli da učestvuju: Dragoslav Avramović, Željko Bogetić (Međunarodni monetarni fond i CES MECON), Đorđe Đukić (Skupština Srbije), Miroslav Labus (Pravni fakultet), Dejan Popović (Pravni fakultet), Boško Raičević (Ekonomski institut) i Oskar Kovač (Ekonomski fakultet).

Reakcija na prvo pitanje da li je Program blagovremeno startovao bila je bez izuzetka potvrdna. Prema dr Mileni Jovičić, „Program je došao možda i sa malim zakašnjenjem, u poslednji čas. Jer da nije došlo do primene Programa, već početkom januara, izgubili bismo i dinar kao sredstvo plaćanja, i tržište, i sve redom. Znači svi smo svesni toga da se mora ići u stabilizacioni program u fazi ovakve hiper inflacije. Znači nema se kud. Drugo, državi se više isplati jer nije mogla da zaustavi hiper inflaciju i da nameće inflatorne poreze. Znači svakome se isplati, jer ni proizvodnje nema zbog hiper inflacije, i da ne ređam više, znači svi se slažemo da se mora ići u stabilizacioni program.“⁶⁷

Odgovori na drugo pitanje da li je bilo alternative ovom Programu nisu bili eksplicitni i jasni, u većini. U ironiji, profesor Cerović, odgovarajući na neka pitanja, je rekao da „Program nije trebalo ni da se piše. Obustavi emisiju pa šta bude.“ Ovome je gospodin Stamenković, urednik MAP-a, dodao da „čak ni novi dinar nije morao da bude.“⁶⁸ Profesor Kovač je u jednoj kasnijoj analizi rekao da je jedina razlika između programa koji je urađen za premije-

⁶⁷ Stenografske beleške sa diskusije od 14. februara 1994.

⁶⁸ Stenografske beleške, op.cit.

ra Radoja Kontića, i Avramovićevog programa, što u prvom nije bilo predviđeno uvođenje nove valute i njeno vezivanje za nemačku marku, a sve ostalo (ozdravljenje dinara, smanjenje javne potrošnje) je i u njemu bilo sadržano.⁶⁹ Analize u odeljku „Program Savezne vlade“ u Glavi VII, i u odeljku „Diskusije u Saveznoj vladi i njenom „Operativnom štabu“ u Glavi IX, pokazale su da su razlike između Programa monetarne rekonstrukcije i predloga Savezne vlade bile znatno dublje – Program je išao na totalno zaustavljanje inflacije, dok je Savezna vlada išla na efektivno prolongiranje inflacije još niz meseci. Vezivanje za nemačku marku u Programu monetarne rekonstrukcije imalo je za svrhu da omogući totalnu stabilizaciju, dok Savezna vlada nije imala cilj ove vrste; i dok je Program monetarne rekonstrukcije računao na brz porast proizvodnje, Savezna vlada očekivala je dalju šestomesečnu stagnaciju i pad.

Skoro nije bilo uopšte diskusije po trećem pitanju – da li je osnovna svrha Programa stabilizacija ili popunjavanje državne kase. Ovo pitanje je bilo rezultat teze lansirane odmah posle uvođenja novog dinara i njegovog uspeha u poslednjoj nedelji januara 1994. Taj uspeh se ogledao u znatnoj neto prodaji deviza Narodnoj banci Jugoslavije od strane stanovništva; cinični kritičari su odmah došli do ideje da je novi stabilizovani dinar u stvari bio uveden samo zato da bi NBJ (tj. država) izvukla od stanovništva devize; prema ovoj ciničnoj tezi, pošto je mehanizam hiper inflacije bio iscrpeo mogućnost izvlačenja inflacionog poreza od stanovništva, sada je ovaj stari mehanizam bio zamenjen novim, stabilizovanim dinarom, i time je nastavljena ista poznata politika uzimanja para od naroda. Ova teza nije bila tačna, po mom znanju: kada je bio uvođen novi dinar, glavni strah je bio da će stanovništvo pohrliti u banke da ga zamenjuje za dolare ili marke i time uzeti od NBJ (tj. od države) devize neto. Možda je u vladi bilo pojedinaca koji su mislili da će stanovništvo neto prodavati devize; ali dominantna teza je bila da će bar na početku Programa stanovništvo neto kupovati devize od NBJ. Svrha Programa je bila stabilizacija valute, a ne otimačina para od naroda.

Četvrto pitanje da li su sporne konceptualne osnove Programa izazvalo je živu diskusiju između profesora Cvjetičanina i nekoliko drugih učesnika. Većina je bila prvenstveno zainteresovana za procenjivanje da li Program može da uspe u stabilizaciji cena i oživljavanju proizvodnje u vidu kvantitativnih pretpostavki o veličini rashoda i deficita u odnosu na verovatne veličine ukupnog nacionalnog proizvoda i državnog budžeta; i većina je bila skeptična da je to moguće. Profesor Cvjetičanin je smatrao da su ova pitanja važna, ali ne i odlučujuća. Za njega je bilo odlučujuće da li je primarni cilj Programa 1994. bilo stvaranje novog stabilnog novca; da bi ovaj cilj bio posti-

⁶⁹ Oskar Kovač, Intervju, Svet, Novi Sad, 8. avgusta 1994.

gnut, bilo bi u principu moguće varirati domaće budžetske rashode i deficite do nivoa potrebnog da bi se stabilni novac održao; povrh toga, sve postojeće procene nacionalnog proizvoda, državnih prihoda, rashoda i deficita, načinjene kako u Programu tako i od strane njegovih kritičara, bile su problematične jer su skoro sve bile zasnovane na procenama haotične hiper inflacione 1993, i bilo je nemoguće da se ove teškoće zaobiđu. Na arbitrarnosti procena koje su neizbežno rezultirale iz haotične baze skretao je pažnju i profesor Cerović; on je smatrao da su neke procene Programa, zasnovane na teoretskom rezonovanju, možda bile superiornije od onih zasnovanih na kvantitativnoj analizi sumnjivih cifara.⁷⁰

Najvažnija i najopsežnija diskusija bila je po petom pitanju da li su korektno izvedeni računi i procene u Programu. Ovde su najveću sumnju izazvale procene javne potrošnje u ukupnom procenjenom društvenom proizvodu (52%) i budžetskog deficita (15% procenjenog društvenog proizvoda). Gospođa Pošarac je načinila detaljnu analizu predviđenih javnih rashoda, i pozivajući se na međunarodno iskustvo i na naše realne potrebe i ograničenu poresku sposobnost, zaključila da naša javna potrošnja ne treba da prelazi 35% nacionalnog proizvoda.⁷¹ Ovo je bilo još niže nego predlog od 44% profesora Dejana Popovića – molim vidite odeljak „Opservacije profesora Dejana Popovića“ u Glavi X. Gospođa Pošarac i gospodin Stamenković su testirali rezultate pretpostavke da javna potrošnje ne pređe 45% i deficit 5% nacionalnog proizvoda, i ovaj proračun je pokazao „da i nezaposleni, školstvo i zdravstvo, i penzioneri i radnici u privredi mogu dobiti mnogo više svođenjem javnih rashoda u realne okvire, ali uz promene strukture javne potrošnje, pogotovu svođenjem klasičnih budžetskih rashoda na razumnu meru.“⁷² Na predlogu da se drastično smanji deficit naročito su insistirali profesor Pavle Petrović i gospodin Stamenković. Ovaj predlog, da podsetimo, načinio je i profesor Savić, član Ekspertskog tima, molim vidite odeljak „Primedbe profesora Savića“ u Glavi X, kada je postalo izvesno da neće biti sredstava od MMF-a i Svetske banke niti deblokade naših sredstava u inostranstvu.

Ovde treba dodati da su procene u Programu za 1994. bile načinjene pod velikim hendikepom još nezavršene 1993. godine koja je služila kao baza za budžetiranje u 1994. I sada se sećam užasno hladne nedelje u decembru 1993, u negrejanom Zavodu za razvoj Srbije, gde su gospođa Stanić, Savić i Hinić pripremali tabele o konsolidovanim budžetima za 1992, 1993. i 1994, kasnije objavljene u Aneksu I Programa, uz moje kritičke primedbe i sugestije. Svi

⁷⁰ Stenografske beleške, op.cit.

⁷¹ Stenografske beleške, op.cit.

⁷² Stenografske beleške, op.cit.

smo bili svesni arbitrarnosti procene za 1993. i nagađanja za 1994. Ovu poslednju smo podelili na dva dela, sa oznakom da je prvo polugođe projekcija, a drugo polugođe nagađanje. Bazna 1993. je bila urađena na osnovu procenjenih rezultata u januaru–oktobru i nagađanja za novembar–decembar 1993. Ja sam onda za sebe napisao notu: „Moja centralna ideja je bila da slo-mimo inflaciju tokom prvih šest meseci 1994, a onda ćemo videti kako ćemo ići dalje.“ Već u aprilu 1994. bio je revidiran budžet i javna potrošnja svedena na ispod 45% nacionalnog proizvoda i deficit na ispod 5%. Ovo je bilo moguće usled odličnog oporavka državnih prihoda pod stabilizovanim uslovima, kao i zbog vrlo niskog obima državnih rashoda na koji su oni pali uoči primene Programa. Ali bez obzira na ove specifične okolnosti, kritičari su bili u pravu da skrenu pažnju na problem javne potrošnje kod nas. Ona se nije mogla smanjiti na početku Programa jer je onda bila očajno niska; ali trebalo je vrlo pažljivo pratiti i usporiti njen rast kasnijih meseci, što nije bilo učinjeno. Ovaj propust nas je mnogo koštao u jesen 1994. i tokom 1995–97.

Na šesto pitanje da li su obezbeđeni neophodni uslovi za uspešnost Programa profesor Madžar je odgovorio negativno i odlučno. „Za uspeh stabilizacionih programa nužna su makar tri preduslova: politički konsenzus u društvu koje treba da podnese troškove, međunarodna finansijska podrška, i kresanje javne potrošnje, uz uvođenje reda u monetarni sistem i javne finansije. Nijedan od ovih uslova nije ispunjen. Ishod izbora (1993) ne obećava stabilnu valutu, koja će moći da vuče energične poteze, umesto inostrane podrške imamo sankcije i negativan odgovor IMF-a, a za kresanje javnih finansija nema previše prostora bez promene politike i njenih opredeljenja.“⁷³ Slična je bila ocena Bojana Dimitrijevića, sa Ekonomskog fakulteta: svaki stabilizacioni program, da bi bio uspešan, traži da budu ispunjena dva političko-psihološka uslova: (1) kredibilnost javnosti u realizatore programa; i (2) društveni konsenzus za obračun sa hiper inflacijom. Od tri faktora koji određuju kredibilitet javnosti u ponuđeni program, samo jedan je neosporan – tzv. tehnološki, koji podrazumeva teorijski i empirijski zasnovan program, uz izbor odgovarajućeg seta instrumenata ekonomske politike. Drugi faktor – politički kao sposobnost vlade za realizaciju programa i njen imunitet na razne pritiske (sindikata, radnika, političkog establišmenta, raznih lobija, krajina) očigledno narušava kredibilitet javnosti u program. Treći faktor, koji se manifestuje kroz uzajamnu zavisnost vladinih poteza i ponašanja političkih subjekata, a čiji je sintetički pokazatelj kretanja crnog kursa, takođe narušava

⁷³ Profesor Ljubomir Madžar o najavljenom anti-inflacionom programu, Borba, 18. januara 1994.

kredibilitet programa.⁷⁴ Ondašnji predsednik Naučnog društva saveza ekonomista Jugoslavije, dr Mladen Kovačević, smatrao je da je glavna kočnica za efikasno sprovođenje Programa monetarne rekonstrukcije izostanak finansijske pomoći iz inostranstva. „Bez značajne sume para koja bi trebalo da stigne s one strane granice, program je osuđen na propast. A šanse da ta sredstva dobijemo nikakve su.“⁷⁵

U realnosti, Program se pokazao mnogo otporniji nego ova ocenjivanja. Njegove tehničke crte su obezbedile dužu kredibilnost nego što su kritičari verovali. Te crte su bile: konvertibilnost dinara, makar delimična; izvestan nivo deviznih i zlatnih rezervi i spremnost da se one upotrebe; približna stabilnost deviznog kursa na slobodnom tržištu tokom prvih devet meseci Programa; ukidanje kontrola cena i njihova stabilnost; prelazak na pozitivnu realnu kamatnu stopu; brzi napredak prema uravnoteženju budžeta. Teškoće su nastale kasnije, u poslednjem kvartalu 1994. i u 1995, prvo pod uticajem preterane kreditne ekspanzije i deficitnog finansiranja države, a onda usled otpora i sporosti vlasti da se preduzmu mere za prilagođavanje koje su bile potrebne. U tom smislu, na duži rok, kritičari su bili u pravu po nekim pitanjima.

Neki kritičari su bili gledišta, izraženog najpre u „Ekonomskoj politici“, da je kapacitet Programa da dovede do povećanja industrijske proizvodnje vrlo ograničen. Ova teza je bila zasnovana na postojanju strukturnih faktora koji su doveli do sloma jugoslovenske industrijske proizvodnje između 1991. i 1994: raspad jugoslovenskog tržišta, drastično osiromašenje potrošača u sada smanjenoj Jugoslaviji, i blokada usled sankcija koja je ozbiljno pogodila uvoz inputa i rezervnih delova, kao i veliki broj ranijih izvoznih tržišta. Kritičari su bili svesni da je pad proizvodnje bio takođe rezultat hiper inflacije i da će gašenje ove inflacije imati pozitivno dejstvo na proizvodnju. Ali ja sam imao utisak da je većina ovog pozitivnog dejstva bila potcenjena. Slamanje inflacije je dovelo do povećanja efektivne kupovne snage stanovništva i stoga povećanje prodaje i proizvodnje, a smanjenje zaliha je sledovalo porastu realnih kamatnih stopa i time otvorilo prostor za novu proizvodnju radi popune zaliha. Ovaj dvostruki proces je bio odgovoran za povećanje industrijske proizvodnje od 67% u stabilizacionom periodu između januara 1994. i oktobra 1994. Ovim je bio kompenziran pad industrijske proizvodnje u prethodnih devet meseci, prouzrokovan, uglavnom, hiper inflacijom. Ova obnova je bila impresivni rezultat naše monetarne rekonstrukcije, mada se mi još uvek na-

⁷⁴ Borba, 18. januara 1994.

⁷⁵ Veliki broj ekonomista se slagao sa Institutom ekonomskih nauka da će Program trajati jedan i po do dva i po meseca.

lazimo na polovini korišćenja kapaciteta. Meni se čini da je znatni broj naših ekonomista zanemario velika dejstva na ponašanje proizvodnje koja imaju promene u vrednosti novca – u odnosu na robu (cene) i na dohodak (kamatne stope). To je verovatno bio glavni uzrok njihovog potcenjivanja dejstva Programa na proizvodnju i dohodak koja su u 1994. bila značajna.

Mnogo je šire pitanje zbog čega je znatan broj naših ekonomista (bar onih koji se često pojavljuju u štampi i ostalim sredstvima komunikacije) bio skeptičan prema Programu. Ja nemam objašnjenje. Možda im je smetao moj fundamentalni pristup problemu naše inflacije: po meni, ona se nije mogla ugušiti ako prvo ne restauriramo naš nacionalni novac kao osnovni mehanizam za funkcionisanje privrede. Budžetski problem ćemo moći da rešimo ako prvo stabilizujemo valutu; i ako ostanemo na stabilnoj valuti moći ćemo da rešimo i mnoge druge ekonomske probleme, izuzev problema neravnoteže i nepravilnosti u distribuciji dohotka koji se moraju adresirati direktno, kroz politički mehanizam, tj. uglavnom putem poreskog sistema i sistema raspodele državnih rashoda. Moji kritičari su gledali u doslednost ili nedoslednost mojih cifara i specifičnih predloga; a ja sam pokušao da stalno gledam na celinu: kako restaurirati pristojan novac bez koga se ne može privređivati, i u isto vreme omogućiti maksimum zaposlenja i dohotka radnom narodu i naročito ekonomski i socijalno slabijim delovima našeg društva. Gro mojih kritičara su bili „ortodoksni“ ekonomisti koji su smatrali da je centralni uzrok inflacije bila prevelika državna potrošnja, zanemarujući činjenicu da su u periodu o kome govorimo (januar 1994) državni rashodi bili ubitačno niski (penzije od 5 maraka mesečno) i da se rešenje moralo tražiti drugde – u oporavku privrede i odgovarajućem porastu poreske sposobnosti, a za ovo je stabilizacija valute bila neizbežan uslov.

XII

NADE I SUMNJE PRIVREDNIH RUKOVODILACA UOČI PROGRAMA

DISKUSIJA U PRIVREDNOJ KOMORI SRBIJE KRAJEM DECEMBRA 1993.

Vlade su konsultovale direktore preduzeća, skoro isključivo društvenih, o suštini i izvodljivosti Programa monetarne rekonstrukcije. Ove konsultacije su uglavnom bile izvođene preko privrednih komora, para-statalnih organizacija u jugoslovenskoj, društvenoj strukturi, na visokom nivou hijerarhije. Ja sam znao gospodina Vlajka Stojiljkovića, predsednika Privredne komore Srbije od vremena našeg zajedničkog rada u Ekonomskom savetu Srbije u 1992. Gospodina Mihaila Milojevića, predsednika Privredne komore Jugoslavije, upoznao sam tokom rada na našoj monetarnoj stabilizaciji decembra 1993. – januara 1994. Gospodina Vojina Đukanovića, predsednika Komore Crne Gore upoznao sam januara – februara 1994.

Članstvo Privredne komore Srbije kao grupu sreo sam krajem decembra 1993. na inicijativu gospodina Stojiljkovića. Ovo je bila, mislim, moja prva javna sistematska ekspozicija suštine, ciljeva i mehanizma Programa. U nesreći zime 1993/94. došlo je do kvara električnog sistema u zgradi PKS tokom večeri kada sam ja govorio. Tako smo kroz strahovitu hladnoću (grejanje je tako takođe bilo stalo) i polumrak (radilo je samo pomoćno osvetljenje), predsednici gradskih komora Srbije i ja prodiskutovali probleme i perspektive Programa. Mislim da je bila uspešna diskusija, interesantna i živa uprkos očajnim eksternim okolnostima. Za mene je bila vrlo korisna jer me je stavila pred konkretne situacije koje je trebalo rešavati i na koje bi Program naišao u primeni tokom sledećih nedelja.

Mislim da stenogram sa ovog sastanka nije na raspolaganju. Ali ja imam stenogram sa sednice Privredne komore Jugoslavije (njenog upravnog odbora), održane 11. januara 1994, trinaest dana pre početka primene Programa. Tekst kao celina bio je vapaj jedne privrede dovedene do ivice sloma hiperinflacijom, sa puno sposobnih ljudi u očajanju zbog bespomoćnosti u kojoj su se našli, i puni razumljive zebnje i opravdane sumnje da li će „još jedan program“ doneti bilo šta dobro, a možda samo pogoršati i onako vrlo tešku situaciju.

DISKUSIJA U PRIVREDNOJ KOMORI JUGOSLAVIJE

11. JANUARA 1994.

Slede izabrani izvodi iz izlaganja pojedinih privrednika i funkcionera komore. Ja nisam prisustvovao sednici. Mislim da oni adekvatno reflektuju ekonomsku situaciju viđenu očima direktorskog kadra, uoči Programa.

Predsednik PKJ, gospodin Mihailo Milojević: Priprema Programa ekonomske politike ili programa izlaska iz ovih teškoća praktično se privodi kraju. Prema tome nije šala ova situacija u kojoj smo. Ovaj program sasvim sigurno nije igračka: on ozbiljno zadire i zaseca u ukupni život države, zaseca pre svega u ono što se dešava i što će se dešavati u privredi. Bilo bi jako dobro da mi danas razgovaramo sami sa sobom u smislu pokušaja da još nešto dodamo ili oduzmemo iz tog programa boreći se za što prihvatljiviji i što adekvatniji program interesima privrede. Ja nemam razloga da vas ubeđujem da je program promena neophodan, da u stvari mi moramo odbraniti sebe, odbraniti privredu i odbraniti otadžbinu jer jednostavno su tu najkrupnije i najosnovnije stvari dovedene u pitanje, prema tome program izlaska iz ovog stanja je nužnost.

Predsednik Privredne komore Srbije, gospodin Vljako Stojiljković: Sigurno je da Program nije najbolji ali nema alternative, jer je hiper inflacija ugušila proizvodnju i praktično nema proizvodnje, nema uslova za proizvodnju, živi se samo od štampanja novca. Ja sam bio prisutan u četvrtak u Vladi Srbije gde su 5-6 naših preduzeća tražili novac od vlade odnosno od Narodne banke, a uopšte se ne vraća taj novac, sve to nas dalje zakopava. Znači alternative nema i ovi direktori koji su učestvovali zajedno sa ekspertnim timom su prihvatili ovaj koncept brzog obaranja hiper inflacije, a ne onaj drugi korak po korak. Bila je i ta alternativa, tu bi se potrošile rezerve, a ne bi došli na zdravicu da krenemo za neki mesec u jednom pozitivnom smislu podizanja proizvodnje. Ono što sada fali su mere operacionalizacije, i mi bismo morali što pre da se organizujemo, a imam utisak da nismo organizovani jer je Savezna vlada kasno startovala i vi nemate jezgro u Saveznoj vladi koje sada kompetentno vodi ovo da poveže republičke vlade, da poveže Narodnu banku i da poveže privredu, nas komore i upravo ove ljude koji sede ovde. Šta mi sada treba da uradimo, prvo, dobar je koncept da se slobodno formiraju cene, da se slobodno formiraju zarade, znači državno-tržišni koncept koji odgovara ovim uslovima, ali kako da dođemo sad do toga.

**Predsednik Privredne komore Crne Gore, gospodin Vojin Đukano-
vić:** Mislim da je gospodin Stojiljković rekao istinu da ne funkcioniše ništa, ali ne slažem se sa tim ima li alternative ili nema. Suština je što proizvodnja ne obezbeđuje ni minimum finansiranja javnih rashoda i što neće ni u budu-

će. Ne možemo mi preko noći podići proizvodnju, prema tome u suštini program je nerealan za sankcije. Kad se pogleda sastav ljudi koji su radili to su sve profesori, ni jedan od njih u privredi nije bio koliko ja vidim. Isti ti ljudi su u avgustu radili program, i Bora Jović nas je tada ubeđivao da nema alternative i da će taj program čuda stvoriti, ništa nije dao. Sada kažem isto: ovaj program nema alternative. Ja sam čvrsto ubeđen da ovaj program uopšte nije realan. To je skup želja, to je timski napisan i sve je u redu. Jedno je pisati, a drugo je raditi u privredi. Ko će platiti tim preduzećima sutra? Ukida se primarna emisija, da vidimo neka stisne neko da ukine primarnu emisiju, ima li političkog konsenzusa, nema ni toga. Ne kaže se ništa u programu. Prema tome, nama privrednicima kazati nema alternative, to je to, ja mislim da to ne dolazi u obzir. Ja ću lično da ga prihvatim, ali pod jednim uslovom. Mislim da ovi kreatori koji prihvate ovaj program treba da stoje iza njega da će ga sprovesti pošto je ovo program vlade Srbije, Savezne vlade i vlade Crne Gore, molim vas ja insistiram da ako za dva meseca ne bude rezultat ovog programa da sve tri vlade idu i sva tri predsednika. Ne trebaju nam onda takvi predsednici. Prema tome neka potpišu javne ostavke unapred i svi ćemo podržati taj program da vidimo da li će se realizovati. Jer pravljen je jedan program, drugi program, i sada treći; šta onda da pričamo. Kako mi da obezbedimo re-promaterijal. Da li će nam dati kredite, ja mislim da neće, i osloboditi kredite treba da se izjasni Savet za sankcije da li će da pusti blokirana sredstva i da vidimo da li ćemo od Međunarodnog monetarnog fonda dobiti sredstva. Nema oporavka privrede bez novih finansijskih sredstava. Prema tome ja lično mislim da je program nerealan, ne polazi od realnih pretpostavki, da je nesprovodiv, a podržaću ga lično uz odgovornost ovih ljudi. Nema programa bez odgovornosti. Kao privrednik ja insistiram na odgovornosti nas u privredi i onih koji kreiraju program.

Generalni direktor MINEL-a, Beograd, gospodin Milosav Filipović: Prvo pitanje se postavlja oko kratkoročnog efekta i kako ostati živ, jer kritičnost svakog programa je prvih nekoliko dana. Velika su očekivanja od programa i konsenzus svih je da ovako dalje ne ide. Nema više šta da se priča da li ima alternative ili nema. Postojeće stanje je konstatacija propast. Prema tome da pričamo o alternativni da li ima neki bolji, da ovaj ne valja, mislim da ne možemo da se složimo sa time. Mi smo učestvovali cele prošle godine u raznim sugestijama i ne mogu da se složim da je ovo samo teoretski program. On prvi put nije samo teoretski nego je neke stvari razradio do operacionalizacije. Od ovog programa su velika očekivanja kod običnih ljudi. Ovaj program je usmeren da ravnomernije raspodeli teret jer je on pravljen da bude bolje narodu. Kurs miruje sve dok nema dinara da se otkupljuju devize, a kurs je indikator koliko se štampaju pare, to dalje ide na cene i to je sve povezano. Jedan od zaključaka treba da bude operacionalizacija kroz

komore, svako preduzeće mora da napravi svoj program koji se naslanja na ovaj opšti program. U tom pravljenju internog programa mi moramo da dođemo do toga u ovim međusobnim odnosima kod koga leži problem. Kroz izvršenje vraćanja sredstava, institucija ugovora oko tih obaveza stvari će početi da se odvijaju. Konsenzus je prvi rezultat narodu za otvaranje neke perspektive da će moći sa tim nesretnim dinarom nešto da kupi. Mi možemo ne samo zaustaviti pad nego i povećati proizvodnju ako počnemo da funkcionišemo i ako ti dinari budu uopšte motiv da se za te dinare radi, a ovaj program upravo obezbeđuje da ako bude ovako vođena monetarna politika radnicima će se isplatiti da rade za dinare. Predlažem da pristupimo operacionalizaciji po preduzećima i po komorama, regionalnim i republičkim, i da u hodu sve što se uoči kažemo Saveznoj vladi, republičkim vladama šta se mora ispraviti. Čekamo ako neki negativni trend krene negde, da vidimo kako će do kraja da ide to mora da se preseca, jer ovakav program u ovakvim uslovima niko nije pravio. Zagovaranje da ne pravimo nikakav program mislim, to je ravno diverziji. Moramo da napravimo program da nešto bude snošljivije nego što je do sada, da li je to ovaj program ili ovaj program malo prerađen, ali zbog toga se i ovi koji govore da nema alternative u tome nema alternative. Ovakvo da trpimo više ne možemo, jednostavno postaće totalni haos i onda neće imati ko da napravi program.

Tehnički direktor Kombinata aluminijuma, Podgorica, gospodin Bogdan Ćosović: Uz dobru saglasnost što je Filipović rekao, prvo da kažem da sadržaj ovog programa pred nama ovde koji sedimo veoma je dobro prepoznatljiv. Da podsetimo ovo je ono što smo mi tražili na brojnim sastancima i našim dogovorima od avgusta do sada. Tražili smo postizanje stabilnosti cena i deviznog kursa, uklanjanje preostale administrativne kontrole nad cenama, sećate se kolike smo bitke bili oko toga. Oko stajanja na neki način u kraj švercu i sivoj ekonomiji, oko finansiranja države iz realnih prihoda ne iz primarne emisije itd., da ne nabrajam ove mere koje program sadrži. Evo da uz memo materijale i zapisnike sa naših sednica od avgusta meseca odbora pojedinih i Upravnog odbora mislim da ćemo sve ovo naći. Ja sam čak, kad sam ovaj materijal pročitao bio u određenoj meri iznenađen, da smo konačno kao privrednici jako dobro uslišeni.⁷⁶

Član Upravnog odbora PKJ, gospodin Milorad Škrbić: Ova današnja rasprava pokazuje jednu pretežnu saglasnost na programu, saglasnost koja nije samo prividna nego je i saglasnost društvena, jer očigledno je da ona sintagma davljenik se za slamku hvata, da je došlo to vreme i da ovakav program

⁷⁶ Ja nisam imao pristup materijalu koji pominje gospodin Ćosović, ali sam vrlo zadovoljan da je Program obradio probleme koje je privreda smatrala ključnim i hitnim.

dolazi u poslednjem trenutku. Velika je šteta što taj program mnogo kasni, da je on pretežno koncipiran mnogo ranije a stavljen na raspravu i u javnost mnogo kasnije. Rečenica VII Glave, odnosno kičma celog programa počinje: ključni prioritetni zadaci jugoslovenske ekonomske politike u 1994. godini su zaustavljanje inflacije i započinjanje ere monetarne stabilnosti i zdravih finansija. Nisam baš sasvim siguran da monetarna politika rešava sva pitanja koja program postavlja. Monetarna politika sigurno da ima vrlo značajnu ulogu u stabilizaciji u celokupnom programu, u celoj njegovoj strukturi. Međutim ima se utisak da je tu raznih „saksova“, mnogo raznih inostranih stručnjaka, raznih prevoda strane literature, čega se Voja (Đukanović) i uplašio kad je onako malo oštrije govorio, osećajući nedostatak praktičnosti programa. Mogućnost da se on uradi i sprovede je bila i ranije. Treba sprovesti program. On je jedino sredstvo da se pristupi osnovnom problemu traume društva, lečenju traume društva. To je taj stabilizacioni program. Problem 5 miliona nezaposlenih ljudi. To je program uslovljen spoljnim faktorima. Mislim da je to osnovno pitanje. Program tome nije dovoljno posvetio pažnju, ali zato mi moramo da posvetimo pažnju sada kada ga sprovodimo, kada budemo radili na njemu. Taj deo zaslužuje da bude bolje urađen. Složio bih se oko konvertibilnosti dinara, tzv. stabilizacionog dinara i njegovih funkcija. Rezerve koje imamo su vrlo simbolične. Pominjanje deviznih rezervi i zlata ne znam koliko je monetarno zlato u rezervama ali ne verujem da je više od 50 miliona dolara. To su simbolične stvari. Devizne rezerve su velike ukupno gledano, a posebno gledano na računima koji se nalaze u inostranstvu i koje su iznete po saglasnosti narodnih banaka na računima trgovačkih organizacija i banaka itd. Kad se sve te rezerve skupe možda će taj stabilizovani dinar da bude doveden u realnost. U svakom slučaju, mi nemamo kud. Ne usuđujem se da pomenem šta bi bila zamena za ovaj program.

Pri kraju diskusije govorio je i **Savezni ministar za ekonomske odnose sa inostranstvom, dr Milorad Unković**: Prvo, Savezna vlada Program još nije usvojila. Čekao se razgovor sa privrednicima, sa sindikatom i danas u isto vreme je u Narodnoj banci sastanak jer krupan deo zadataka pripada Narodnoj banci vezano za kamatnu i emisionu politiku i politiku kursa. U svakom slučaju taj deo posla je u završnoj fazi. Drugo, Savezna vlada je pripremila svoj program koji je nešto srednje, niti naglo obaranje, presecanje svih kanala niti nešto što je prepuštanje stihiji ovoj koja sada vlada. Međutim, kada je politički konsenzus postignut da se ovome Programu⁷⁷ daje prednost i paralelno u međuvremenu rađene su te razne stimulacije i proračuni i videlo se da se inflacija apsolutno ne može oboriti postepeno. Za tri dana u janu-

⁷⁷ tj. Programu rekonstrukcije monetarnog sistema.

aru imali smo oko 1400% stopu inflacije, tako da je to toliko ubrzanje da ne postoji nikakva šansa da se ona postepeno obara. Radili smo još niz provera i došli do jednog čvrstog stava da se mora ići na jedan ozbiljan rez. Treće, što je bitno za ovaj deo Programa i posla je ono što ste i vi konstatovali da privreda ne može više apsolutno živeti sa novcem koji je likvidiran i koji je izgubio vrednost. Ne može zato što nema nikakvu sigurnost, izvesnost, što ne može napraviti nikakvu kalkulaciju ni za par dana, da ne govorim o investicijama, što svako nastoji da taj novac iskoristi isti dan ili isti sat, pa onda dolazimo do apsurdna da smo mi imali dve milijarde maraka novčane mase 1991. godine, a ona je sada došla na 30 miliona maraka. Upravo taj nezdrav novac ubrzava obrt i to sada stvara jednu drugu potpuno nezdravu klimu i nezdrave veze u privredi.

KANDIDATURA ZA GUVERNERA NARODNE BANKE JUGOSLAVIJE U JUGO-STILU

Tanjug je preneo sledeću vest iz Podgorice 17. januara 1994:

„Crnogorski privrednici i rukovodioci republičkog sindikata u osnovi su podržali Program ekonomskog oporavka Jugoslavije, ali su istovremeno upozorili na odgovornost autora za njegov uspeh. Članovi Izvršnog odbora Privredne komore Crne Gore i Predsedništvo republičkog veća sindikata smatraju da, u slučaju neuspeha ovog Programa, autori i naručilac Programa, kao i oni koji stanu iza njega, moraju otići sa scene, ističe se u zaključcima sa zajedničkog skupa, koji su prekjuche upućeni Saveznoj vladi.

Radi doslednog sprovođenja Programa koje je neophodno do kraja operacionalizovati, uvažavajući visoke stručne sposobnosti tima eksperata, predloženo je da pojedini članovi tima uđu u Saveznu vladu, i predsednik Koordinacionog tima eksperata prof. dr Dragoslav Avramović da bude guverner Narodne banke Jugoslavije.“

Kada sam pokazao ovaj tekst mojoj supruzi, njena reakcija je bila da neću valjda da se primim ovog položaja: ona nije videla nigde u svetu da se neko me nudi položaj, i u istoj poruci mu se preti da će ga otpustiti ako ne završi posao kako predlagači žele. Rekao sam joj da je to tako kod nas, da su komora i sindikati, opečeni iskustvima iz prošlosti, mislili najbolje, i nažalost nisam je poslušao.

XIII

RADNIČKI SINDIKATI I PROGRAM

SKEPTIČAN STAV UOČI PROGRAMA

Predstavnici radničkih sindikata nisu učestvovali u pripremi programa rekonstrukcije monetarnog sistema. Oni nisu bili navedeni u originalnoj listi ekspertskega tima koja mi je bila uručena septembra 1993. (molim vidite odeljak „Sastav i uslovi rada“ u Glavi V), a i konačna lista ekspertskega tima se sastojala isključivo od ekonomista-profesionalaca i direktora ekonomskih instituta-menadžera. Neuključivanje stručnjaka iz sindikata je bio propust za koji ja nemam objašnjenje: verovatno je vlada mislila da će biti dovoljno da oni, kao i stručnjaci iz privrede, budu konsultovani kada rad bude gotov. To je bilo i učinjeno kada je tekst nacрта Programa rekonstrukcije monetarnog sistema bio poslat sindikatima oko 7. januara 1994. Ja sebi prebacujem što tokom rada Ekspertskega tima novembra-decembra 1993. nisam pomislio da bi učešće sindikata bilo od velike koristi za uspeh i kvalitet rada, iako sam uvek imao u vidu potrebu zaštite radničkih interesa: radnici su bili ti koji su zajedno sa niskoplaćenim penzionerima platili najveći deo ceha inflacije i bilo je važno obezbediti u pripremi anti-inflacionog programa da njihove brige budu adekvatno uzete u obzir. Ovo nije bilo učinjeno i ovaj propust se odrazio u reakciji na Program jedne od najvećih sindikalnih organizacija – Saveza samostalnih sindikata Jugoslavije. U svom dopisu Saveznoj vladi od 14. januara 1994, Savez sindikata je podvukao sledeći stav:

Donošenje kompletnog i konzistentnog stabilizacionog programa postalo je ne samo ekonomska i društvena nužnost, već i uslov opstanka društva i države, kao i preživljavanja najvećeg dela stanovništva. Takav program koji SSSJ uporno i intenzivno zahteva više od dve godine, značio bi i odbranu od daljeg osiromašenja zaposlenih, predupređivanje još većih i saniranje postojećih socijalnih nedaća. Zato SSSJ: (a) podržava slamanje hiper inflacije, kao temeljni uslov i cilj najavljenog programa, izražavajući istovremeno oštru kritiku kreatorima i nosiocima programa što u neizdrživo teškim ekonomskim i socijalnim uslovima previše oklevaju, kasne i gube dragoceno vreme u sporanju oko programa; i (b) izražava nezadovoljstvo i protest što je o Progra-

mu raspravljano u zatvorenom krugu, bez javnosti i socijalnih partnera, oslanjajući se samo na eksperte i manji broj privrednika, iako se radi o merama i odlukama od vitalnog interesa i uticaja na ekonomski i socijalni život. Na osnovu raspoloživih informacija i obrazloženja predstavnika Savezne vlade i eksperata koji su radili na Programu, Predsedništvo veća SSSJ je usvojilo sledeće stavove, između ostalih:

1. Smatramo nužnim donošene jedinstvenog stabilizacionog programa za celokupno područje SRJ i obezbeđivanje svih uslova neophodnih za njegovo dosledno sprovođenje. Posebno insistiramo na uspostavljanju centralne monetarne vlasti, na njenoj punoj samostalnosti i na onemogućavanju njene zloupotrebe, što je uslov i osnovni garant obaranja hiper inflacije.
2. Zahtevamo da se finansiranje budžetskih rashoda, na svim nivoima, zasniva na zdravim izvorima, prvenstveno promenama fiskalne politike u pravcu smanjenja poreskih stopa i proširenja poreske baze. U tom smislu zahtevamo smanjivanje poreza na zarade i oslobađanje od poreza ostalih ličnih primanja (topli obrok, regres, kredit i sl.). Socijalnu cenu smanjenja hiper inflacije ovog puta moraju platiti, pre svih, oni delovi stanovništva koji su zgrnuli ogromno bogatstvo, a najčešće nisu obuhvaćeni poreskim dažbinama. Zaposleni i penzioneri tu cenu su već platili.
3. U politici zarada, podržava se opšta orijentacija da se one administrativno ne limitiraju. Neophodno je reafirmisati mesto i ulogu kolektivnih ugovora. Takođe je neophodno zadržati praksu utvrđivanja i zaštite nivoa minimalne (zajamčene) zarade, kojom se obezbeđuje egzistencija zaposlenog i njegove porodice.
4. Zalažemo se za tržišne mehanizme regulisanja cena, ali ukazujemo na brojne poremećaje nastale sužavanjem tržišta i monopolizacijom ponude. Zato zahtevamo da se uspostavi ravnotežni odnos cena osnovnih životnih potreba i zajamčene zarade, uz obavezno regresiranje gubitaka proizvođačima nastalih po toj osnovi.
5. Socijalni program ne obezbeđuje egzistenciju velikog broja radnika koji treba da ostanu bez posla, pa je ovo najslabiji deo Programa. Sindikat smatra neprihvatljivim da i dalje teret krize podnose pre svega radnici, koji su svojim ponižavajućim zaradama već platili cenu krize.

FAZA ODLIČNE SARADNJE TOKOM PRIMENE PROGRAMA

Led između predstavnika sindikata i mene kao predsednika Ekspertskog tima bio je probijen na jednom sastanku održanom u sindikatu negde u poslednjoj nedelji januara 1994. – nekoliko dana po početku primene Progra-

ma monetarne rekonstrukcije. Na tom sastanku ja sam napregao sve svoje ubeđivačke sposobnosti da pokažem sindikalnim predstavnicima da je Program bio rađen imajući pre svega u vidu interese radnog naroda i naše sirotinje. Skrenuo sam pažnju na izričito priznavanje kolektivnih ugovora, odlučujuću ulogu koju oni mogu da imaju u obezbeđenju radničkih prava kako su ona bila zamišljena u Programu, i na obavezu države da pruži radničkoj klasi potrebne informacije, savete i tehničku pomoć u njihovim pregovorima sa poslodavcima. Takođe sam govorio o postojanju minimalne cene rada koja je bila ugrađena u Program, i o obavezama države da obezbedi egzistenciju najsiromašnijim i bespomoćnim u našem društvu (molim vidite odeljak „Osnovne crte“ u Glavi VI). Meni nije bilo teško da o ovome govorim jer sam stvarno zamislio Program i pomogao u njegovoj konstrukciji kao sistemu mera koje bi odmah pomogle radničkoj klasi i sirotinji umesto da na njih svale teret stabilizacije. U diskusiji koja je nastala bila je konstatovana identičnost gledišta sindikalnih funkcionera gospode Milorada Vujasinovića i Dragana Radulovića, i gospođa Slobodanke Branković, Grozdane Miljanović i Biljane Ilić, s jedne, i mene s druge strane, po svim pitanjima. Ja sam u konačnoj redakciji Programa modifikovao tačke koje su naročito žuljale sindikate, a to je bilo moguće učiniti bez negativnog dejstva na suštinu Programa.

Od ovog početnog i odlučujućeg susreta razvila se moja saradnja sa sindikatima koja je bila stalna, sa čestim susretima, i srdačna, tokom sledeće dve godine kada sam bio guverner Narodne banke Jugoslavije. Podržavao sam sindikalne stavove gde god sam mogao i kad god sam mogao – u diskusijama o minimalnoj ceni rada koje je organizovala država i kojima sam predsedavao na predlog sindikata sa kojim su se složile Privredna komora i država, u studijskoj grupi o platama, penzijama i oporezivanju koju sam organizovao u Narodnoj banci i u kojoj su radnici i penzioneri bili brojno predstavljeni, u radnoj grupi o demokratizaciji svojinskih odnosa (privatizaciji), u finansijskoj politici Narodne banke koja je naročito olakšala očajno težak položaj dveju važnih i radno-intenzivnih grana, tekstila i kože i obuće, gde su nadnice bile najniže i koje su, pre moje intervencije, imale probleme u dobijanju kredita od strane komercijalnih banaka.

Moja saradnja sa sindikatima se vremenom proširila i uključila, pored Saveza samostalnih sindikata, Ujedinjene granske sindikate Nezavisnost (gospoda Branislav Čanak i Milan Nikolić) i Asocijaciju slobodnih i nezavisnih sindikata (gospodin Dragan Milovanović). Dobri odnosi sa sindikatima su bili omogućeni i stimulisani brzim porastom realnih najamnina skoro odmah po uvođenju Programa. Kako radnici tako i penzioneri su u Programu sada videli garantiju za svoje lične dohotke i dohotke svojih porodica.

RAZLAZ SA GOSPODINOM TOMISLAVOM BANOVIĆEM, RUKOVODIOCEM SAMOSTALNIH SINDIKATA SRBIJE

Moja bliska saradnja sa sindikatima je doživela brutalan udar akcijom gospodina Tomislava Banovića, predsednika Veća samostalnih sindikata Srbije. Ovaj sindikat, iako formalno deo Saveza samostalnih sindikata Jugoslavije, u stvari je posebna ustanova i, s obzirom na veličinu Srbije u SRJ, najveća od svih sindikalnih organizacija. Sa gospodinom Banovićem, po profesiji rudarskim inženjerom koji je postao visoki sindikalni funkcioner dok sam ja bio guverner Narodne banke, imao sam vrlo dobre profesionalne i lične odnose; između ostalog, od njegovog Veća sam dobio rudarsku opremu kao memento naše saradnje. Ali ova saradnja i srdačni lični odnosi prestali su negde početkom aprila 1996, kada je Banović počeo da napada javno moj stav po pitanju potrebe obnove odnosa Jugoslavije sa međunarodnim finansijskim ustanovama. Nama je ova obnova bila hitno potrebna radi izlaska Jugoslavije iz međunarodne finansijske izolacije. Priliv inostranih sredstava bio je za nas nužan radi obezbeđenja obrtnog kapitala čija je oskudica onemogućavala porast naše zaposlenosti i radi dobijanja dugoročnog kapitala za obnovu naše infrastrukture i modernizaciju i ekspanziju našeg kapitalnog stoka za industriju i poljoprivredu. Sa razloga koji mi ni danas nisu jasni niti su javno objavljeni, država je bila protiv ovog stava. Ovo je bio jedan od važnih razloga što smo mi od polovine 1996. do sada, u proleće 1998, iskusili ogromnu krizu nelikvidnosti koja se ogleda u čestom neplaćanju radnika, službenika, penzionera i dobavljača, u katastrofalno visokim kamatnim stopama, neplaćanju dugova, stagnaciji investicija i porastu hronične nezaposlenosti. Gospodin Banović nikada nije objavio razloge za kritiku mojih gledišta. Moji odnosi su ostali vrlo dobri sa sindikatima Nezavisnost i Asocijacija slobodnih sindikata, kao i sa Savezom samostalnih sindikata Jugoslavije i posle mog odlaska iz Narodne banke Jugoslavije.

XIV

TRIJUMF PROGRAMA MONETARNE REKONSTRUKCIJE JANUAR–JUN 1994.

OCENA BEČKOG INSTITUTA UPOREDNIH EKONOMSKIH STUDIJA

Predstavljajući međunarodnoj javnosti svoju prvu studiju o našoj monetarnoj reformi, profesor Kazimierz Laski, direktor studija Bečkog instituta uporednih ekonomskih studija, napisao je sledeće:

„Ova studija zaslužuje pažnju iz nekoliko razloga. Prvo, njen autor, Dragoslav Avramović, guverner centralne banke Jugoslavije, bio je takođe autor programa monetarne reforme koji opisuje. Na taj način mi smo informisani direktno od strane arhitekta reforme o njenim ciljevima, rezultatima, i najzad, ali ne najmanje važno, o njenim izgledima kako ih autor vidi.

Drugo, ima vrlo malo, možda nijedan, istorijski primer da je hiperinflacija veličine zabeležene u Jugoslaviji (u januaru 1994. čak 2% na minut!) bila likvidirana jednim potezom, čak i ako trajnost ovog uspeha nije još obezbeđena.

Treće, autor poredi reformu u Jugoslaviji sa sličnim pokušajima u zemljama u razvoju i, naročito, u zemljama u tranziciji. On podvlači da se jugoslovenska reforma koncentrisala na jedan cilj u jedno vreme, naime na monetarnu i budžetsku stabilizaciju, dok konvencionalni pristup dopunski zahteva liberalizaciju i privatizaciju. Prema autoru, ova tri simultana šoka su predstavljala teret za ekonomije u tranziciji koji one nisu mogle da podnesu bez oštrog pada proizvodnje i zaposlenosti.

Četvrto, autor diskutuje dve dalje interesantne crte svog reformskog programa, naime funkcionisanje sistema duple valute na početku programa (sledeći presedan sa černovecom u SSSR-u početkom 1920-ih godina) i emisiju nove valute kroz državni budžet kao javne rashode. Ova poslednja crta je značila da bi najsiromašniji delovi stanovništva koji troše svoj dohodak najviše na hranu proizvedenu u zemlji stimulisali zdravu cirkulaciju dohotka unutar zemlje.

Studija kaže na kraju da nema garancije da će program opstati. Autor veruje, međutim, da će narodna podrška stabilizaciji pomoći da se postigne ovaj cilj. Nadajmo se da će se ovo ispuniti.⁷⁸

STABILIZACIJA KURSA, CENA I TRŽIŠTA U POSLEDNJOJ NEDELJI JANUARA 1994.

Prvi deo Programa, 24. januar 1994. bio je obeležen konfuzijom. Bilo je vrlo malo novih dinara na šalterima banaka i drugih finansijskih ustanova koje rade sa publikom. Ili je aparat Narodne banke Jugoslavije, uprkos odlaganju početka Programa od 17. na 24. januar na njihov zahtev, bio nesposoban da dopremi novac na vreme bankama i drugim platežnim ustanovama, ili ove poslednje nisu bile spremne da novi novac prime. Čak i otkup ponuđene strane valute nije funkcionisao. Ispit za Program bio je *de facto* odložen bar za 24 sata.

Prvi znaci uspeha Programa bili su primećeni 25. januara 1994: publika je primala novi dinar kao da je stvarni ekvivalent strane valute. Profesor Cvjetičanin je zabeležio u svom dnevniku pod ovim datumom:

„Danas sam prvi put video ‘super dinar’. Počele su da stižu penzije, pa smo, Marijana i ja požurili na pijacu da vidimo kako se ‘super dinar’ kotira na tržištu. A kako šargarepa?

Prijatno sam se iznenadio kada sam video konvertibilnost ‘super dinara’ u praksi. Ona je postojala. Cene su istaknute u markama, tj. ‘super dinarima’. Kusr se vraća u dinarima, ali i u markama. Zeleni venac (tržnica u Beogradu) dao je toga dana čvršću podršku monetarnoj reformi od Narodne banke Jugoslavije.

Poverenje se lako stiće ako na tržištu može da se proverri.⁷⁹

Tokom prva dva dana primene Programa vrednost novog dinara na tržištu bila je niža od vrednosti nemačke marke; trećeg dana došlo je do preokreta i njegova vrednost je premašila vrednost marke. Tada sam znao da je naša zemlja dobila prvu odlučnu bitku protiv inflacije na početku Programa. Ovo je bilo potvrđeno vestima 2. februara 1994. sa Kosova, značajnom tržištu deviza:

„Crno tržište u Kosovsko-metohijskoj opštini Istok više ne funkcioniše, a jagma za super dinarom je sve veća. Vrednost nemačke marke od juče je opa-

⁷⁸ Predgovor naučne studije 216, Dragoslav Avramović, *Reconstruction of the Monetary System and Economic Recovery of Yugoslavia*, The Vienna institute for Comparative Economic Studies, Beč, februar 1995.

⁷⁹ Daniel Cvjetičanin, u Borbi, 29. januara 1994.

la za 30 odsto u odnosu na paritet koji je utvrdila Narodna banka Jugoslavije. Albanci jednu DEM prodaju za 70 para. Međutim, interesovanje za kupovinu konvertibilne valute praktično ne postoji. Agencija Jugobanke u Istoku od ponedeljnika vrši konverziju superdinara za devize i obratno. Tu mogućnost je do sada iskoristilo svega desetak građana. Mnogo je više onih koji bi kupili dinar za marku i tim novcem izmirili dospеле račune za telefon, komunalije, struju, porez.⁸⁰

Nedavni britanski ambasador u Beogradu, gospodin Ivor Roberts, koji je u svojstvu otpravnika poslova doputovao u Beograd odmah posle početka Programa, rekao mi je da je, u doputovanju, u Mađarskoj napunio automobil životnim namirnicama i industrijskom robom, obavešten da u Beogradu pod hiper inflacijom skoro ničeg nema. Bio je zapanjen, po dolasku u Beograd, da sva ta roba može da se kupi i u Beogradu. Naše radnje su se odmah posle početka Programa napunile robom iz zaliha brzinom koju je teško pojmiti. Osoblje britanske ambasade pravilo je viceve na račun ambasadora Roberta i njegovog prepunog automobila mesecima, ispričao mi je ambasador.

OSNOVNI MEHANIZAM STABILIZACIJE

Dva glavna cilja Programa – zaustavljanje inflacije i oživljavanje proizvodnje – ostvarena su skoro istovremeno pomoću dva instrumenta:

1. Štampanje starog novca (starih dinara) potpuno je obustavljeno nekoliko dana pre 24. januara 1994. Računalo se da će se time postići *de facto* zamrzavanje cena u starim dinarima.
2. 24. januara 1994. pušten je u opticaj novi delimično konvertibilan dinar sa pokrićem u devizama i zlatu u Narodnoj banci Jugoslavije. Očekivalo se da će novi dinar, pošto je bio konvertibilan, obezbediti stabilnost cena u novim dinarima; a pošto je to bio zdrav novac, on je odmah povećao realnu kupovnu snagu u zemlji. Očekivalo se da ćemo na ovaj način izvući zemlju iz deflacije uz istovremeno zaustavljanje inflacije.

Novi dinar je uveden sa vrednošću od 1 novog dinara za 1 nemačku marku. To je bilo urađeno zbog činjenice da je nemačka marka bila široko korišćena u domaćoj privredi ne samo kao bazni indeks za poslovne transakcije, već i kao stvarni novac za plaćanje u sve većem broju transakcija. Veživanje novog dinara za nemačku marku olakšavalo je prelazak na novu stabilnu domaću valutu; mi smo samostalno usvojili nemačku marku i u izvoznom smislu smo je transformisali u nacionalni novac kao najjednostavniji način za

⁸⁰ Politika, 3. februara 1994.

sprovođenje stabilizacije. (Molim vidite takođe odeljak „Karakteristike novog dinara“ u Glavi VI, i odeljak „Diskusije u Saveznoj vladi i njenom Operativnom štabu“ u Glavi IX.)

Bila su i tri dopunska instrumenta za odbranu deviznog kursa dinara, opisana u sledećem odeljku. Program kao celina vodio je brzom stabilizaciji cena, poremećaju proizvodnje i dohotka, i oporavljanju javnih finansija.

TRI LINIJE ODBRANE NOVOG DINARA

Glavna opasnost za stabilizaciju je ležala u mogućnosti da ljudi koji prime novi dinar odmah potrče u banke da bi zamenili dinare za marke. Monetarnu istoriju Jugoslavije u periodu posle 1945. godine karakterišu nestabilnost valute i česte inflacije, kao i sasvim sveže iskustvo sa hiper inflacijom 1993; kako uveriti javnost i poslovne krugove da će pokušaj monetarne rekonstrukcije imati drugačiji ishod u 1994. godini, te stoga trčanje za devizama neće biti potrebno? Podignute su tri linije odbrane oko zida novog dinara i njegovog deviznog kursa: u domenu politike kamatne stope, poreske politike i u okviru sistema alokacije nove valute. Nadali smo se da će ovakva odbrana zaustaviti zahteve za zamenu dinara u devize i tako doprineti da se domaća valuta održi.

Prvo, uveli smo kamatne stope od 6% godišnje na depozite u novim dinarima; pošto smo očekivali da cene budu stabilne, to je značilo realnu kamatnu stopu od 6% na godišnjem nivou. Za ovako nešto se retko čulo u Jugoslaviji tokom poslednjih pedeset godina i bilo je superiorno prema nultoj kamati na nemačke marke koje se uglavnom drže u efektivni. Privlačnost dobijanja kamate na dinare nije sama po sebi predstavljala dovoljno jaku odbranu novog dinara, mada je u izvesnoj meri bila od pomoći. Glavno stabilizujuće dejstvo realne pozitivne kamatne stope bilo je u tome što je stimulisala iznošenje spekulativnih zaliha robe na tržište, što je uticalo na jačanje interne vrednosti dinara, a ovo je sa svoje strane uticalo na spremnost stanovništva da svoja sredstva drži u dinarima. Pokazalo se u realnosti da su pogrešna očekivanja nekih naših ekonomista o dosta dugom periodu „tranzicione“ (prenosne) inflacije, uslovljene očekivanjem da će stari ugovori sa ugrađenim inflatornim rastom cena biti preneti u novi post-inflatorni period. U realnosti, uticaj prelaznog perioda u pravcu porasta cena bio je neutralisan dejstvom prodaje robe iz zaliha, što je vodilo padu cena. Roba je počela da se iznosi na tržište jer je držanje zaliha sada donosilo gubitke; troškovi skladištenja i plaćanja kamate nisu se više mogli nadoknaditi sigurnošću da će cene rasti, i zalihe su morale da se prodaju da bi se ti gubici izbegli. Ovo je ojačalo tendenciju ukupne stabilnosti cena koja je postala dominantno i impresivno obeležje jugoslovenske stabilizacije tokom prvih osam meseci njenog života.

Drugo, neposredno posle uvođenja nove valute, ubrzano je prikupljanje neplaćenih poreza, a uvedeni su i neki novi porezi ili su povećane poreske stope. U novim porezima i novim stopama se negde preteralo i moralo se pristupiti reviziji. Ali u svakom slučaju preduzeća i bogati pojedinci koji su svoja sredstva držali u nemačkim markama sada su morali da plate porez tako što bi prodajom maraka pribavili dinare sa kojima su obavljali plaćanja. Ovo je odmah povećalo tražnju dinara na tržištu i spremnost za držanje bar nekih sredstava u dinarima.

Treće, nova valuta je puštena u opticaj preko državnih budžeta u vidu plaćanja za rashode javnog sektora, a ne preko banaka u vidu bankarskih zajmova (kredita), naročito u prvoj polovini 1994. U normalnim okolnostima, banke odobravaju zajmove bogatim kompanijama i bogatim pojedincima; verovatno je da bi ovi poslednji potrošili znatne iznose nove valute za kupovinu robe iz uvoza ili na finansiranje bekstva kapitala (tj. kupovinu nemačkih maraka); takva oticanja novca su mogla brzo iscrpiti naše mršave devizne rezerve i cela reforma bi se mogla završiti promašajem. Puštanje novih dinara u opticaj preko budžeta je značilo da će veliki deo tih dinara dospeti u ruke najsiromašnijih slojeva stanovništva (penzionera, nezaposlenih koji su primali pomoć za nezaposlene, korisnika socijalne pomoći, većine primalaca dečjih dodataka, širokih masa slabo plaćenih radnika u državnoj službi). Ovakva struktura alokacije je imala dva dejstva: (1) ona je zadržala novac u okviru privrede, pošto su ga ove društvene grupe trošile uglavnom na hranu domaće proizvodnje, što je odmah omogućilo kružni tok svežeg zdravog novca, a time i realnog dohotka unutar zemlje; i (2) ona je dovela do vrlo brze popularnosti Programa u zemlji, identifikujući ga sa interesima siromašnih i pomoći za siromašne. Ovo obeležje „narodnog“ Program je dobio od početka svoje primene i zapamćen je kao takav u širokim masama stanovništva. Treba dodati da je početna distribucija nove valute preko budžeta bila diktirana i potrebom finansiranja vlade čiji je fiskalni sistem bio skoro potpuno razbijen tokom hiper inflacije 1993.

Neto dejstvo ove trojne odbrane nove valute je bilo da nije bio potrošen ni cent početnih rezervi zlata i deviza izdvojenih za pokriće novog dinara. Umesto toga, Narodna banka Jugoslavije akumulirala je do kraja maja 1994. – dakle za četiri meseca od početka Programa – 335 miliona maraka, za nas veliki iznos: nešto od ovoga je došlo od repatrijacije kapitala, a ostatak je delimično bio rezultat prodaje maraka od strane stanovništva radi popune često još uvek niskih domaćih dohodaka i od strane poslovnih firmi radi popunjavanja njihovih relativno niskih salda u novim dinarima. Čak i nakon opadanja deviznih rezervi sledećih meseci, ostao je višak u odnosu na nivo zvaničnih rezervi registrovan na početku Programa u januaru 1994.

POVEĆANJE PROIZVODNJE I LIČNIH DOHODAKA

Industrijska proizvodnja u Jugoslaviji dostigla je svoj najniži nivo neposredno pre (i odmah posle) uvođenja Programa 24. januara 1994. U januaru te godine industrijska proizvodnja je iznosila 36,2% svog prosečnog nivoa u 1991. i 70% svog nivoa u januaru 1993. Povećanje proizvodnje je počelo već februara 1994, kada je iznosilo 12,7% u odnosu na januar 1994. godine. Taj brzi porast i kratkoća perioda deflacije (samo nekoliko nedelja) objašnjavaju se kombinovanim dejstvom smanjenja zaliha neposredno posle stabilizacije cena i brzim reagovanjem jugoslovenskih preduzetnika u industriji, kako u privatnom tako i u javnom sektoru, na izmenjene uslove, kao i raspoloživošću kredita, posle početne oskudice. Zbog vanrednih prilika, inflacije i sankcija, najamnine su opale do januara 1994. na 26 nemačkih maraka mesečno prema možda 600 maraka pre građanskog rata. Preduzetnici su bili svesni, a mi smo znali da su oni svesni, da najamnine nikada neće biti tako niske kao u januaru 1994. Stoga je, pošto su zalihe u industriji počele da se smanjuju zbog stabilizacije cena i povećanja kamatne stope, veoma brzo došlo do povećanja proizvodnje u cilju popune zaliha onda dok su cene radne snage najniže – a do toga dolazi u ranoj fazi oživljavanja proizvodnje. Povećanje proizvodnje u martu 1994. bilo je vrlo visoko, 21%. Ja sam onda bio na putu u inostranstvu, i ovu vest mi je javila telefonom beogradski novinar gospođa Radojka Nikolić. Ta vest je za mene značila da je u toku ozbiljna industrijska obnova i da smo marta 1994. savladali deflaciju, pošto smo u poslednjoj nedelji januara 1994. savladali inflaciju. U toku jeseni 1994. došlo je do novog neočekivano velikog (i neodrživog, kako se kasnije pokazalo) porasta industrijske proizvodnje, tako da je za period januar-oktobar 1994. ukupno povećanje iznosilo 67%, impresivan rezultat po svakom merilu. (Molim vidite takođe odeljak „Diskusija u Institutu ekonomskih nauka 14. februara 1994.“ u Glavi XI.)

U proleće 1994. industrijski kredit je koštao oko 10–12% godišnje, što je pri stabilnim robnim cenama značilo visoko realno koštanje, ali kredita je bilo na raspolaganju. Vrlo restriktivna kreditna politika bila je vođena samo oko dve-tri nedelje; u ovom periodu banke su morale da polože devize u depozit kod Narodne banke Jugoslavije u ekvivalentu kredita koje su odobravale: ideja je bila da opticaj novog dinara, bilo iz primarne emisije Narodne banke ili putem kreditne aktivnosti banaka na osnovu depozitne multiplikacije, mora u celini da bude pokriven devizama – bio je to u stvari sistem monetarnog odbora (currency board) u ekstremu. NBJ je predložila promenu ove politike 9. februara 1994, mesec dana pre nego što sam ja došao u Narodnu banku, i, koliko se sećam, bez konsultacije sa mnom: ubuduće su banke mogle da odobravaju kredite iz depozita koje kod njih drže stanovništvo, privreda, država

i druge banke, bez obaveze pologa deviza kod centralne banke.⁸¹ Tako stvorene mogućnosti multiplikacije kredita su dozvolile bankama da udovolje sve većim zahtevima za kredite i povećanje proizvodnje, stimulisanim potrebama akumuliranim poslednjih godina i novostvorenom stabilnošću. Liberalizacija kredita u proleće 1994. je bila potrebna i opravdana, pogotovu što su kamatne stope bile realne i dovoljno pozitivne. Ali naši društveni uslovi – sa državnim (društvenim) bankama izloženim svim vrstama uticaja, političkih i drugih – stvorili su i rizik loših kredita lošim dužnicima, bez dovoljno predostrožnosti, rizik koji je vremenom postao uveliko realan.

I poljoprivredna proizvodnja se povećala 1994. godine posle neizvesnosti na početku godine i uprkos suši. Posle godina proizvodnje u uslovima inflacije, poljoprivreda je morala da se prilagodi uslovima stabilne vrednosti novca. Za vreme inflacije dohoci u poljoprivredi su se brzo obezvređivali pošto je kupovna snaga propadala zbog izuzetno brzog opšteg porasta cena. Ali propadala je i vrednost kredita dobijenih za setvu, druge poljoprivredne radove i žetvu, često iz primarne emisije Narodne banke, pa je veliki deo poljoprivrednog duga brisan. U neinflacionim uslovima glavni problemi su se odnosili na cenu kredita, mogućnosti dobijanja kredita, mogućnosti dobijanja repromaterijala, prodajne cene i mogućnosti otkupnih organizacija da otkupe poljoprivrednu proizvodnju. Početkom 1994. godine postigao sam dogovor sa poljoprivrednim zadrugama da poljoprivreda dobije sredstva po kamatnoj stopi od 9% godišnje, pod uslovom da vrednost novca ostane stabilna. „Džentlmenški sporazum“ sam onda postigao sa bankama: one su se obavezale da neće podizati svoje kamatne stope na kredite poljoprivredi iznad 9%, što odgovara kamatnoj stopi na depozite od 6% i marži od 3%. To je bilo niže nego što su banke htele da naplaćuju da bi pokrile gubitke koje su mnoge od njih podnele u toku prethodnog perioda inflacije, ali je izgleda bilo dovoljno da pokrije njihove tekuće marginalne troškove. Uz dogovor o kamati od 9% i pri zadovoljavajućem snabdevanju repromaterijalom na stabilizovanom tržištu, poljoprivredni sektor je zasadio 98% obradivih površina u 1994, što je bio zadovoljavajući rezultat.

Glavni problemi su nastali u otkupu poljoprivredne proizvodnje. Mlinovi i trgovačke organizacije nisu bili voljni da plate zaštitu cena za 1994. koju je bila odredila država, jer je tržišna cena za proizvode iz prošlogodišnje (1993) žetve bila niža: robne rezerve ih nisu prodale u vreme u rano proleće 1994, nego su to pokušale da urade tek kada je trebalo da stvore prostor za usklađivanje žetve 1994. Državni budžet nije imao sredstva da otkupi žetvu 1994.

⁸¹ Ja sam video dokument NBJ od 9. februara i njegovu dopunu od 24. februara 1994. tek u toku pretresanja materijala radi pisanja ove knjige. Za guvernera NBJ bio sam izabran 2. marta 1994.

(Program monetarne rekonstrukcije je predviđao da će se državni budžet delom finansirati iz prodaje zaliha poljoprivrednih proizvoda iz 1993. i ranijih godina, ali je ovo finansiranje onda izostalo zbog administrativne konfuzije u raspolaganju rezervama ili iz nekih drugih razloga.) Niti je tržište htelo da kupi skuplju 1994. žetvu, pa su mlinovi i trgovačke organizacije stornirali kupovne kontrakte. U pomoć je morala da dođe Narodna banka: telegrami su počeli da stižu od ozlojeđenih proizvođača koji nisu bili plaćeni za predato žito, i ja sam mislio da naši poljoprivrednici nisu smeli da budu još jedared prevareni u našoj tužnoj agrarnoj istoriji. Ovo je bio jedan od prvih šokova koje je iskusio naš novi monetarni sistem u leto 1994. sa odgovarajućim udarom na kurs dinara u jesen 1994. U vidu zadovoljavajućih rezultata, u celini, koje je pokazala naša poljoprivreda sledećih godina uprkos svim teškoćama i nedaćama, mislim da je ova 1994. novčana intervencija NBJ bila opravdana, i po cenu negativnog monetarnog dejstva koje je imala.

Brzina oživljavanja privredne aktivnosti u okviru Programa došla je do izražaja i u sektoru usluga, naročito turizma. Posle stagnacije i pada tokom prethodne tri godine, turizam je pokazao impresivni polet u letnjoj sezoni 1994. Sećam se posete Budvi polovinom juna 1994. gde se održavao naučni skup Saveza ekonomista Jugoslavije na temu „Program rekonstrukcije monetarnog sistema i strategije oporavka privrede Jugoslavije – rezultati, problemi, perspektive“. G. Lilić, onda predsednik SRJ, pozvao me je da ga pratim, i to je bio vrlo prijatan put; ovom prilikom sam i govorio na skupu. Bio sam zapanjen bezbrižnošću, odećom, hotelskim smeštajem, ishranom i povodom kojim se ovaj veliki skup (nekoliko stotina učesnika, mnogi u pratnji supruga ili prijatelja) odlikovao.

Bilo je vrlo teško verovati ovim scenama na sunčanom Jadranu jedva pola godine posle strahota hiper inflacije, sa njenom glađu i zimom.

Turistički polet je bio nastavljen i u zimskoj sezoni 1994/95: prema saopštenju turističkih agencija, rezervacije u turističkim kapacitetima, uglavnom planinskim mestima i mnogobrojnim banjama, bile su najveće u poslednjih dvadeset godina. Skoro celokupno oživljavanje je bilo na domaćem tržištu u ovom periodu; stranci su bili odsutni zbog blokade. Bilo je zapanjujuće videti kojom brzinom je porasla domaća potrošnja posle katastrofa prethodnih godina.

Statistički zabeležene nadnice i plate pokazale su ogromno povećanje od veoma niske polazne tačke u januaru 1994. do 26 dinara na 164 dinara u junu 1994. Ovo više nego šestostruko povećanje preuveličava stvarno povećanje: statistička serija ne obuhvata naknade za prevoz i obrok, koje su porasle manje od zabeleženih nadnica. Ali ipak nema sumnje da je povećanje bilo vrlo veliko i vrlo realno, ma kako ga merili. Ovaj red veličina porasta doveo je do teze da je povećanje nadnica bilo jedan od glavnih činilaca porasta cena čiji

su se prvi znaci pojavljivali polovinom 1994. Jedna analiza Saveznog ministarstva za trgovinu od 21. jula 1994. opovrgla je ovu tezu: cene proizvođača industrijskih proizvoda od početka Programa do 5. jula 1994. bile su snižene za oko dve trećine izabranih proizvoda, sa prosečnim padom od 17,3%; kod oko 14% proizvoda cene su imale prosečno povećanje od 23,7%; dok je jedna petina imala nepromenjene cene. Specijalno istraživanje je izvršeno kod proizvoda čije su cene porasle najviše (između 40 i 60%): ni u jednom od šest istraživačkih slučajeva nije bilo navedeno da je porast najamnina bio uzrok povećanja cena.⁸² Nažalost, slična analiza nije na raspolaganju za period posle juna 1994, kada su nadnice i plate nastavile da rastu po stopi od 9,5% mesečno u julu-decembru 1994, što je verovatno bilo više od stope porasta produktivnosti i tako doprinelo povećanju cena koje je nastupilo u septembru-decembru 1994.

PREOKRET U JAVNIM FINANSIJAMA

Došlo je do brzog oporavka u javnim finansijama posle stabilizacije. Nije bilo moguće eliminisati veliki budžetski deficit ni povećanjem poreza ni smanjenjem rashoda dok se nastavljala brza inflacija: ona ne samo da je imala tendenciju da smanji realnu vrednost poreskih prihoda (Tanzi-Oliveira efekt), već je imala za posledicu i ogromno smanjenje javnih rashoda u realnom izrazu, tako da je ostalo veoma malo prostora za dopunsko kršenje (molim vidite odeljak „Fiskalni problem u hiper inflaciji“ u Glavi II). Konvencionalni metod stabilizacije – prvo uravnotežiti budžet pa onda stabilizovati valutu – kod nas nije mogao da funkcioniše. U našim uslovima morao se isprobati drugi način za eliminisanje deficita: prvo stabilizovati valutu i na taj način postići reversno kretanje Tanzi-Oliveira efekta: naplata dužnih poreza će se povećati u realnom izrazu kada se valuta stabilizuje; takođe će se postići povećanje proizvodnje i dohotka sa stabilizacijom i na toj osnovi postići stalno i po mogućstvu brzo povećanje poreskih prihoda; u međuvremenu treba držati javne rashode pod strogom kontrolom; i na taj način postići uravnoteženi budžet ili bar budžet kome nije potrebno finansiranje od strane centralne banke, već može da opstane samo sa zaduživanjem na tržištu, i sve to uraditi u relativno kratkom periodu.

Neka od iskustava drugih zemalja su potvrdila da se budžetski deficit može smanjiti kada valuta bude stabilizovana, i na ovim iskustvima ja sam zasnovao svoje nade u reversno kretanje Tanzi-Oliveirovog efekta. Setio sam

⁸² Savezno ministarstvo za trgovinu: Analiza proizvođačkih cena industrijskih proizvoda koji su od početka primene Programa ostvarili znatan rast, 21. jula 1994.

se jedne od prvih knjiga iz ekonomije koju sam pročitao kao mlad čovek, Nurkse-ove analize inflacije i njenog savlađivanja posle Prvog svetskog rata: u njoj su bila opisana ova iskustva koja su bila suprotna standardnom redosledu po kome se prvo postiže uravnoteženje budžeta, pa tek onda stabilizuje valuta. U tom periodu, u 1920-im godinama, neke od velikih inflacija, u Austriji i Mađarskoj, završile su se stabilizacijom valute, koja je, sa svoje strane, dovela do brzog i znatnog povećanja budžetskih prihoda:

„U Austriji je budžetski deficit bio vrlo mnogo smanjen u prvoj godini posle stabilizacije valute u jesen 1922. godine. U drugoj godini je deficit potpuno nestao, a u 1925. je postignut znatan suficit. U Mađarskoj je budžetski suficit bio postignut odmah u prvoj fiskalnoj godini (1. juli 1924. – 30. jun 1925) koja je sledila stabilizaciji.“⁸³

U periodu posle Drugog svetskog rata:

„U Brazilu je pad inflacije smanjio potrebe zaduživanja javnog sektora sa 27% bruto domaćeg proizvoda u 1985. na procenjenih 10% u 1986. ... Deficit Argentine je takođe bio znatno smanjen. I premda je ovo smanjenje delimično rezultiralo od smanjenja plaćanja na ime monetarne korekcije, uticaj automatskog efekta na obnovu poreskih prihoda vezan za usporavanje inflacije je bio naročito upadljiv.“⁸⁴

U našem slučaju 1994. godine, obnavljanje javnih prihoda je bilo veoma brzo. Polazeći od manje od 100 miliona novih dinara u januaru 1994, oni su skočili na gotovo 400 miliona u februaru, a zatim se povećali na 800 miliona u julu i 1,150 miliona u novembru. To poboljšanje je bilo zajednički rezultat reversnog kretanja Tanzi-Oliveirovog efekta, povećanja proizvodnje i dohotka, i povećanja poreza. Ja sam bio u mogućnosti da pri kraju maja 1994. objavim da će dalje zaduživanje države kod Narodne banke Jugoslavije prestati 24. jula 1994, tačno šest meseci od početka Programa. U izvesnom smislu, ovo je bio vrhunac dostignuća u našoj stabilizaciji: onda je izgledalo da smo na dobrom putu da rešimo naš budžetski problem. Kasnije iskustvo je pokazalo da je veselje bilo prerano: državni rashodi, budžetski i vanbudžetski, su se izmakli kontroli, i deficit države je ostao jedan od naših centralnih problema uprkos visokom oporezivanju. Već u ranoj jeseni 1994. došlo je do van-budžetskog finansiranja deficitnih državnih preduzeća od strane bankarskog sistema. Ovo je npr. bio slučaj sa skupim opravkama i održavanjem elektro-privrede, povrh finansiranja žetve 1994.

⁸³ *League of Nations, The Course and Control of Inflation*, Princeton, 1946. Autor: Ragnar Nurkse.

⁸⁴ Mario I. Blejer and Adrienne Cheasty, *High Inflation, „Heterodox“ Stabilization and Fiscal Policy*, u *World Development*, August 1988.

Jedno od trajnih postignuća u domenu jugoslovenskih javnih finansija bilo je samo-finansiranje Crne Gore. Tadašnji potpredsednik vlade Crne Gore i član Saveta Narodne banke Jugoslavije, gospodin Krunislav Vukčević, pominjao mi je, u šali, da od kako je Crna Gora dobila po prvi put pomoć iz inostranstva za vreme Petra Velikog rano u 18. veku, ona je uvek dobijala nečiju budžetsku podršku, dok nisam došao ja sa Programom monetarne rekonstrukcije 1994. koji je uveo princip nedeficitnog javnog finansiranja tekućih rashoda. Ovaj princip je u Crnoj Gori sa uspehom bio primenjen.⁸⁵

STABILIZACIJA BEZ DEFLACIJE

Značajna crta jugoslovenske monetarne reforme u 1994. godini je njen nedeflacioni karakter. U tom pogledu se ova reforma razlikovala od većine programa stabilizacije posle Drugog svetskog rata. Ovaj nedeflacioni karakter se ogledao u četiri elementa:

1. Realne nadnice su se povećale odmah posle uvođenja Programa, i ovo povećanje se nastavilo do kasne jeseni 1994. Izgleda da je i nezaposlenost pala u ovoj godini, prema zvaničnoj proceni.⁸⁶
2. Takođe su se povećali i realni prihodi penzionisanih lica tokom cele 1994. godine, uz izuzetak jednog relativno kratkog perioda u februaru kada su bile drastično povećane cene infrastrukturnih i komunalnih usluga. Ali u celini, ekonomski položaj penzionera se popravio dramatično u odnosu na katastrofalnu situaciju za vreme hiperinflacije. Penzioneri predstavljaju veliki deo jugoslovenskog stanovništva (1,2 miliona od ukupno 10,5 miliona) i veliki broj u odnosu na ukupan broj zaposlenih lica. Penzioneri kao društvena grupa su bili prvi koji su bili primaoci novog stabilizovanog dinara.
3. Oživela je proizvodnja u mnogim preduzećima u zemlji posle niza zatvaranja i očajanja tokom prethodne tri godine.
4. Posle ogromnog povećanja ekonomskih nejednakosti u 1993, ove nejednakosti su se smanjile tokom 1994. Prema dr Danilu Šukoviću, direktoru centra za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu, „prve značajne promene i socijalne nejednakosti pojavile su se 1992. godine. Preraspodela društvenog dohotka ide u ko-

⁸⁵ „Crna Gora sebe izdržava“, intervju predsednika vlade Crne Gore gospodina Filipa Vujanovića, Blic, 23. februara 1998.

⁸⁶ Prema izjavi gospodina Nikole Ristivojevića, Institut tržišta rada Srbije, od 22. decembra 1994, nezaposlenost je pala u 1994. za procenjeni raspon između 115,000–300,000 (?) sa procenjenih 900,000 na kraju 1993. godine (informacija Radojke Nikolić, Politika, 30. decembra 1994).

rist bogatijih slojeva. Srednjem sloju pripada sve manje sredstava iz društvenog proizvoda, u korist najbogatijeg sloja sa vrha piramide. Ali maksimalna polarizacija socijalne strukture nastupa u vreme hiper inflacije 1993. godine. Tada praktično nestaje srednji sloj, jer jedan odsto stanovništva sa vrha bogatih na lestvici, troši onoliko nacionalnog dohotka koliko i 35 odsto najsiromašnijih sa dna lestvice. Drugi podatak je takođe poražavajući: tri odsto najbogatijih ima učešće u potrošnji nacionalnog dohotka koliko i 50 odsto sa donjeg dela lestvice. Kada je krajem januara 1994, konačno, zaustavljena hiper inflacija primenom 'Programa monetarne rekonstrukcije i ekonomskog oporavka' i uveden popularni 'Avramov dinar', počelo je popravljjanje socijalne strukture društva. U 1994, jedan odsto najbogatijeg društvenog sloja raspolaže nacionalnim dohotkom koliko je imalo i oko 20 odsto stanovništva iz donjeg dela društvene lestvice. Proporcije se menjaju i kad je reč o tri procenta najbogatijeg sloja: sada je njihovo učešće jednako potrošnji 30 odsto stanovništva iz donjeg dela lestvice, dok je godinu dana ranije taj odnos bio tri odsto najbogatijih prema 50 odsto ostalih slojeva stanovništva. Za period od samo jedne godine došlo je, dakle, do znatnog poboljšanja socijalne strukture koja još nije idealna, ali je napredak očigledan. Socijalna slika još nije zadovoljavajuća, jer je srednji sloj društvene piramide i dalje bliži siromaštvu nego vrhu bogatih.⁸⁷

ANKETA O REZULTATIMA I PROBLEMIMA PROGRAMA, JUN 1994.

Početakom juna 1994. bila je izvršena anketa grupe ekonomista, rukovodilaca preduzeća, i građana o Programu, njegovim rezultatima, problemima i perspektivi u to vreme. Uvodne napomene reportera i rezultati ankete, uz identifikaciju anketiranih, sadržani su u ovom odeljku.

Uvodne napomene reportera **Radojke Nikolić**: Četvoromesečni rezultati primene Programa pokazuju stabilnost cena, optimalnu snabdevenost tržišta, i kontinuirani porast proizvodnje. Ali istovremeno sa takvim stabilnim ekonomskim tokovima, nemir unosi činjenica da se krediti, dati proizvođačima na rok od tri meseca, prilično sporo vraćaju, da prodaja robe iz društvenih rezervi ide sporo, da su u aprilu plate u vanprivredi porasle znatno brže nego u privredi, i da je žetva već sasvim blizu, a za otkup treba dosta para. Uz sve to, približava se i 24. juli – rok do kojeg bi, prema guvernerovom nastoja-

⁸⁷ Intervju u Politici, 4. januara 1996.

nju, budžetski deficit trebalo da bude sasvim eliminisan. Imajući sve te okolnosti u vidu, pitali smo ekonomiste, privrednike i građane, kako gledaju na sadašnje prilike u sprovođenju Programa, tačnije, da li je Program ugrožen? Da li smatraju da Program nailazi na nepremostive teškoće ili se ekonomski tokovi nesmetano odvijaju? Prema odgovorima koje smo dobili, nema nikakvih kategoričnih sumnji u opstanak Programa. Naprotiv, stabilnost tržišnih i proizvodnih prilika koje je dovela rekonstrukcija monetarnog sistema visoko se ocenjuju, a na poteškoće do kojih dolazi gleda se kao na logičnu posledicu katastrofalnog hiper inflatornog talasa kroz koji je jugoslovenska privreda prošla.

Gospođa Nikolić je intervjuisala ekonomiste. Na pitanje da li je ekonomski program u krizi, **profesor dr Danijel Cvjetičanin iz Ekonomskog instituta**, odgovara da nije Program u krizi, već je naša privreda u permanentnoj krizi zbog svega što se poslednjih godina dešavalo. Program je sada u osetljivoj, krhkoj fazi, ali zar takav rizik nije bio još veći na samom početku Programa? Za sve ekonomske programe karakteristično je da kasnije, tokom sprovođenja, nailaze na razne opasnosti, pa je jedna od takvih „crvenih“ zona bila u trenutku kada su zarade, pogotovo u vanprivredi, otišle znatno iznad nivoa kojeg se trebalo pridržavati. Jasno je da su svima plate još nedovoljne da kupe sve što bi hteli, ali ne treba zaboraviti da mi sada imamo dva i po puta manju proizvodnju nego pre tri godine, kada je nacionalni dohodak bio 2500 dolara po stanovniku. Takvoj proizvodnji se i zarade moraju prilagoditi i mora se živeti skromnije nego nekad. U sadašnjoj fazi sprovođenja programa imamo stabilne cene, novčanu masu koja je blizu nekog normalnog nivoa, mada bi mogla još da poraste, a ide se prema eliminisanju deficitarnog finansiranja budžeta. Ono što može da plaši to su pritisci na dinar iznutra, na povećanje plata, na više novca za investicije, ali tu je garancija guvernera Avramovića da nikakvog štampanja dinara bez pokrića neće biti.

Svaki makroekonomski program posle nekoliko meseci primene dolazi na raskrsnicu, kaže **dr Miroljub Labus, profesor ekonomije na Pravnom fakultetu**. Zato nije reč o tome da li je program u krizi, već kojom se brzinom postiču bitni detalji kao što je promena privredne strukture i rešavanje problema budžetskog deficita. Nažalost, privredna struktura još nije izmenjena, a do sada se pokazalo da preduzeća onakva kakva su nisu u stanju da vrate pozajmljene kredite niti da proizvedu robu po cenama koje naše tržište može da podnese. Ali to nije posao koji treba da radi Narodna banka Jugoslavije ili guverner, već je to u nadležnosti savezne i republičkih vlada. Nažalost, pokazalo se da one još ništa ne rade na tome, a za takve poteze potrebno je vreme. Tako se sprovođenje ekonomskog programa mora odvojiti na faze: u prvoj je, nema sumnje stvoren zdrav novac i stabilizovane su prilike na tržištu, stvore-

ni su uslovi za poslovanje, a u drugoj fazi bi trebalo izvršiti prestrukturisanje privrede, što se svodi na nivo preduzeća.

U razgovoru sa **prof. Ljubomirom Madžarom, sa Ekonomskog fakulteta**, koji je do sada iskazivao izrazito kritičke tonove na Program dr Avramovića, sledi najpre objašnjenje dr Madžara da su se dogodile bitne izmene u programu koji je lansiran 24. januara. Naime, u tadašnjem konceptu bilo je planirano da javna potrošnja iznosi 52 odsto društvenog proizvoda, a sada se govori o nivou od 42 procenta. Zatim, za budžet je planirano deficitarno finansiranje od po sedam odsto u prvoj i drugoj polovini ove godine, a sadašnja nastojanja idu na potpuno ukidanje deficitarnog finansiranja budžeta. Ovo su ne samo dobre izmene, one su za svaku pohvalu. Te promene su sigurno i rezultat kritika kojih je bilo u međuvremenu, i pohvalno je što je uvaženo ono što je ekonomski i privredni život nametnuo. Pozdravljam takav preokret u strategiji sprovođenja programa i nadam se da će biti i drugih. Ukazujući na skok plata, pogotovu u vanprivredi do kojeg je došlo u aprilu, dr Madžar ističe da bi trebalo što pre zaustaviti takve trendove i upotrebiti jake kočnice. Takve plate još nisu dovoljne za neki visok životni standard, ali su one znatno iznad sadašnjih ekonomskih mogućnosti koje dozvoljava nivo proizvodnje. No na takvu pojavu već je reagovao i sam guverner Avramović, napominje dr Madžar, što znači da isti problem on već ima u vidu. Od ostalih teškoća na koje će Program nailaziti u daljem sprovođenju, dr Madžar pominje ogromno fiskalno opterećenje koje je nametnuto privredi zbog visokih poreskih stopa sa kojima se startovalo. Čak se javio i suficit u budžetu zbog visokih zahvatanja, što nije dobro. Zato je dr Avramović u pravu kad insistira na manjim porezima. Nekakve izmene u tom pravcu već su najavljene u novim poreskim zakonima. Svako nastojanje da se smanje fiskalna zahvatanja za svaku je pohvalu, pa se nadam da će i ubuduće biti vršene izmene u Programu koje će doprineti njegovoj efikasnoj primeni, smatra dr Madžar.

Upravo takav aspekt (prilagođavanje Programa novonastalim ekonomskim politikama) ističe i **prof. dr Nebojša Savić, iz Ekonomskog instituta**. Kao posebnu vrednost i vrlinu u operacionalizaciji Programa treba navesti prilagođavanje u hodu novim momentima i okolnostima koje nastaju u realizaciji. Jer srž Programa – zdrav novac i stabilne cene – ne sme biti dovedena u pitanje nijednog trenutka. Podsećajući da je sprovođenje Programa monetarne rekonstrukcije ušlo u peti mesec uspešne realizacije, dr Savić ističe da su stabilne cene, postojan kurs i poverenje u nacionalnu valutu već značajan uspeh, ali da konačna opredeljenja ostaju: slobodno formiranje cena, eliminacija fiskalnog deficita i nezavisnost centralne banke. O tome da li danas ima poteškoća u sprovođenju Programa i kakve su prirode, dr Savić kaže da teškoća ima. Zar je iko mogao da očekuje da će posle svega kroz što je jugoslovenska privreda prošla unazad 50 godina, a naročito poslednjih godina, sada

odjednom, za nekoliko meseci, biti u raju? Program je, uostalom, projekat koji se realizuje u kontinuitetu i tokom sprovođenja ima specifične probleme koje treba rešavati. Ali sve što se rešava mora da ima stalnu podlogu kroz stabilnost cena i zdrav novac. Govoreći o daljoj realizaciji Programa, dr Savić ističe da se sve to svodi na dve suštinske komponente: eliminisanje budžetskog deficita i promena u privrednom sistemu. Naime, ako budžetski deficit posle 24. jula ne bude više finansiran iz primarne emisije i ako žetva bude plaćena iz realnih izvora, biće eliminisani ključni problemi, a dinar i cene će ostati stabilni. Drugo, predstoji dalje aktiviranje onih delova Programa koji se odnose na izgradnju privrednog sistema, novih tržišnih institucija, privatizaciju preduzeća i početak strukturnog prilagođavanja privrede. Oba elementa u daljem sprovođenju Programa su veoma važna i od njih će zavistiti monetarna, tržišna i ekonomska struktura zemlje.⁸⁸

Privredne rukovodioce je intervjuisala gospođa **A. Č. Kosovac**. Stabilan dinar očigledno je tekovina programa ekonomske stabilizacije. Zahvaljujući njemu, njegovoj postojanosti, naša firma udvostručila je proizvodnju, kaže **Miodrag Nikolić, direktor i vlasnik jagodinske firme Feman**, fabrike elektronskih i mašinskih aparata. O vremenu s kraja prošle godine, Nikolić kaže: ne ponovilo se. Zbog megainflacije i besparice, presušile su bile sve narudžbine. Elektroprivreda koja je najveći kupac Femanovih proizvoda (čak 90%) sada je ponovo odrešila kesu i na osnovu uvećanih narudžbina proizvodnja je povećana za sto odsto. Povećan je i broj radnika. Ono što Program još nije uspeo da izmeni to su previsoka poreska zahvatanja. Druga stvar za koju se Program založio, a nije uspeo da napravi pomak, je racionalizacija, pre svega savezne administracije. Treća slabost u sprovođenju Programa je gledanje, još uvek, kroz prste crnom tržištu.

Od donošenja Programa do danas naša firma ostvaruje isključivo pozitivne rezultate, kaže **dr Vojislav Đorđević, direktor beogradskog Soko Šarka**. Mereno proizvodnjom to je 58 odsto više proizvoda u aprilu ove, nego u istom mesecu prošle godine, ili 75 odsto više proizvodnje u maju ove nego u istom mesecu 1993. godine. Zahvaljujući stabilnom dinaru i povećanoj kupovnoj moći građana, Soko Šark ozbiljno planira da uvođenjem tri nove proizvodne linije, u avgustu, poveća proizvodnju i u narednoj godini i to za dva puta, u odnosu na 1993. godinu. Ono što se donekle zamera privrednicima koji su u kreditima poslovnih banaka našli zamajac novoj proizvodnji, pa sad odugovlače sa vraćanjem para, za mene je, smatra dr Đorđević, poprilično neumesno. Naša firma nije veliki korisnik ovih sredstava (uglavnom se

⁸⁸ Radojka Nikolić, *Istraživanje Politike: da li je ugrožen ekonomski program*, Politika, 12. jun 1994.

oslanjamo na sopstveni dinar) ali pokazalo se, kada je u pitanju proizvodnja, da su pare od kredita namenski korišćene. Vidi se to, pored ostalog, i po punim izlozima. Nema više nestašice robe. A ako se na vraćanje duga sačeka, recimo, zbog završetka proizvodnog ciklusa, nešto duže nego što je, u početku planirano, nije propast sveta. Zbog toga neće pasti ni Program.

Stabilan dinar, koji je iznedrio Program, smatra i **Milorad Mišković, generalni direktor beogradske trgovinske firme Jabuka**, stavio je i trgovinu na zdrave noge. Bez čvrstog dinara nema ni ozbiljnog poslovanja, zaključuje i podseća na vreme s kraja prošle godine kada je promet gotovo zamro, jer je u igri bilo samo avansno i trenutno plaćanje. A trgovina bez odloženog plaćanja teško može da preživi. Rok od 15 dana, na koji proizvodnja daje robu trgovini, pravi je predah za nas. Program je popunio izloge, nestašica nema, omogućio je zahvaljujući stabilnosti dinara i postepeno slamanje domaćih monopolista, kojima je sada moguće konkurisati uvezenom robom. Sve to vodi daljem snižavanju cena, porastu standarda, jačanju kupovne moći i u krajnjem sektoru stimulisanju nove proizvodnje. Ono u čemu se zatajilo jeste kresanje savezne, republičke i opštinske administracije, drugim rečima budžetskog deficita.⁸⁹

Građane je intervjuisala reporter **gospođica Lj. Rabrenović**: Program ekonomskog oporavka traje. A šta o njemu misle i kakvu mu sudbinu predviđaju obični građani? Prema **gospođi Ljiljani Petkov, diplomiranom arhitekti (penzioneru)**, novi ekonomski program startovao je u prvo vreme, kada smo već svi mislili da smo propali. Kao da se desilo čudo, jer počeli smo opet normalno da živimo, kao ljudi. Ne mogu Vam reći da sam sto posto sigurna da će program da uspe, ali se iskreno tome nadam.

Gospodin Milan Micevski, suvlasnik štamparsko-izdavačkog preduzeća Motiv, smatra da je uvođenjem novog ekonomskog programa računica mnogo jasnija. Juče sam se vratio iz Milana i moram da vam kažem da su cene gotovo svih proizvoda mnogo niže nego kod nas. Voleo bih da ovaj program uspe, jer tek od njegovog uvođenja počelo je da se radi i privređuje. U svakom slučaju, najvažnije je da država ne dozvoli rast inflacije.

Prodavac na Bajlonijevoj pijaci, Novica Koprivica, ispričao je: Otkako je stupio na snagu ovaj program svima nama je bolje. Ja ovde radim već petnaest godina i poznajem mnogo ljudi. Verujem im, sada je vrlo mali broj onih koji kažu da ne mogu da prežive. Ja sam siguran sto posto da će ovaj program da uspe.

⁸⁹ A. Č. Kosovac, *Istraživanje Politike: da li je ugrožen ekonomski program*, Početak dobar, Politika, 12. jun 1994.

Ali **Branislava Teodosijević, pevačica u pozorištu** primećuje da su cene u poslednje vreme, bar na pijaci, počele da rastu. Zbog toga počinje da je obuzima strah i ne sme ni da pomisli da je ovo naše sadašnje dobro stanje samo privid.

Penzionisani oficir Gavra Mehandžić tvrdi da svi u njegovoj okolini hvale Avramovićev program. Sada je konačno napravljen red. Tačno znam koliko novca dobijem i šta za njega mogu da kupim i na početku i na kraju meseca. Ne kažem da od penzije može da se živi sjajno, ali na kraju meseca malo se stisnemo ili neophodne potrepštine kupimo na čekove koji stižu na realizaciju baš kada i penzija. I tako idemo dalje, ispričao nam je Gavra Mehandžić, dodajući da veruje u uspeh programa jer će „Avram sigurno pronaći rezerve.“⁹⁰

Ovoj anketi od juna 1994. treba možda dodati utiske **gospodina Svetozara Marovića, tadašnjeg generalnog sekretara Demokratske partije socijalista Crne Gore**, od 31. januara 1994, posle prve nedelje primene programa. „Prvi dani realizacije programa daju mnogo opravdanih povoda za zadovoljstvo i optimizam. Program vraća dostojanstvo i optimizam.“⁹¹

OPŠTI POGLED

Prvih šest meseci stabilizacije, čak i prvih osam meseci, do septembra 1994. ličili su na priču iz snova. Stabilizacija je izgledala savršena: bez deflacije, perfektno stabilne cene, veliki porast plata i penzija, skoro vaspostavljena budžetska ravnoteža, obnova proizvodnje, akumulacija deviznih rezervi. I sve ovo bez centa spoljne pomoći, pod uslovima ekonomske blokade. Roba iz zaliha izišla je na tržište, spoljna trgovina je nekako funkcionisala, i izgledalo je kao da je čudo sišlo u Jugoslaviju, uprkos ratu, raspadu zemlje i međunarodnim sankcijama. Ali već su se nazirali problemi koji su nam u jesen 1994. i tokom 1995. zadali mnogo briga, mada se oni nisu mogli uporediti sa strahotama hiperinflacije koju smo u januaru 1994. pobedili.

⁹⁰ Lj. Rabrenović, *Gradani o ekonomskom programu – jasnija računica*, Politika, 12. jun 1994.

⁹¹ D. Bećirović, Politika, 1. februar 1994.

XIV

POGOVOR

Tekst REKONSTRUKCIJA MONETARNOG SISTEMA JUGOSLAVIJE I POBEDA NAD INFLACIJOM 1994. godine koji ECPD (Evropski centar za mir i razvoj) predstavlja našoj javnosti, odnosi se na rasvetljavanje jednog minulog perioda (1991–1993. godine), odnosno na funkcionisanje njegovog finansijskog sistema koji se, u jednom trenutku, našao pod udarom poznate galopirajuće inflacije, koja je razarala tadašnju jugoslovensku i potom srpsku privredu.

Tekst je napisao i samim procesom suzbijanja inflacije rukovodio i uspeo da nadvlada stihiju monetarnih inflacionih sila u tadašnjoj privredi, istaknuti ekonomista, akademik i saradnik ECPD, prof. dr Dragoslav Avramović, koji je najveći deo svoje karijere proveo u Svetskoj banci i drugim međunarodnim finansijskim institucijama, da bi pri kraju, briljantno završio karijeru u svojoj zemlji.

Način i metode koje je primenio u borbi za savlađivanje razorne inflacije, opisao je sam autor u tekstu REKONSTRUKCIJA MONETARNOG SISTEMA JUGOSLAVIJE I POBEDA NAD INFLACIJOM 1994. godine koji ECPD smatra korisnim da objavi, kako zbog onih koji su istrpeli njene posledice, tako i zbog svih onih koji budu želeli da se bliže upoznaju sa ovom složenom problematikom kao i uslovima u kojima se ona zbivala. U svakom slučaju, ovim tekstom bi dodatno iz današnje perspektive trebalo da se rasvetli i ukaže na postupke i mere kojima je ona tada prevladana.

Pored omaža autoru, objavljivanje ovog teksta vezano je i za izuzetan značaj velike inflacije iz 1991, koja se po dubini i širini uticaja na dalji razvoj nacionalne privrede, može uporediti sa donošenjem prvog Petogodišnjeg plana 1947. godine. Zbog toga bi u ovom pratećem tekstu trebalo ukazati, osim na uslove u kojima se stanovništvo našlo i na pokušaj da se ekonomski sistem oslobodi opasnog inflacionog zagrljaja, i na ulogu jednog broja institucija i stručnjaka, koji su tada u kreiranju antiinflacione politike imali svoje stavove, istina često međusobno suprotstavljene, o kojima je i sam autor pisao i želeo još da piše, da ga nažalost, smrt u tome nije sprečila.

Ipak, propratni tekst nema samo za cilj da podseti čitaoce na teškoće kroz koje se u savladavanju inflacije prošlo, već i da današnjim čitaocima na njih ukaže, kao i da brojnim stručnjacima u školama i fakultetima prezentira dragoceno iskustvo koje je u ovoj oblasti tada stečeno. Konačno, u tekstu će biti ukazano i na teškoće na koje je sam autor nailazio kada je u pojedinim stručnim telima ili stručnjacima iznosio svoje ideje i predloge za rešenje problema inflacije.

I

Ono što na samom početku, kada su u pitanju inflacija ili njeni različiti pojavi oblici, treba istaći, jeste činjenica da iako inflacije, uopšteno uzevši, imaju određene zajedničke karakteristike, pa i sličnosti, ipak se ekonomski stručnjaci u cilju njihovog suzbijanja i nalaženja adekvatnog rešenja neposredno suočavaju sa različitim merama i stavovima.

Kada je došlo do najpoznatije i najveće svetske inflacije 24. maja 1929. godine, njoj je prethodio slom njujorške berze zbog neočekivane ponude velikog broja akcija, nastale zbog ogromne nesrazmere između ponude i tražnje i straha vlasnika da se one ubrzo ne pretvore u bezvredne papire. U slučaju naše inflacije 1991–1993, početna slika je bila skoro identična, samo što je neočekivani porast cena zbog nesrazmere između ponude i tražnje na tržištu i neodgovarajuće potrošnje, neminovno doveo do nekontrolisane emisije novca i pada poverenja u vrednost domaće valute (dinara). Isto tako, i brzina širenja inflacije može se u određenim uslovima razlikovati.

Rast nemačke inflacije iz 1922. godine ilustruje veliku brzinu raspada novčanog sistema. Prema podacima iz toga vremena, kurs nemačke marke prema američkom dolaru bio je 81:1, ali je do sredine 1922. već porastao na 760:1! Samo par meseci kasnije, formirana je parlamentarna komisija da ispita uzroke pada kursa nemačke marke koji je već bio narastao na 30.000:1, a do narednog sastanka komisije, na 150.000:1 maraka za dolar! „Novac se“ ironično je zabeleženo, „doveo u dečijim kolicima!“

Slične ironično-podsmešljive aluzije su upućivane i na adresu vrednosti dinara! (Da nije više upotrebljiv ni za kupovinu ulaznice za ZOO vrt, pošto i tamo „preferiraju prodaju ulaznice za namirnice!“ Ovakvom padu vrednosti dinara doprinosili su konkretni potezi najodgovornijih institucija!

Osim centralne Narodne banke i njenih učestalih emisija, inflaciju su tada pothranjivale i dodatne emisije republičkih Narodnih banaka, koje su tada imale pravo na emisiju novca! Tako su u jednom trenutku na 240.000 milijardi dodatnih emisija NBJ, republičke banke emitovale 400.000! (Istina ove informacije su preuzete iz dnevne štampe, a ne bančinih izvora, ali to

mного ne menja na stvari!) Podaci su samo otkrili tzv. skrivene izvore inflacije, skrivene bar od šire javnosti. No, takvih skrivenih izvora je bilo više.

Pre svega, inflacija se delom pothranjivala bekstvom deviza iz dinarskog oblika, kao i nezaustavljivim rastom njihovog kursa! Osim toga, ekspanzivna kreditna politika jeftinog novca skoro stalno se slivala na tržište, a ogroman porast državne potrošnje postao je stalna budžetska boljka.

Ova tri oblika svakako nisu jedina, ali su se uzajamno podržavali. U prvom trenutku neki su počeli da razmišljaju kome pogoduje ovakav tempo inflacije, pa se često spominjala stara zabluda da u njoj profitiraju dužnici, koji sa manje sredstava izmiruju svoje poverioce. Međutim, kada je galopirajući rast cena roba i usluga počeo da prazni i njihove džepove, istina se ubrzo počela spoznavati, utoliko pre što državne naredbe nisu više mogle da utiču na punjenje prodavnica. Najzad su, kako primećuje i dr Avramović, mnogi državni savetnici počeli da dostižu limit svoje mašte, kako i kojim merama se suprotstaviti ovoj monetarnoj aždaji?

II

Ono što je karakteristično i poučno za rad dr Dragoslava Avramovića u kampanji suzbijanja hiper inflacije, koji u samom početku nije stao na čelo radne grupe za njeno suzbijanje ali joj se ubrzo nametnuo, jeste činjenica da se nije gubio ni u protivurečnim detaljima oblika ispoljavanja inflacije niti u teorijskim kontraverzama njenog nastajanja.

Dok su se u stručnim i političkim krugovima rasplamsavale diskusije o tome: da li se radi o „galopirajućoj“ ili „hiper inflaciji“ sličnoj kao što je bila ona u Nemačkoj 1922. i 1924. godine kada su se plate usklađivale svake nedelje, profesor Avramović se od samog početka koncentrisao na traženje praktičnih rešenja koja bi je što pre zaustavila. U tome mu je bez sumnje, osim poznavanja delikatne monetarne problematike, pomoglo i dugogodišnje iskustvo stečeno radom u Svetskoj banci.

Poznavaoci privrednog razvoja su u ovoj situaciji davali predloge često dijametralno suprotne, kao da je, kako je neko primetio, bilo važno: „ubiti inflatora“, pa makar se stvorila i nova inflacija! Tako jedni predlažu gašenje svake emisije, a drugi da se iz novih finansiraju nove investicije, što bi bilo analognu situaciji u kojoj bi lekari „postojeću temperaturu lečili novom!“

Smenjivale su se mere zamrzavanja cena, kontrole distribucije roba, ali bez uspeha! Čak je bilo nagoveštaja da se privreda u Srbiji „stavi u ratno stanje“, pošto su brojna rešenja i predlozi ostali bez vidljivijeg efekta. Otpadali su predlozi jednog broja autora, a na terenu je ostala grupa ekonomista, nazvana Ekonomski tim (ET), u kojoj je sasvim prirodno ostao i profesor Avramo-

vić. Sazrelo je mišljenje da se pokuša sa primenom ozbiljnijih mera, pošto se smanjivao i broj onih ekonomista ili političara, koji su još verovali da se inflacija, sa stopom od 100 do 200%, može iskoreniti ili bitno smanjiti uobičajenim antiinflacionim merama.

Predlog Narodne Banke da se sprovede „postupna redukcija inflacije“, a da se zaposlenima „pred nabavku zimnice“ isplate povišice od 70 d.m., a penzionerima po 35, došao je sa zakašnjenjem, ali i sa sumnjom da sem „socijalne injekcije“ to ne bi moglo predstavljati ozbiljniji udar inflaciji.

Mnogi su, primera radi, upirali pogled ka velikoj javnoj potrošnji kao izvoru inflacije, iako jedan njen segment – penzije nisu u proseku, u jednom trenutku iznosile više od 5 DM!

III

Nova eksplozija cena je sve više govorila u prilog onih koji su zastupali tezu radikalnih promena. Profesor Avramović je konstatovao suštinski problem: da je neophodno kapitalno „restaurirati stabilan i vredan novac, bez kojeg se ne može korektno trgovati i privređivati!“ Takav novac je neophodan i radi korektnog postavljanja cenovnih oblika, volumena potrošnje i određivanje veličine budžeta! Drugog slobodnijeg prostora za izbor drugačije solucije, skoro da nije bilo. Smanjio se broj onih koji su još verovali da privreda pri stopi inflacije od preko 100%, ne može da oživi. Ostalo je ili „totalno zamrzavanje cena, ili totalna stabilizacija?“ Kompromisa između ove dve suprotstavljene koncepcije skoro i nije bilo. Prva je lakša, ali teško sprovodljiva, a druga teška po žrtvama. Uz to, prisutne ekonomske sankcije, pod kojima je zemlja živela, otežavala su sprovodljivost bilo koje od ponuđenih solucija. Prof. Avramović se približno nalazio u poziciji u kojoj je 1912–1914. godine bio srpski ministar finansija čuveni Laza Paču, koji je vodio bitku sa inflacijom u ratom iscrpljenoj zemlji.

Pred prof. Avramovića su privrednici postavili zahtev da se reformom monetarnog sistema, „stvori zdrava valuta“ ili da se vrati ovlašćenje. I nekim, možda čudnim providenjem, prof. Avramović je predložio zamenu postojećeg (starog) dinara „novim“, od kada će mu još za dugo i ostati takav naziv u razlikovanju u odnosu na stari.

Definitivno su 1993. godine počele da se oblikuju osnove novog Programa rekonstrukcije monetarnog sistema, uz uverenje da se stari dinar ne može rehabilitovati i da se mora prići emitovanju „novog“. Ali, prethodno treba ukinuti kontrolu cena i zarada, uravnotežiti budžet. Na pomolu je bilo rađanje konvertibilnog dinara, novog programa monetarnog sistema, čije karakteristike su imale sledeće postavke:

1. razvojne – podsticaj novim investicijama;
2. program snabdevanja najsiromašnijih;
3. zaštitne cene za najvažnije proizvode;
4. vlada preuzima obavezu regulisanja stare devizne štednje;
5. emitovanje „slobodnog“ „stabilizovanog dinara“ u odnosu
1 DM = 1 novi dinar.

Dinar je vezan za nemačku marku „iz psiholoških razloga“, jer je marka već bila dominantna na unutrašnjem tržištu.

Ova na izgled jednostavna operacija nikako ne sme zamagliti perfektno osmišljenu zamisao njenog tvorca i njegovo predviđanje uloge novog dinara. Zbog toga je bitno dati još malo dodatnih informacija, da bi se cela operacija u celini shvatila.

Novi dinar je jedno vreme funkcionisao paralelno u prometu sa starim, čemu su kritičari predviđali kratak rok. Prof. Avramović se setio, odnosno saznao iz knjige izvesnog autora, da je ovakva dvojnost funkcionisanja dveju valuta postojala u prvim danima funkcionisanja monetarnog sistema u sovjetskoj Rusiji, 1920. godine (pored rublje u platni promet je ubačena nova novčana jedinica „červonec“).

Avramovićeva izvanredna zamisao je, pored ostalog, bila da se nove emisije novog dinara ne puštaju preko bančinih šaltera već da se preko penzija direktno daju u ruke siromašnih slojeva koji će ih odmah vratiti u promet, a neće biti imobilisani u bančine trezore što bi se neminovno dogodilo da su pošli bančinih kanalima. I tako je novi dinar zaživeo kroz povećanje u prometu, potiskujući stari.

Jedan broj istaknutih ekonomista je predviđao ubrzani slom ovakve monetarne reforme. Međutim, usledilo je oživljavanje unutrašnjeg tržišta, trgovci su počeli da iznose robu u prodavnice, a potrošači nisu trčali da novi dinar odmah pretvore u devize, što su do tada činili da bi mu sačuvali kupovnu moć.

Ipak, najveća dilema vezana za uspeh ili neuspeh Programa monetarne rekonstrukcije dolazila je od neizvesnosti da li će novi dinar, zamenom za konvertibilnu valutu, ostaviti Narodnu banku bez ikakvih rezervi, ili obrnuto – stanovništvo bez skrivenih deviza? U praksi se na sreću, nije dogodilo ništa od toga. Zamena je tekla uobičajeno i za Narodnu banku povoljnim ritmom, iako su oni najskeptičniji predviđali da će novi program trajati najviše mesec ili mesec i po dana!

Ono što većina drugih stručnjaka nije možda shvatila, gledajući samo trenutne cifre, prof. Avramović je video i objektivno procenio: nove kapitalne mogućnosti za novi stabilni monetarni sistem, koji i do danas relativno dobro funkcioniše! Uostalom, u tome i jeste bila razlika između tvorca novog programa i drugih koji su se kolebali oko njegovih ideja.

Prvo javno priznanje, koliko je poznato, stiglo je od bečkog Ekonomskog instituta, kratkom rečenicom „da je jedna velika inflacija (koja je u januaru rasla po stopi: 2% u minutu) slomljena jednim potezom!“

U svakom slučaju, objavljujući ovaj tekst, javnost će po prvi put saznati dileme i drame koje je dr Avramović sa svojim timom prošao, slamajući veliku bolest privrede i nedaća koje je stanovništvo od nje trpelo.

Konačno, izborom za člana Srpske akademije nauka, potvrđena je i njegova naučna genijalnost, a objavljivanjem ove knjige ECPD želi da mu izrazi svoju zahvalnost.

Prof. dr *Tihomir Đokanović*,
naučni savetnik ECPD